

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Handelsminister C. N. Hauges
optegnelser 1922-37

Ved Tage Kaarsted

En karakteristikk av Danmark –
Norges historie på 1600-tallet

Af Helge Kongsrud

Disputatsopposition

Anmeldelser og litteraturnyt

Handelsminister C. N. Hauges Optegnelser 1922-37

Ved Tage Kaarsted

Handelsminister C. N. Hauge efterlod sig ved sin død nogle optegnelser og dagbogsfragmenter, som her meddeles af professor, dr. phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet.

Christen Nielsen Hauges politiske løbebane er typisk for hin generation af arbejderpolitikere. Han blev født 1870 i en familie af småbønder og fiskere på Fur, blev håndværker (snedker) og etablerede sig i Esbjerg. Her blev han grebet af den socialdemokratiske bevægelse og gik til dens presse. 1902-20 var han redaktør af Bornholms Social-Demokrat, og som også almindeligt dengang gik han ind i politik som medlem af byrådet og 1909-10 og 1913-20 tillige af folketinget valgt i Rønne-kredsen. Sin politiske læretid udstod han definitivt som et virksomt og agtet medlem af den overordentlige kommission, der spillede en central rolle i krigstidens reguleringspolitik.

Da Emil Marott i 1920 vendte sig fra sit parti, drog Hauge til Odense som redaktør og folketingsmand for Odense 1. kreds, som han repræsenterede til sin død. Hauge skulle efter den Marottske uro holde sammen på partiet og genopbygge tilliden til det. Herfor havde han alle forudsætninger.

Da Socialdemokratiet i 1924 første gang dannede regering, var det naturligt, at Hauge blev indenrigsminister. Han var driftssikker, og i 1929 udnævntes han til handelsminister i ministeriet Stauning-Munch. Som sådan fik han gennemført en række love og ordninger, som de økonomiske vanskelige tider nødvendiggjorde. Den betydelige indsigt, han havde vundet som medlem af den overordentlige kommission og siden, kom ham som minister i høj grad til gode. Hans sidste væsentlige indsats var gennemførelse af en valutaordning, der var påkrævet, efter at Storbritannien gik fra guldet i 1931. Alt dette var gjort med politisk talent, og der stod respekt om Hauge både i partiet og udenfor.

Som de aftrykte optegnelser viser, kom det som noget af et chok for Hauge, at Stauning ønskede hans afgang i 1935. Hauge skriver ganske vist, at han selv overvejede at gå, men rigtig nok ikke ønskede at blive

smidt ud. Den, der har været minister i ni år, kan selvfølgelig gribes af ønsker om at få en fredeligere tilværelse, end ministergerningen levner mulighed for; men nogen alvor var der næppe bag Hauges overvejelser i denne retning. Han følte afskedigelsen som en stor personlig forurettelse og så intriger mod sig uden at have sikre holdepunkter for den vrede, han nu følte mod tidligere venner.

Årsagen til Staunings ønske om at skilles ved Hauge kendes ikke. Stauning motiverede det med, at yngre kræfter skulle til. Hauge var 65 år, også de jævnaldrende Borgbjerg, Zahle, Dahl og Friis-Skotte skulle gå, tidligere var Laust Rasmussen afskediget. Der var altså tale om en fornyelse. Men det pinte Hauge, at den kun to år yngre H. P. Hansen blev i regeringen, og at et af dens nye medlemmer, Ludvig Christensen, var 57 år.

Hauge følte afskedigelsen så meget mere urimelig, som han tolkede valget som en tilslutning særlig til sin valutapolitik, og fordi han havde sin fulde arbejdskraft.

Om Stauning havde andre bevæggrunde end ønsket om fornyelse, må stå hen. Men Hauge havde aldrig hørt til Staunings »hof«, dertil var de to for forskellige. Og Hauge havde i 1917 fostret ideen om den exorbitant høje brændevinsafgift, som Stauning ikke havde været glad ved. Hauge ville helst nøjes med et par flade mellemmad'er og to øl til tre mand – som menuen stod på, når han spiste frokost med sine ministervenner Bording og H. P. Hansen.

Hauge døde i 1940 kort efter sin 70 års fødselsdag.

I 1937 udgav C. N. Hauge sine erindringer, der dækkede tiden fra 1870 til 1924. Længere nåede han ikke. Da jeg i slutningen af 1970'erne begyndte at sysle med en udgivelse af de af Hauge førte ministermødeprotokoller, kom jeg i forbindelse med hans søn, tidligere redaktør i Nyborg Chr. Hauge (f. 1898). Han fortalte om de dagbogsfragmenter, som stadig er i familiens eje. Senere – i 1985 – har Chr. Hauge til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv afleveret notaterne vedrørende regeringsdannelsen i 1924, valutakrisen i 1931 og påskekrisen i 1920 skrevet i 1937 samt ministermødeprotokol 1924-26. Efter det oplyste skal C. N. Hauge ikke have efterladt sig andre notater.

Ved gengivelsen er retskrivningen moderniseret, og nogle få ubetydelige skrivfejl er rettet. Et par manglende ord er indsat i parentes. Nogle meget lange afsnit er delt ved linjebud.

I

H. N. Andersen og Landmandsbanken 1922

Det første notat, der er nedskrevet 7. december 1922, omfatter referat af en samtale med ØK's direktør H. N. Andersen (1852-1937). På dette tidspunkt havde Landmandsbanksagen nærmest ombragt Venstre-ministeriet Neergaard, da det viste sig, at det stod bag en urigtig erklæring om banken 9. juli 1922. I september 1922 vedtog rigsdagen et rekonstruktionsforslag, hvorefter staten, Nationalbanken, ØK og Store Nordiske indskød en præferencekapital på 70 mill. kr. og samtidig nedsattes en undersøgelseskommission, der skulle klarlægge bankens forhold. 9. oktober 1922 omdannede Niels Neergaard sin regering bl.a. ved at afskedige udenrigsminister Harald Scaenius (1873-1939) og handelsminister Tyge Rothe (1877-1970), skønt hans dispositioner i Landmandsbanksagen var godkendte af Neergaard. Regeringen havde reddet livet. Notatet giver ikke nye oplysninger om Landmandsbanksagen, men det er interessant ved at vise den nimbus, der endnu stod om H. N. Andersen, ligesom Hauge uden al tvivl giver et ganske korrekt indtryk af den salvesfulde og uoprigtige måde, på hvilken etatsråden førte sig frem. Han var dybt imponeret af sig selv. Måske var Hauge heller ikke upåvirket af at blive stedt for den store mand.

Den femte december (1922) ringede direktør Riis-Hansen¹ mig op og sagde, at han gerne ville have en samtale med mig. Jeg svarede, at jeg straks var rede. Vi traf så hinanden på gaden ud for Landmandsbanken og gik derpå over til Brønnums Cafe, Kongens Nytorv, for at spise frokost. Riis-Hansen sagde, at det nu mere end før var hans opfattelse, at dersom der ikke snart skaffedes ro om Landmandsbanken, ville dens livskraft fortæres, det kunne tydeligt ses af forretningsgangen, at udlandet havde ringe tillid til banken. Og tilliden kunne ikke øges, så længe den iværksatte undersøgelse stod på².

Han betroede mig, at hr. etatsråd H. N. Andersen ganske delte hans syn. Etatsråden var nu blevet klar på, at det kunne gå således, at han tabte sine 20 millioner i præferenceaktier. Af Riis-Hansens udtalelser fik jeg klart det indtryk, at han nu talte til mig på hr. H. N. Andersens vegne. Jeg

1. K. Riis-Hansen (1876-1937) var departementschef i finansministeriet 1916-21, trafikminister i min. Friis april-maj 1920. Direktør i Landmandsbanken 1921-22.

2. Søren Mørch udsender i efteråret 1986 en samlet redegørelse for Landmandsbankens sammenbrud.

sagde dette til ham, og han lagde derpå ikke skjul på, at han havde søgt mig for at bringe mig i forbindelse med etatsråd Andersen for at tale med denne om, hvad der eventuelt kunne gøres for at få tilvejebragt ro om banken.

Vi gik efter endt frokost ned til havnen og skiltes ad ud for ØK. Jeg sagde til hr. Riis-Hansen, der ville, at jeg med det samme skulle op til H. N. Andersen, at dette ville jeg ikke. Men såfremt etatsråden ønskede at tale med mig, var jeg rede når som helst til at komme over til ham. Riis-Hansen gik op til hr. H. N. Andersen, medens jeg gik op på Kristiansborg. Kl. 2.30 ringedes jeg op af hr. Riis-Hansen, og han bad mig om at komme over til H. N. Andersen kl. 3. Jeg indvilgede deri, og kl. 3 var jeg på hans kontor.

Etatsråd H. N. Andersen modtog mig meget elskværdig. Han kendte mig fra krigstiden, da jeg som medlem af den overordentlige kommission forhandlede med ham³. Han begyndte med at sige, at han efter samtale med Riis-Hansen troede, det kunne have interesse, at vi talte sammen. Han erklærede, at han åbent ville udtale sig, og det skortede heller ikke på åbenhjertighed. I mere end en time talte han uden nogen som helst afbrydelse og berørte mangfoldige spørgsmål for at nå frem til det, som han særlig havde på hjerte.

Han oplæste under talen flere brudstykker af, hvad han havde nedskrevet, deriblandt et memorandum om hans forhold til Landmandsbanken. Han betonede stærkt, at han fra sin ungdom havde været fast bestemt på ikke at ville indblandes i partipolitik. Men det fremgik alligevel af hans tale, at han på mange måder havde øvet betydelig indflydelse på forskellige politiske forhold. Blandt andet sagde han, at hr. Harald Scavenius⁴, da ministeriet Neergaard skulle dannes, gentagne gange havde søgt ham for at opnå hans bistand til at blive udenrigsminister. H. N. Andersen havde imidlertid ikke villet anbefale Harald Scavenius til udenrigsministerposten, fordi han anså ham for at være uligevægtig og for upræsentabel. Han tilføjede, at det også havde vist sig, at han handlede forkert som udenrigsminister ved på egen hånd at afvise den engelske flåde.

Til sidst havde H. N. Andersen på Harald Scavenius' direkte fornyede henvendelse indvilget i, at Harald Scavenius sagde til Neergaard⁵, at H. N. Andersen, uanset hvem der var udenrigsminister, ville tjene udenrigsmi-

3. Den af Ove Rode nedsatte prisreguleringskommission, der er omtalt i indledningen.

4. Harald Scavenius (1873-1939) udenrigsminister 1920-22. Se Bent Jensen: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24 (1979).

5. Niels Neergaard (1854-1936) var stats- og finansminister 1908-09 og 1920-24, finansminister 1926-29.

nisteriet som hidtil. Det var min plan, sagde etatsråden, at bevare Erik Scavenius som udenrigsminister, og han havde for at opnå dette formålet E. Scavenius til at følge sig til Kongen for at tale med ham om sagen. Det lykkedes ikke at bevare Erik Scavenius som udenrigsminister, hvilket han meget havde beklaget, ligesom også Kongen stærkt havde fremhævet, at Erik Scavenius havde været Danmark en god udenrigsminister. H. N. Andersen var nu bedrøvet over, at Erik Scavenius havde draget ham ind i døgnets strid; men hans syn på ham var alligevel uforandret⁶.

Om Glückstadt⁷ sagde han mange ting, også ting, som han havde nedskrevet. Navnlig i taknemlighed mod faderen, den gamle Glückstadt⁸ gjorde det ham ondt, at det skulle gå, som det var gået. E. Glückstadt havde ladet sig forlede til et vildt spil, og et umætteligt magtbegær i forbindelse med et overdådigt og udfordrende liv havde til sidst helt magtaget ham. De kredse, han til sidst søgte, lå højest oppe, og han var utvivlsomt blevet ikke så lidt uheldig påvirket af sin hustru⁹, der gerne ville føre an i et strålende og overdådigt selskabsliv. Jeg har, sagde han, mange gange advaret ham; men jeg har ikke vidst, hvor slet han havde ledet banken, selv om jeg så, at han altfor hyppig var på lange rejser og da overlod banken til en sindssyg mand – Ringberg¹⁰.

Hans slutning på samtalen var, at såfremt man ikke nu snarest blev færdig med undersøgelsen af bankens forhold, ville det være tvivlsomt, om Landmandsbanken kunne reddes. Udlandets tillid ebbede ud. Og han sagde rent ud, at det ikke gik an at sætte den mand i hullet, som regeringen i de senere år havde sendt til udlandet som Danmarks repræsentant⁷. Han måtte, sagde han, kunne rammes på anden måde, så Danmark ikke fik en plet på sin ære her. Etatsråden antydede, at man kunne afkræve ham også en del af hustruens formue.

Min gerning har, sagde han, været som et eventyr. Når min hustru og mig i stille timer fordyber os i datiden med læsning af, hvad jeg har nedskrevet, kan vi få tårer i øjnene. Jeg har altid bestræbt mig for at tjene vort lille land, pointerede han atter og atter, og jeg tror også, at jeg har fået et og andet udrettet i denne henseende.

6. Erik Scavenius (1877-1962) udenrigsminister 1909-10, 1913-20 og 1940-45, statsminister 1942-43. I en tale i Hjørring havde han angrebet H. N. Andersen for at føre kulissepolitik, se nærmere herom i Erhvervshistorisk Årbog 1986.

7. Emil Glückstadt (1875-1923). Landmandsbankens førstedirektør.

8. Isak Glückstadt (1839-1910) var Landmandsbankens leder fra 1872 til sin død og bankens egentlige skaber.

9. Laura Glückstadt f. Réé (1876-1953) gift 2. gang 1942 med diplomaten H. A. Bernhoft. Hun udgav 1929-50 et tobindsværk om sin mand. Det er i mange henseender utroværdigt.

10. Ove Ringberg (1883-1922), direktør i Landmandsbanken fra 1910.

Han fortsatte: Men nu er vi ved at gøre os alle skade. Det gamle ordsprog: Når krybben er tom, bides hestene, gælder nu for os. Jeg er selv ført ind i bankaffæren og har hjulpet, fordi jeg mente at burde gøre det.

Jeg har stået i nært forhold til den gamle Glückstadt, som jeg nærrede stor sympati for, uagtet han var af en anden race end jeg selv. På en rejse til Østen sammem med mig blev han syg og troede, at han skulle dø. Da jeg sad hos ham og holdt ham i hånden, lovede jeg ham at tage mig af sønnen og hjælpe ham til rette. Jeg har også givet ham råd og også revset ham. Men til sidst førte han mig bag lyset. Han kom her og bad mig være med til at sikre Landmandsbankaktiernes kurs, og jeg ofrede 2 millioner herpå. Da han kom igen, og jeg forhørte mig i Nationalbanken, fik jeg det svar, at der her var tale om et bundløst svælg. Da han så fik min mening at vide, og han hørte, at jeg ikke ville have mere med ham at gøre, svarede han, at så kunne han ikke mere være med i livet. Han ville også træde tilbage; men jeg svarede ham, at han skulle som en mand blive på sin post.

Da jeg hertil senere sagde etatsråd Andersen, at jeg anså det for en stor fejl, at Glückstadt ikke ved juliordningens gennemførelse¹¹ trådte tilbage, svarede han, at deri var han nu ganske enig med mig; men han havde jo først senere fået sandheden om bankens virkelige forhold at vide. Mod sin vilje var han kommet ind i rekonstruktionen. Han havde længe under forhandlingerne i september tavs holdt sig tilbage; men til sidst havde han været nødt til at træde til, for at ikke banken skulle bryde sammen. De 20 millioner, som ØK havde skudt til, havde kompagniet stående i udlandet. Mod sin vilje havde man presset ham til at gå med i bankrådet. Han havde hellere end gerne været udenfor det hele; men det gjaldt jo om at prøve på at rejse tilliden til banken igen, og han tilstræbte aldeles ikke at skabe sig nogen indflydelse ad den vej, som her var antydnet.

Atter betonedede han, at han altid kun havde haft fædrelandets vel for øje. Han nævnte i samtalens løb, at han navnlig under krigen havde knyttet forbindelser til flere sider og havde breve fra højtstående mænd i udlandet, der viste dette, og som, hvis de offentliggjordes nu, ville sætte spørgsmål under drøftelse af en sådan rækkevidde, at hele verden ville forbavses¹². Om fremtiden udtalte han bl.a., at Rusland ville blive fremti-

11. 9. juli 1922 udsendte Landmandsbanken en erklæring tiltrådt af Neergaard og Rothe om, at der som følge af lidte tab ekstraordinært ville blive afskrevet ca. 56 mill. kr., og at Nationalbanken ville indskyde en ny reservekapital på 36 mill. kr. Det var en helt utilstrækkelig ordning.

12. Om H. N. Andersens fredsmissioner, se Tage Kaarsted: Danmark og Storbritannien 1912-20 (1974) og Susanne Krogh Bender: H. N. Andersens rolle i forholdet Danmark-Tyskland, Historie XI, 1975, s. 62-104.

dens land. Det var ikke et rige, men et kontinent. Der manglede intet dér undtagen organisation og arbejde for at drage værdierne frem. Danmark skulle også med heri, og man måtte se at komme med, netop når lejligheden var til det.

Han sluttede sine udtalelser med at antyde, at han ville gå til partierne for at formå dem til under en eller anden form at få undersøgelseskommissionens arbejder hurtigt afsluttet.

Jeg svarede ham, at jeg med stor interesse havde hørt hans udtalelser. Jeg kunne være enig med ham i meget af det, han havde fremført; men jeg ville, navnlig i betragtning af den åbenhed, hvormed han havde udtalt sig til mig, bestemt advare ham imod at gå til de andre partier med henstilling om at være med til at beslutte et eller andet for at få undersøgelseskommissionens arbejde endt. En sådan henstilling ville nemlig såre let blive mistydet, og det var i det hele taget yderst tvivlsomt, om noget parti overhovedet ville indlade sig på at tage affære her. Derimod rådede jeg ham til at gå til regeringen med sine bekymringer. Den alene ville være i stand til her at træffe beslutninger; men jeg lagde ikke skjul på, at jeg anså regeringen i denne sag for at være så svag og evneløs, at man måtte være forberedt på, at den intet kunne eller turde gøre. Dens svaghed var efter min opfattelse så fremtrædende, at den ligefrem var en fare for landet.

Heri var etatsråden ikke uenig med mig. Han ville nu, sagde han, prøve på at samle den private præferencekapitals repræsentanter, altså repræsentanter for Nationalbanken og Store nordiske Telegrafelskab for sammen med dem på det alvorligste at foreholde statsministeren, at der burde gøres noget. Han ville både mundtlig og skriftlig fralægge sig alt ansvar, dersom regeringen ikke bragte ro tilveje. Jeg forstod ham således, at det var hans frygt både for et eventuelt sammenbrud af banken og for følgerne af undersøgelseskommissionens afsløringer, der dikterede ham hans stilning. Om denne frygt havde bestemt adresse, hvad undersøgelserne angår ud over adressen til hr. Glückstadt, fandt ikke noget bestemt udtryk. Jeg sagde ham, at jeg delte hans mening om, at det ville være overmåde ønskeligt at nå til en snarlig afslutning af undersøgelserne for at gøre det muligt at få ro for banken, da jeg meget godt så, at en fortsat uro kunne føre til, at banken efterhånden døde af mangel på næring, og hvad følgerne heraf kunne blive, var slet ikke til at overse.

Etatsråd Andersen takkede mig for mit råd, som han ubetinget ville følge, og da jeg gik, sagde han synlig bevæget, at han skønnede, at jeg var en mand, der stemte overens med hans synspunkter i meget af det, som det i øjeblikket kom an på at få ført frem.

Etatsråden fremsatte i øvrigt sine udtalelser meget bestemt, og skønt

han er en mand på mere end de halvfjers, gjorde han et særdeles åndsfriskt indtryk. Men det var også øjensynligt, at han var meget foruroliget ved Landmandsbankens stilling. Det var ham øjensynligt kært, at jeg sagde ham, at jeg ikke efter det, der forelå for offentligheden, så noget, der på nogen måde kunne nedsætte ham i offentlighedens øjne. Det var jo ikke nogen forbrydelse at give gode råd. Det blev jo altid den rådeøgende parts sag at skønne over, om rådene skulle følges eller ej.

Inden vi skiltes, havde jeg sagt til ham, at jeg anså landbrugsminister Madsen-Mygdals¹³ politik for at være til stor fortræd for landet og også for Venstre som parti. Han kunne vel nok rent foreløbig samle bønderne om sig; men rigtig nok på et så snævert klasseegoistisk program, at det var udelukket, at Venstre fortsat kunne være regeringsparti med dette program. Etatsråden svarede, halvt undskyldende, at han havde rådet Madsen-Mygdal til at opgive politikken. For resten kunne han ikke forstå, at man ikke kunne nå til en forståelse med landbrugsministeren. Her glippede forståelsen af det centrale i regeringens politik for etatsråden, eller også er forholdet dette, at etatsråd Andersen faktisk kun har de rene handelsinteresser for øje.

Den 5. december 1922. C. N. Hauge

Ugen efter samtalen med etatsråd Andersen gav jeg Socialdemokratiets formand hr. Stauning¹⁴ meddelelse om min samtale med etatsråden. Stauning billigede ganske, hvad jeg havde sagt ham og rådet ham til at gøre eller rettere frarådet ham at gøre.

Med direktør Riis-Hansen havde jeg umiddelbart efter en samtale om mødet med etatsråden, idet direktør Riis-Hansen havde ringet mig op for at høre, hvad der var sket. Det fremgik af hans bemærkninger, at han også havde været af den opfattelse, at en henvendelse til partierne kunne føre til et resultat, men han erkendte nu, at jeg nok havde ret i min opfattelse af dette, og at det var bedst at lægge alt i regeringens hånd, selv om man måtte være forberedt på, at man ikke nåede noget resultat.

Jeg sagde ham det samme, som jeg havde sagt til etatsråd Andersen nemlig, at jeg meget vel forstod den ulykke, det var for banken, at man stadig diskuterede dens forhold; men i samme øjeblik man overfor alle partier ligefrem fremsatte ønske om at få undersøgelseskommissionens arbejde begrænset og afsluttet, ville man risikere, at henvendelsen om afslutningen blev opfattet som et bevis på, at man ikke turde nå tilbunds i

13. Th. Madsen-Mygdal (1876-1943) landbrugsminister 1920-24, statsminister 1926-29.

14. Th. Stauning (1873-1942), minister u.p. 1916-20, statsminister 1924-26 og 1929-42.

sagen. Der ville kort sagt være rum for den værste mistænkeliggørelse. Jeg turde derfor ikke tilråde etatsråd Andersen at gå den vej. Derimod turde jeg trygt råde ham til at lægge ansvaret hos regeringen.

Senere har der været møde i rigsdagens bankudvalg den 7. december. Her mødte bankrådets formand kammeradvokat Aagesen¹⁵. På forespørgsel oplyste han, at man nu regnede med, at der var tabt mindst 10 mill. kr. af den ny kapital, det vil sige af reservefonden, som Nationalbanken har tilskudt. Men føjede han til – mere pessimistisk seende regner med, at alle 30 mill., som reservefonden udgør, er tabte. Efter dette vil man forstå etatsråd H. N. Andersens bekymringer. Der åbner sig da et frygteligt perspektiv for os. Såvidt jeg kan skønne, åbner der sig det perspektiv, at den ny kapital efterhånden helt tabes, og kan ØK tåle tabet af 20 mill. kroner?

Under alt dette sidder vi med en regering, hvis svaghed er åbenbar for alle, og som ingen har nogen tillid til.

Den 7. december 1922. C. N. Hauge¹⁶

15. Højesteretsadvokat Vagn Aagesen (1866-1939) var siden 1910 statsadvokat.

16. Da Borgbjerg i Social Demokraten i juli 1923 fremdrog, at Riis-Hansen via H. N. Andersen i december 1922 havde søgt at få standset Landmandsbanksagen, skrev Riis-Hansen 17. juli 1923 til Hauge og bad denne i Social Demokraten understrege, at han alene havde bedt Hauge tale med H. N. Andersen for at høre dennes synsmåde, og at forudsætningen naturligvis var, at der ikke forelå kriminelle transaktioner. (Brev hos Chr. Hauge).

II

Dannelsen af det første ministerium Stauning 1924

Det andet bevarede notat dækker det første socialdemokratiske ministeriums dannelse 23. april 1924. Det drejer sig ikke om et dagbogsfragment, men om et tilbageblik over den skelsættende begivenhed det var, at Socialdemokratiet for første gang dannede regering. Det vidner om en let forståelig følelse af at være aktør ved et historisk vendepunkt og om den centrale placering, Hauge havde. Samtidig bekræfter notatet Staunings autoritet ved en regeringsdannelse og hans omhu med på forhånd at dække sig ind overfor partiets forskellige afskygninger.

Notatet er ikke dateret, men da det omtaler et sygebesøg hos folketingsmand Jacob Christensen, der døde 3. december 1924, må det altså være udarbejdet inden da, efter indholdet at dømme ganske kort efter ministeriets dannelse.

Det bør tilføjes, at i det første ministermøde blev Hauge udpeget til at føre en protokol over ministeriets forhandlinger. Kendskab til Hauges funktion og til protokollen har man først fået ved afleveringen af Hauges arkiv til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Protokollen supplerer og uddyber Kr. Bordings helt private »Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium«, som Karen Marie Olsen og Hans Sode-Madsen udgav i 1976. Om baggrunden for ministeriets udnævnelse har Jens Bang-Hansen offentliggjort afhandlingen »Det første socialdemokratiske ministerium 1924-26. En undersøgelse af baggrunden for dets dannelse og virke« (1978). I Årsskrift for Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv 1985 har Henning Grelle s. 26-35 gengivet brudstykker af Hauges optegnelser.

Umiddelbart efter, at valget til folketinget var udskrevet og bestemt til at være fredag den 11. april 1924, viste folketingsmand Th. Stauning, der havde sin plads ved siden af mig i folketingssalen, et brev fra en højerestående postembedsmand hr. Kornerup¹, der ikke blot tilbød sig med gode råd for Socialdemokratiet for det tilfælde, det skulle overtage regeringen; men ligefrem tilbød sig selv som minister. Brevet vidnede om megen naivitet overfor politiske forhold; men Stauning kunne nu benytte det som udgangspunkt for en samtale om Socialdemokratiets stilling under en re-

1. Thorvald Kornerup (1864-1938), der 1916-28 var postmester på Frederiksberg, var en alsidig deltager i samfundsdebatten, bl.a. forfatter til skrifter om sygekasser, Grønland, postvæsnet, forholdstalsvalg og atomteori.

geringsdannelse. Vi var begge af den anskuelse, at det kunne forme sig således, at Socialdemokratiet måtte overtage regeringen efter folketingsvalget. Personlig regnede jeg med, at Socialdemokratiet ville blive det største af partierne og opnå at få de fleste mandater.

Jeg skønnede, at Venstre ville have udsigt til at tabe nogle mandater; men mest regnede jeg med, at Det konservative Folkeparti ville miste en god del vælgere i byerne. Om Det radikale Venstres stilling havde jeg ingen begrundet mening. Partiets vaklende holdning overfor det store spørgsmål: Rigets økonomi, derunder særlig valutaproblemet kunne ikke give håb om nogen større fremgang; men jeg anså det dog for sandsynligt, at partiet kunne holde stillingen og muligvis også opnå at få et par mandater mere, end det hidtil rådede over.

Alt i alt havde jeg den opfattelse, at Højre og Venstre noget nær ville komme til at råde over halvdelen af stemmerne og mandaterne, og at Socialdemokratiet, Det radikale Venstre i forening ville have den anden halvdel; men da Venstre ikke længere ville være folketingets største parti og forøvrigt var mindre tilfreds med samarbejdet med de konservative, gik jeg ud fra som givet, at Socialdemokratiet måtte regne med at skulle overtage regeringen efter den 11. april 1924.

Stauning spurgte mig om min opfattelse med hensyn til personerne i et socialdemokratisk ministerium. Samtalen faldt straks om udenrigsministeriet. Jeg nævnte Borgbjerg² som udenrigsminister; men Stauning mente ikke, at dette var godt. Han sagde, at det var af største vigtighed for os, at vi på et så vigtigt område som udenrigspolitikken var uden mindste fare for at blive udsat for berettigede angreb. Borgbjerg var jo en impulsiv natur. Og her måtte man frem for alt have den rolige og nøgterne overvejelse.

Han sagde mig så, at han havde vished for, at den danske gesandt i Berlin greve C. Moltke³ var villig til at indtræde i ministeriet. Moltke havde tilkendegivet overfor folketingsmand, bager J. P. Nielsen⁴, at han godt ville være udenrigsminister i et socialdemokratisk ministerium, hvis Socialdemokratiet havde brug for hans hjælp. Jeg gav straks planen om Moltke som udenrigsminister min tilslutning, selv om jeg var på det rene med, at en og anden ville spotte os derfor. Grev Moltke står ikke i Socialdemokratiet; men hans sympati var på vor side under hele krigsperioden. Og da han tillige regnes som en af Danmarks dygtigste diplomater,

2. F. J. Borgbjerg (1866-1936), socialminister 1924-26, undervisningsminister 1929-35.

3. Carl greve Moltke (1869-1935), søofficer til 1901, derpå diplomat, gesandt i Berlin 1912-24, udenrigsminister 1924-26.

4. J. P. Nielsen-Dynt (1873-1952), MF 1920-43.

kunne jeg ikke andet end bifalde, at han blev udenrigsminister i det første socialdemokratiske ministerium.

Vi talte derefter om andre mænd som eventuelle ministre. Stauning sagde straks, at jeg ville egne mig for posten som socialminister. Jeg bifaldt ikke dette og svarede, at jeg anså det for heldigst, om Stauning selv kunne overtage det ny ministerium, som her skulle oprettes for anden gang. Han forstod også fuldtud betydningen heraf; men han nævnede, at han tænkte på at overtage handelsministeriet.

Bramsnæs⁵ nævnte han som finansminister, Steincke⁶ som justitsminister, en præst som kirkeminister, Friis-Skotte⁷ som minister for offentlige arbejder og fru Bang⁸ som undervisningsminister. Borgbjerg kunne eventuelt være undervisningsminister; men sagde han: Vi må vel have en kvinde med i det første socialdemokratiske ministerium for at markere udviklingen. Vi var dog begge af den opfattelse, at der ville blive en del kritik over fru Bang som minister. Men hvordan skulle man kunne undgå hende? Forskellige navne blev nævnt i forbindelse med landbrugsministeriet. Vi talte også om, at det muligvis ville forme sig således, at jeg måtte overtage posten som landbrugsminister. Om statsrevisor L. Rasmussen⁹ sagde Stauning, at han havde den opfattelse, at Rasmussen ville sige nej til at blive forsvarsminister, da han for det først nu var en ældre mand, og for det andet vistnok ikke ville opgive sin stilling som statsrevisor og direktør for døvstummevæsenet, samt være den ledende mand for Socialdemokratiet i folketingssalen og i finansudvalget.

Sluttelig spurgte Stauning mig om, hvad mit hu stod til som minister. Jeg svarede, at helst ville jeg overtage indenrigsministeriet; men jeg ville forøvrigt stille mine kræfter til rådighed efter partiets krav. Hertil svarede Stauning, at nogen afgørelse jo ikke kunne finde sted her. Hermed endte vor samtale, og først efter at folketingsvalget havde fundet sted, kom vi påny til at drøfte emnet: det første socialdemokratiske ministerium. Ad anden vej havde jeg erfaret, at man var enedes i en snæver kreds: Stauning, Frederik Andersen¹⁰, Borgbjerg og L. Rasmussen om at give ministeriet følgende sammensætning:

-
5. C. V. Bramsnæs (1879-1965), finansminister 1924-26 og 1929-33, nationalbankdirektør 1933-49.
 6. K. K. Steincke (1880-1963), justitsminister 1924-26, 1935-39 og 1950, socialminister 1929-35.
 7. Joh. Friis-Skotte (1874-1946), trafikminister 1924-26 og 1929-35.
 8. Nina Bang (1866-1928), undervisningsminister 1924-26.
 9. Laust Rasmussen (1862-1941), forsvarsminister 1924-26 og 1929-33.
 10. Frederik Andersen (1862-1936), MF 1918-35, forretningsfører for Socialdemokratisk Forbund 1924-26 og 1929-35.

Stauning: Statsminister og handelsminister

Moltke: Udenrigsminister

L. Rasmussen: Forsvarsminister

Borgbjerg: Indenrigsminister

Hauge: Socialminister

Steincke: Justitsminister

Friis-Skotte: Minister f. of. arbejder

Dahl: Kirkeminister¹¹

Ninna Bang: Undervisningsminister

Bramsnæs: Finansminister

Bording: Landbrugsminister¹²

Onsdag den 16. april kl. 2 eftermiddag samledes den socialdemokratiske rigsdagsgruppe til møde i partiets gruppeværelse på Christiansborg. Stauning gjorde her rede for partiets stilling nu efter valget. Han meddelte, at han den (ingen dato er anført) havde været hos Kongen¹³ efter anmodning fra denne og var blevet opfordret til at danne et ministerium, efter at statsminister Neergaard samme dag havde indgivet ministeriet Neergaards afskedsbegæring¹⁴. Kongen havde været meget venlig og forsikret Stauning om, at han modtog ham med stor tillid. Opfordringen til ham om at danne ministerium var sket uden nogen art af forbehold. Stauning havde sagt ja til opfordringen, dog med forbehold af sit partis tilslutning.

Stauning gjorde derefter rede for sine hensigter med hensyn til besættelsen af udenrigsministerposten. Han pointerede, at han meget nøje havde overvejet spørgsmålet, og at han derefter måtte anbefale gruppen at give sin tilslutning til, at grev Moltke blev udenrigsminister i et ministerium Stauning. Der fandt en kort drøftelse herom sted. Folketingsmand H. P. Hansen¹⁵, Slagelse, udtalte sig derimod. Jeg støttede i en ganske kort tale Staunings forslag og gjorde (det) med den motivering, at vi straks skulle til at træffe bestemmelser angående importens begrænsning, og at alene dette var nok til at opfordre os til at søge udenrigsministerposten besat med en absolut autoritet. Forslaget blev derefter vedtaget så godt som enstem-

11. P. Dahl (1869-1936), kirkeminister 1924-26 og 1929-35.

12. Kr. Bording (1876-1967), landbrugsminister 1924-26, 1929-45 og 1947-50.

13. Christian 10. (1870-1947), Konge fra 1912.

14. J. C. Christensen og andre havde ønsket, at Ministeriet Neergaard blev siddende, til rigsdagen mødtes i oktober 1924, men tilskyndet af kabinetssekretær Krieger indgav Neergaard straks efter valget sin demissionsbegæring. For Kongen var det et ønske at tilkendegive, at han på ingen måde ville holde Socialdemokratiet fra magten. Se Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på vej* (Politikens Danmarkshistorie 1965), s. 336 ff.

15. H. P. Hansen (1872-1953), formand for folketinget 1924-32, forsvarsminister 1932-33, finansminister 1933-37.

migt, ligesom det enstemmigt vedtoges, at Stauning skulle danne ministeriet og selv udpege sine øvrige kollegaer.

Samme vedtagelse fandt sted om eftermiddagen kl. 4 i hovedbestyrelsen, der samledes i rigsdagens fællessal. Her fandt der slet ingen drøftelse sted. Man vedtog med akklamation at overlade til Stauning at danne det ny ministerium. Han skulle derefter, inden ministerlisten forelagdes Kongen til godkendelse, forelægge listen i rigsdagsgruppen og partiets forretningsudvalg. Hovedbestyrelsens vedtagelse havde følgende ordlyd:

»Socialdemokratiets hovedbestyrelse udtaler sin anerkendelse af det smukke resultat, som partiets organisationer, presse, agitatorer, kandidater og vælgere skabte på valgdagen den 11. april.

Valget var folkedommen over den reaktion, der tvang sig frem i 1920. Valgets linie var udpræget demokratisk. Socialdemokratiet rykkede med 80.000 stemmers tilvækst frem til en førende plads i landets politiske liv, og den demokratiske opposition erobrede folketingets flertal.

Den parlamentariske konsekvens af dette valg må blive en demokratisk samfundspolitik, der tager sigte på at beskytte de interesser, der knytter sig til arbejde, legitim handel og produktion, landbrug, håndværk og industri, og i første linie på en genrejsning af landets valuta og samfundsøkonomi. Socialdemokratiet har fået vælgernes bemyndigelse til at lede det politiske arbejde, og dette må derefter fremmes i overensstemmelse med det arbejdsprogram, der er vedtaget af partiets sidste kongres.

Som kongressen i Odense fremhævede, vil Socialdemokratiet ikke undrage sig nogen parlamentarisk forpligtelse, og da det fornødne grundlag for dannelse af et ministerium i overensstemmelse med vælger-flertallets krav er til stede, beslutter hovedbestyrelsen, at den af Kongen fremsatte anmodning til partiformanden imødekommes.

Idet hovedbestyrelsen udtaler ønsket om, at partiformanden overtager posten som statsminister, bemyndiger den ham til at føre de videre forhandlinger om ministeriedannelse. Forinden der gøres indstilling til Kongen, forelægges ministerlisten for rigsdagsgruppen og forretningsudvalget.«

Da Socialdemokratiets hovedbestyrelse havde endt sit møde onsdag den 16. april 1924 samledes rigsdagsgruppen og hovedbestyrelsen til et festligt samvær i rigsdagens restaurationslokaler. Der blev serveret en halv kylling og en »ostepind«. Jeg var dygtig sulten, da jeg gik derfra ved 9-tiden. Der blev holdt mange taler, og alle glædede sig over partiets stilling, om end de fleste sikkert var på det rene med, at vor store sejr var udgangspunkt for

store vanskeligheder. Jeg sad skråt overfor fru Ninna Bang. Jeg kunne tydeligt læse i hendes ansigt, at Stauning endnu ikke havde anmodet hende om at indtræde i hans ministerium. Da jeg skulle gå hjem og sagde farvel til Stauning, anmodede han mig om at komme ud i hans hjem i Kanslergade nr. 10 næste dags eftermiddag kl. 4.

Kl. 11.35 aften tog jeg med toget til Odense. Alle børnene var hjemme for at holde påskeferie. Jeg ville, inden jeg gik ud til Stauning, tale med familien om det nye, der her forestod, særlig da der kunne blive tale om at flytte fra Odense. Når der hidtil i hjemmet havde været tale om dannelsen af en socialdemokratisk regering, og mit navn blev læst i avisen, havde jeg sagt, at det ikke var afgjort, at jeg skulle være minister. Jeg mærkede tydeligt, at børnene derved blev mere og mere interesserede for spørgsmålet. Jeg ville nu høre deres endelige mening og tillige sige dem, at min stilling også forpligtede dem, navnlig til at være beskedne og til ikke at foretage sig noget forkert. Min hustru¹⁶ erklærede straks, at hun ville blive i hjemmet i Odense. Vi blev således straks enige om, at alt i vort daglige liv skulle blive ved det hidtidige. I vor lille lejlighed i København, som er slet møbleret, skulle vi måske anbringe et par stole, et bord, et klædeskab og en kommode udover, hvad der allerede findes i lejligheden.

Kl. 8 morgen tog jeg igen med toget til København. Jeg mindedes vilkårligt påsketiden for 4 år siden¹⁷. Også da var jeg skærtorsdag på rejse til København. Jeg fik skærtorsdag 1920 telegram fra Stauning om at komme til København straks, og jeg skulle få den anden folketingsmand fra Bornholm hr. adjunkt Kofoed med¹⁸. Men dette var nu lettere sagt end gjort. Generalstrejken var allerede iværksat af søfolkene, al trafik mellem Bornholm og København var ophørt. Jeg forsøgte først at overtale direktør Lund¹⁹, Dampskibsselskabet, til at lade S/S »Bornholm« gå til København; men han mente ikke, han kunne imødekomme min anmodning, selv om jeg kunne få folkene til at gå ombord. Jeg prøvede så på at (få) fisker Hans Jørgensen til at sejle os til Ystad i Sverige; men det kulede en del og det var en mørk aften. Han frarådede at tage over Østersøen i en fiskerbåd; men henviste mig til kvaseskipper Jensen, som lå med en motorkvase i Rønne havn. Jeg gjorde dette, og mod en betaling af 300 kroner sejlede han adjunkt Kofoed og mig til Ystad; med afgang fra Rønne kl. 11 aften skærtorsdag 1920. Sejladsen forløb uden uheld. Vi kom til Ystad langfre-

16. C. N. Hauge blev i 1896 gift med Esther Mathilde Nissen (1868-1958).

17. Se T. Kaarsted: Påskekrisen 1920 (1968).

18. K. H. Kofoed (1879-1951), MF 1913-20, departementschef 1924-42 og 1945-49, finansminister 1942-45.

19. Thorvald H. Lund (1865-1932).

dag morgen og tog straks derfra i automobil til Malmø ad Skånes meget slette veje. Vi nåede lige tidsnok til Malmø til at komme med en Øresundsbaad, der gik lidt før middag. Bilturen kostede ca. 160 kr²⁰.

Ved ankomsten til København var forberedelsen til det store slag knap nok i gang. Men det varede ikke længe, inden jeg var indvalgt i den udøvende komité, og jeg blev atter medlem af et snævrere udvalg, som skulle tage sig af hovedstadens forsyning med fødemidler. Der blev også gjort forberedende arbejde i dette udvalg; men vore tanker vendte sig stadig imod et andet arbejde, som gik ud på at afværge generalstrejken. Det stod mig straks klart, efter at jeg var begyndt at sysle med planerne for hovedstadens forsyning med levnedsmidler, at vi her befandt os foran afgrunden.

Nu fire år efter skulle jeg igen i et vigtigt anliggende til hovedstaden; men denne gang for at deltage i dannelsen af en socialdemokratisk regering på det parlamentariske grundlag, som Venstre, konservative og Kongen i fællesskab havde tilsidesat i 1920.

Inden jeg tog ud til Stauning i Kanslergade, aflagde jeg min gamle ven og kammerat folketingsmand Jacob Christensen²¹ et besøg på Rigshospitalet, hvor han havde taget ophold for at gennemgå en kur efter sin langvarige sygdom. Han lå i sengen på grund af en mindre betydende forkølelse. Jeg kunne ikke spore nogen særlig mærkbar forandring i hans udseende, skønt han nu har været syg i mere end et år og har haft et så voldsomt apoplektisk anfald, at han var helt opgivet af lægerne. Men ved at tale med ham blev jeg klar over, at han alligevel er meget svækket. Han var synlig anstrengt ved at tale længe; men hans interesser for vort partis anliggender var uformindskede. Jeg kunne heller ikke andet end have medlidenhed med ham, som han nu havde det. Havde ikke sygdommen ramt ham, ville han have været en af de ledende mænd i den situation, som Socialdemokratiet nu er i.

Da jeg gik, fulgtes jeg til havens udgang af hans læge dr. Lundsgaard²². Denne sagde mig, at blodtrykket stadig var for stærkt hos Jacob Christensen. Derfor gjaldt det for ham om at være fri for sindsbevægelser. Kunne Jac. Christensen indrette sig på at leve roligt og uden at sætte sindet i svingninger, kunne han have håb om at leve længe endnu.

20. K. H. Kofoed har i »Erindringer« udgivet 1979 ved Hans Kirchhoff givet en skildring af sørejsen, som svarer godt til Hauges (s. 227 f.).

21. Jacob Christensen (1873-1924), MF 1906-10 og 1913-24.

22. Christen Lundsgaard (1883-1930), overlæge, professor, dr. med.

Jeg traf Stauning udenfor hans hjem. Han kom gående med sin hustru²³ under armen. De havde været ude ved Glyptoteket for at se på en lejlighed; men de var enige om ikke at tage den ved Gl. liggende lejlighed, skønt den var billigere. For det første var den uden sol, og for det andet ville folk rimeligvis tro, at han havde søgt sig en finere lejlighed, nu da han blev statsminister.

Vi gik op i Staunings lejlighed i Kanslergade. Stauning sagde straks, at han havde tiltænkt mig indenrigsministeriet, idet han efter de sidste overvejelser var nået til det resultat, at det var heldigst at jeg som boende i provinserne og som kommunalmand overtog det egentlige kommunale ministerium. Borgbjerg skulle så være socialminister. Samtidig talte han påny om fru Bang som undervisningsminister og Bording som landbrugsminister. Han havde henvendt sig til Bording, som havde udbedt sig betænkningstid, derimod havde han endnu ikke talt til fru Bang om minister-spørgsmålet. Men vi var enige om, at ministerlisten nu faktisk var færdig.

Vi talte et par timer sammen om forskellige spørgsmål. Stauning beto- nede, at vi nødvendigvis måtte anvende forsigtighed til at begynde med. Særlig måtte vi i vort forhold til embedsmændene gå ud fra, at de ville være loyale. Jeg rejste kl. 7 tilbage til Odense. Jeg indviede enkelte af mine nærmeste venner i sagen. Påskelørdag arbejdede jeg som sædvanlig på mit kontor og ordnede, hvad jeg foreløbig kunne ordne før opbrudet. Lørdag eftermiddag modtog jeg telegram om at møde hos Stauning igen 2. påskedag kl. 2 eftermiddag. Her samledes så det ny ministeriums medlemmer. Grev Moltke kom dog først kl. 3. Vi forhandlede flere rent praktiske spørgsmål. Stauning gav meddelelse om, at Kongen, der tilbragte sin påske på Skagen, ville komme hjem allerede næste dag. Ministeriets ud- nævnelse kunne derefter finde sted onsdag den 23. i stedet for som før bestemt den 24.

Grev Carl Moltke havde jeg ikke set før. Han virkede sympatisk. Han bevægede sig med besvær og brugte stok også i stuerne på grund af en svær hofte- eller bækkenskade.

Under drøftelserne af ordens- og titelvæsenet fremhævede han, at han personlig ikke brød sig derom; men noget andet var det, at ordener nu var et belønningsmiddel, der var meget brugt, og at ordener var meget efter- trængte. Man enedes om, at ministeriets medlemmer ikke ville have noget med den egentlige ordenstildeling at gøre, ligesom de heller ikke ville have titel af excellence eller bære uniform. Udenrigsministeren kunne dog bære uniform ved visse internationale lejligheder.

23. Olga Stauning (1883-1970) var Staunings anden hustru (gift 1922). De blev separeret i 1930, senere skilt. Se Hans Lyngby Jepsen: Stauning (1979).

Der blev serveret the, og vi lykønskede hinanden til det, vi nu skulle prøve.

Næste dag tirsdag den 15. april samledes de designerede ministre igen hos hr. Stauning, denne gang kl. 3.30 eftermiddag. En videre drøftelse fandt sted af forskellige spørgsmål, særlig havde vi dagen i forvejen beskæftiget os med planerne om en omlægning af ministerierne, særligt med henblik på oprettelsen af det sociale ministerium. Man enedes om at oprette det sociale ministerium således, at det kunne få varig betydning. Det rent kommunale skulle forblive under indenrigsministeriet. Da mødet (var) forbi 2. påskedag, kom departementschef Vedel²⁴ i indenrigsministeriet til stede. Han gjorde ingen store indvendinger mod den forestående omlægning, som allerede næste dag skulle gennemføres ved kgl. resolution.

Under samtalen om tirsdagen sagde grev Moltke, at han havde stået meget venskabelig overfor den hidtilværende udenrigsminister hr. Cold²⁵, hvis udenrigspolitik han ville rose.

Den næste dag onsdag den 16. april kl. 9 samledes rigsdagsgruppen og forretningsudvalget for Socialdemokratiet i nr. 10 på Christiansborg. Stauning forelagde her ministerlisten og udtalte, at han havde henvendt sig til borgmester Jensen²⁶, landstingsmand C. F. Madsen²⁷ og forretningsfører I. A. Hansen²⁸ om indtrædelse i ministeriet; men de havde alle tre måttet sige nej. Borgmester Jensen var jo noget til års, 68 år, og I. A. Hansen var betænkelig syg. Hr. C. F. Madsen ville blive på sin post som formand for De samvirkende Fagforbund. Uden nogen art af diskussion blev ministerlisten godkendt. Forsamlingen rejste sig. Grev Moltke kom til stede i partimødet og gruppemødet kl. 10. Han blev budt velkommen af hr. Stauning og svarede med en lille tale, hvori han gav til kende, at han var stærkt interesseret i det arbejde, han nu skulle være med i. Han bad om overbærenhed, da han var som et barn i det parlamentariske liv. Pariets veteran, C. C. Andersen²⁹, kunne så som dirigent slutte mødet kl. 10.20.

Stauning begav sig så til Amalienborg for at få Kongens underskrift på udnævnelsen af ministeriet Stauning.

24. Henrik Vedel (1867-1932).

25. C. M. T. Cold (1863-1934), udenrigsminister 1922-24.

26. Jens Jensen (1859-1928), borgmester i København 1903-24, overpræsident 1924-28.

27. C. F. Madsen (1862-1944), ML 1920-36, formand for De samvirkende Fagforbund 1909-28.

28. I. A. Hansen (1887-1926), formand for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1899-1926.

29. C. C. Andersen (1849-1932), ML 1910-32.

Jeg tog sammen med enkelte andre partifæller ud til Vestre Kirkegaard for at overvære, at der blev lagt friske kranser på Louis Pios³⁰ grav og på P. Holms grav. Ved Pios grav sagde Stauning et par ord, medens Borgbjerg lagde kransen på P. Holms³¹ grav.

Vi kørte derefter til Assistentkirkegaard for at nedlægge kranser på P. Knudsens³² og C. Hørdums³³ grave. Her var det atter Stauning, der talte. Vi drak derefter kaffe i Kafé Taarnborg ved søerne, tog med sporvognen til Kongens Nytorv og vandrede derfra tilfods til Amalienborg for at blive forestillet for Kongen.

Stauning præsenterede os, hvorefter Kongen gav hver enkelt hånden. Kronprinsen³⁴ og Prins Knud³⁵ var til stede, og senere kom Dronningen³⁶ til stede. Også de gav alle ministrene hånden. Kongen bød os velkommen, idet han udtalte håbet om, at det ny blad, der nu åbnedes i vort lands historie, måtte blive indledningen til en ærefuld og lykkebringende periode for Danmark. Han var overbevist om, at vi ville det samme som han: gøre vort bedste for vort fædreland. Han vekslede derefter nogle få ord med nogle af ministrene. Jeg vekslede nogle ord med Dronningen. Jeg lagde mærke til, at hun talte bedre dansk nu, end da jeg for flere år tilbage første gang var på Amalienborg og da havde lejlighed til at tale med hende. Hendes tale var dog nu som den gang så underlig mekanisk. Samtalens indhold svarede dertil. Hele audiensen varede godt et kvarterstid. Kongen, Dronningen og sønnerne gav vi på ny hånden til afsked. Nede på slotspladsen stod der et par hundrede mennesker tæt ved slotsporten. De råbte hurra og så meget fornøjede ud. Jeg kom til at tænke på fortællingen om indtoget i Jerusalem, og hvad der fulgte efter.

Kl. 4 eftermiddag gik vi alle op i de respektive ministerier. Det var sagt os, at personalet da ville være til stede; men at de afgangende ministre ikke ville være der. Da jeg kom ind i indenrigsministerens kontor, sad hr. Kragh³⁷ på sin vante plads. Jeg hilste og udtrykte min glæde over, at han var til stede. Han bød mig velkommen og sagde, at det glædede ham, at det netop blev mig, der skulle afløse ham. Jeg lovede at gøre gengæld, når jeg engang blev træt, og han måske vendte tilbage. Han sagde, at han ikke

30. Louis Pio (1841-1894), Socialdemokratiets grundlægger.

31. P. Holm (1848-98), en anden af partiets pionerer, MF 1884-98.

32. P. Knudsen (1848-1910), forretningsfører (formand) for Socialdemokratisk Forbund 1882-1909.

33. Chr. Hørdum (1846-1911), MF 1884-87 og 1890-1909.

34. Frederik 9. (1899-1972), Konge fra 1947.

35. Prins Knud (1900-76).

36. Dronning Alexandrine (1879-1952).

37. Oluf Kragh (1870-1942), indenrigsminister 1921-24 og 1926-29, minister u.p. 1940.

ventede at komme tilbage. Jeg er syg, sagde han. En svær stenlidelse skulle forlængst have været fjernet ved operation. Nu må jeg vel til det, sagde han. Jeg sagde, at jeg forstod hans betænkeligheder, og at svære smerter generede voldsomt og gjorde fortræd på sindet. Ja også på karakteren, sagde han.

Vi blev så kaldt ud i den store sal, hvor alle embedsmændene nu var forsamlede. Hr. Kragh holdt en smuk velkomsttale til mig og en lige så smuk afskedstale til personalet. Jeg takkede ham for den smukke velkomst og føjede til, at hans store flid og gode hoved ville efterlade et savn i ministeriet. Just som hr. Kragh gik, kom hr. socialminister Borgbjerg til stede. Han præsenteredes for personalet og holdt en lille tale til embedsmændene om betydningen af det ny ministerium: Socialministeriet.

Departementschef Vedel bød hr. Kragh farvel i et par smukke sætninger. Højtideligheden var tilende.

Allerede en time senere satte jeg mit navn under den første skrivelse i indenrigsministeriet. Den indeholdt en bemyndigelse til Københavns magistrat om at anvende ca. 2 mill. kr. af stadens kapitalformue til visse kloakarbejder m.v.

Kl. 8 aften spiste hele ministeriet til middag hos statsminister Stauning i hans hjem i Kanslergade. Vi spiste pænt, men ikke overdådigt: 2 retter mad, dessert, vin og kaffe. Kl. 11.15 var jeg hjemme.

Den 24. april kl. 10 var jeg i ministeriet. Jeg tog straks fat på at forberede fremlæggelse i folketinget af forslag om forlængelse af huslejeloven.

Jeg blev om eftermiddagen ringet op af kabinetssekretær Krieger³⁸, der meddelte, at Kongen ønskede at tale med mig på Amalienborg næste dag kl. 11 formiddag.

38. Anthonius Krieger (1858-1940), kabinetssekretær hos Kongen 1910-37.

III

Dannelsen af det andet ministerium Stauning 1929

På valgdagen 25. april 1929 syntes Hauge som nævnt at ville anlægge en egentlig dagbog, men allerede 17. juni holdt han op igen. Dagbogsoptegnelserne er ikke sensationelle. De bringer detaljer vedrørende ministerposterne fordeling, da det stod klart, at Stauning ville danne en S-R-regering (specielt vedr. Laust Rasmussen). Disse notater viser tydeligt den skepsis, der sad socialdemokraterne i blodet, når det gjaldt Det radikale Venstre. Dette parti havde jo forårsaget det første ministerium Staunings fald i 1926. Særligt var socialdemokraterne kritisk indstillet overfor Bertel Dahlgaard, ganske som han var på vagt overfor disse. Man bemærker Hauges skepsis overfor Laust Rasmussens politiske formåen, men faktisk lykkedes det i 1932 denne sammen med Venstre og de radikale at gennemføre det nærmeste, vi har været en afrustning.

Hauges referater viser også, hvor engageret Kongen var især i forsvarspolitikken. Han måtte have luft for sin irritation specielt overfor Det konservative Folkepartis unge leder John Christmas Møller, der ved sin hårdhændede taktik i marts 1929 havde afsadlet en borgerlig regering og skaffet landet S-R flertal i folketinget. Kongens vrede mod Christmas Møller kan måske også i nogen måde tilskrives den omstændighed, at Christmas Møller havde bebrejdet Kongen, at H.M. havde været på ferie i Cannes fra 10. februar til 10. marts, altså mens krisen om forsvarsbevillingerne var under udvikling. Kritikken faldt Kongen for brystet, da forhandlingerne først bristede 21. marts 1929.

Torsdag den 25.4.29

Ja, nu er det klart nok, at der må skiftes regering. Socialdemokratiet og Det radikale Venstre har et så stort flertal af mandater og vælgere, at det må betragtes som en given sag, at de to partier nu må afløse Venstre og konservative.

Socialdemokratiet har fået	61 mandater
Venstre	43 mandater
Højre	24 mandater
Radikale	16 mandater
Retsforb.	3 mandater
Tyskerne	1 mandat
I alt	148 mandater

Hertil kommer så senere mandatet på Færøerne. Vor sejr er overvældende, idet vi har haft en tilgang af næsten 100000 stemmer. Her på Fyn har vi gennemgående gjort vore sager fortrinlig. Ikke mindst i Odense amt er resultatet strålende. Som sædvanlig var første kreds foran med over 1000 ny stemmer. Jeg var et par gange i aftes inde på den ny forsamlingsbygning for at tale. Begejstringen var stor. Man ligefrem levede i rusen og sejrsglæden. Den var ægte, som ingensinde før.

Meget træt med søvnige øjne gik jeg hjem ved 5 tiden i morges, glad over det gode resultat. Men de konservative og Venstre må sikkert hænge med hovedet i dag.

Den 26.4.29

Jeg hviler mig i dag, Store Bededag.

Den 27.4.29

Man diskuterer nu det ny ministeriums dannelse. Jeg kom hertil i middags og tog kort efter til L. Rasmussen i hans hjem i Valby. Jeg erfarede da, at der allerede var forhandlinger i gang om dannelsen af et fællesministerium, samt at han var imod dette, men dog havde indvilliget i, at der blev sendt de radikale en skrivelse, hvori de indbydes til samarbejde og spørges, om de måtte nære særlige ønsker med hensyn til ministeriets sammensætning. Jeg sagde til ham, at han måtte jo vide, at i samme øjeblik denne skrivelse var afsendt, var stillingen givet. Jeg kunne forstå, at han nærede frygt for ikke selv at kunne blive forsvarsminister igen. Vi talte længe om sagen. Pr. telefon vekslede jeg også et par ord med Stauning om sagen, og jeg sagde, at jeg var betænkelig ved dannelsen af et blandingsministerium, fordi jeg ikke stoler på de radikales loyalitet. Jeg forstod på Staunings svar, at han var af den opfattelse, at et fællesministerium var det bedste. Også Rasmussen ringede til Stauning og fik at vide, at der skulle 3 R ind i ministeriet.

Den 28.4.29

Kl. 9.30 havde vi gruppemøde. Jeg spadserede til rigsdagen med Bramsnæs idet vi havde aftalt at mødes ved min gadedør. Han var en ivrig tilhænger af fællesministeriet, fordi han alene deri så en betryggelse for et roligt forløb af samarbejdet. Han havde været med i forhandlingerne med de radikale, og han fandt, at de skulle have 3 mand i ministeriet for at få det bedst mulige hold på de radikale. Jeg gjorde ikke stærke indvendinger mod hans synspunkter, idet jeg godt indser, at meget kan tale til gunst for et blandingsministerium. Men det smager ikke godt at have hr. Bertel

Dahlgaard¹ med, ovenikøbet som indenrigsminister. Det fortælles mig, at Zahle² har været særdeles glad for at blive minister igen. Han vil formentlig søge at blive rehabiliteret efter fadæsen overfor Kongen i 1920³.

Gruppemødet blev kl. 9.30 gjort bekendt med de første forhandlinger. Glæden var noget blandet over, at vi skal have de 3 radikale med, men om nogen opposition blev der ikke tale.

Kl. 10 var der fællesmøde mellem hovedbestyrelsen og rigsdagsgruppen. I dette blev planerne påny forelagt, og de blev godkendte uden større diskussion. Borgmester Ludvig Hansen⁴, Nyborg, udtalte sig dog meget advarende imod at overlade indenrigsministeriet til hr. Bertel Dahlgaard, og det samme gjorde borgmester Axel Sørensen⁵, Horsens. Men sagen var i virkeligheden afgjort. Dette forstod også mødets deltagere. Posterne var fordelt således, at Stauning skulle være statsminister og udenrigsminister. P. Munch⁶ skulle være forsvarsminister. Zahle justitsminister, Dahlgaard indenrigsminister, Borgbjerg undervisningsminister, Steincke socialminister, Bording landbrugsminister, Bramsnæs finansminister, Friis-Skotte trafikminister, Dahl kirkeminister, og jeg skulle så være handelsminister.

Ved denne fordeling ville L. Rasmussen gå ud. Men da han hørte dette, hviskede han øjeblikkelig i gruppemødet Stauning i ørene, at han som svar på den tilsidesættelse, der således var beredt ham, ville nedlægge sit mandat som folketingsmand. Overfor denne trussel gav Stauning øjeblikkelig efter. Nye forhandlinger blev optaget med de radikale og disse endte så med, at P. Munch afgav forsvarsministeriet til L. Rasmussen, medens Stauning afgav udenrigsministeriet til P. Munch. Men da Stauning ikke ville nøjes med at være statsminister alene, blev søfarten og fiskeriet tillige med Grønland stillet under et særligt ministerium, som blev underlagt Stauning.

Jeg tror nu, at L. Rasmussen havde stået sig ved at blive udenfor. Han tror ganske vist selv fuldt og fast på, at han kan gennemføre sine afrustningsplaner, og det er også sandsynligt, at han bedre end P. Munch kan komme i forhandling med Venstre. Men min opfattelse er, at ingen af dem magter opgaven.

1. Bertel Dahlgaard (1887-1972), indenrigsminister 1929-40, økonomiminister 1957-61.
2. C. Th. Zahle (1866-1946) konseilspræsident/statsminister og justitsminister 1909-10 og 1913-20, justitsminister 1929-35.
3. »Fadæsen overfor Kongen i 1920« er utvivlsomt den forløbelse fra Zahles side, der gjorde det muligt for Kongen at meddele ministeriet dets afsked. Se Tage Kaarsted: Påskekrisen 1920 (1968), s. 192.
4. Ludvig Hansen (1873-1935), borgmester i Nyborg, MF.
5. Axel Sørensen (1882-1947), borgmester i Horsens, trafikminister 1939-40.
6. P. Munch (1870-1948), indenrigsminister 1909-10, forsvarsminister 1913-20, udenrigsminister 1929-40.

Besættelsen af udenrigsministerposten gav anledning til intriger. Fru P. Munch⁷ og fru Stauning tilskyndede begge deres mænd at blive udenrigsminister. De to kvinder, jeg kunne fristes til at sige noget andet, er ærgerlige og dertil dumme. De vil agere og brillere. De vil være i første række og er hver for sig til fortræd, hvor de så end optræder.

Da fru Stauning var bankassistent i Hypotekbanken, kunne hun være menneskelig om end fjollet. Nu stikker hun som en gås næbbet i vejret og tror meget om sig selv. Hun er nu en udpræget overklassedame, der intet har tilovers for folket nedad.

Den 29.4.29

I. P. Nielsen og et par andre herrer fortalte mig i dag, at Stauning i aftes havde bedt dem om at gå med sig hjem som »lynafledere«. Han var nemlig forberedt på at blive modtaget af hustruen med arrigskab, da han ikke kunne bringe hende titlen »fru udenrigsminister«. Det gik, som han havde ventet. Fru Stauning var spiltosset og skabte sig, så de var ganske forargede over hendes optræden.

Den 30.4.29

Vi holdt i dag det første ministermøde, og samtlige ministre var til stede. Dahlgaard stred længe for at beholde indenrigsministeriet ubeskåret; men til sidst opgav han ævret, og Zahle skændte bag efter på ham, fordi han begyndte det første møde med at yppe klammeri⁸.

Vi har i dag været hos Kongen for at blive præsenteret; Kongen kunne ikke dy sig for at snerte Zahle. Denne stod som nr. 3 næstefter statsministeren og udenrigsministeren. Da Kongen nu kom og skulle give Zahle hånden, skete det med følgende bemærkning. »Nå, kan De komme så højt op«. Zahle svarede korrekt: »Ja, på grund af min alder«. Kongen indledte for resten audiensen med en lille tale, der tydeligt nok var præget af udsigten til, at der skal afrustes. Landets selvstændighed lå ham på læberne, men mere kom der dog ikke ved denne lejlighed.

Jeg blev efter audiensen tilbage for at opnå Kongens underskrift på, at en midlertidig lov om forbud mod indførsel af papirfodtøj måtte udstedes. Kongen talte om andre ting også, og jeg fik at vide, at de radikale først

7. Elna Munch (1871-1945), MF 1918-35.

8. Indenrigsministeriet afgav til socialministeriet en række sager især vedr. arbejderforhold og det kommunale forsørgelsesvæsen. Om det første ministermøde se også Ministermødeprotokol 1929-1933 (1981), s. 1f.

havde ønsket 4 mand i ministeriet; men det fremgik af Kongens udtalelser til mig, at han syntes, at to kunne have været nok. Han kan åbenbart ikke lide de radikale.

Kl. 1 gik jeg op i ministeriet og overtog min post som handelsminister i det kontor, hvor ministermøderne fra 24-26 blev holdt. Jeg følte ikke nu den samme begejstring for arbejdet som i 1924. Man afkøles, eftersom man gør sine erfaringer.

Den 1.5.29

Jeg har i dag talt i Horsens for en stor forsamling indendøre. Jeg tog sovevogn til København og kørte forbi Odense, som jeg i går kun opholdt mig i en formiddag.

Den 2.5.29

Vi har i dag haft forhandlinger om sukkerroedyrkingen. Dyrkerne har nemlig henvendt sig til ministeriet om hjælp, helst statshjælp; men en sådan er ikke stillet dem i udsigt. Vi lovede at søge forhandling med sukkerfabrikkerne⁹.

Den 3.5.29

I ministermødet i dag godkendtes de forhandlinger, som statsministeren, handelsministeren og landbrugsministeren i går førte med roedyrkerne⁹. Og kl. 1 i eftermiddag havde vi en forhandling med fabrikkerne. Derefter blev det helt overladt til mig at føre de videre forhandlinger, såvel med fabrikkerne som med roedyrkerne. Og det lykkedes mig også forholdsvis let at opnå et resultat. Parterne enedes, og de var tilsyneladende tilfredse dermed.

Jeg opnåede endog lidt mere til roedyrkerne, end disse selv havde stillet krav om, idet det tillæg, som de skal have til kontraktprisen, nu skal gå op til 225 øre pr. dobbeltcentner, medens de kun havde krævet 215 øre. Jeg tror nok, at sukkerfabrikkernes ledelse var indstillet på at tage hensyn til mine formaninger til den. Jeg kendte jo fabrikkernes ledelse fra mange forhandlinger i den overordentlige kommission. Og vort samarbejde dengang var som regel godt.

Den 15.5.29

Vi havde i går formiddag for første gang statsråd siden ministeriets dannelse. Det holdtes på Christiansborg. Kongen bød velkommen og ønskede

9. Se ministermødeprot. s. 2.

held og lykke i arbejdet. Kronprinsen var til stede og forrettede fremdeles sit arbejde, der består i med et stykke trækpapir at trykke Kongens håndskrift tør. Sagerne blev forelagt på den vante måde. Ministrene rejser sig efter anciennitet og beder om bekræftelse i statsrådet på et eller andet lovforslag, som Kongen uden for statsrådet har bifaldet fremsættelsen af, eller der bedes om »Deres Majestæts samtykke til, at lovforslag forelægges«. Kongen samtykker naturligvis altid, og skriver rask væk under, mens sekretæren, hr. departementschef Frederik V. Petersen¹⁰, også kaldet Frederik V, protokollerer, siddende ved et lille bord for sig selv i gallauniform. Kongen og Kronprinsen er også i uniform; medens ministrene har civile dagligdags klæder på. Indtil 1924 mødte ministrene i kjole; men vi bad om at blive fri for at møde i kjole, og siden er den almindelige klædedragt accepteret som tilstrækkelig.

Statsrådshandlingen er uden al interesse og er af ren formel karakter. I går forefaldt der dog en episode, som havde en vis interesse. Justitsminister Zahle erholdt på sædvanlig måde Kongens sanktion på løsladelse af en straffefange; men så fortsatte hr. Zahle med at udbede sig Kongens bifald til, at en falskner og bedrager, der kun har siddet ganske få uger i forbedringshuset, kunne løslades ved en betinget benådning. Som grund herfor blev angivet, at han kunne få plads straks. Kongen plejer altid at få benådningssagerne forelagt sig; men her måtte han uden videre tage standpunkt. Det var øjensynligt, at han ikke var tilfreds hermed, og han gjorde den bemærkning, at man var vel tjent med at »få ham i sin forretning«. Hr. Zahles handlemåde var utvivlsomt ganske ukorrekt, og da jeg senere vekslede et par ord med statsministeren derom, sagde denne, at han ville påtale det passerede i et ministermøde. Zahle er utvivlsomt en lille mand; men en rar mand.

I aftes kl. 7 var vi til middag på Sorgenfri. Forsvarsministeren kørte mig og Bording derud. Middagen var god. Ingen overdådighed, men rigelig med mad.

Efter spisningen drak vi som sædvanlig kaffe i havesalen. Alt går i det hele taget efter samme anordning det ene år efter det andet ved Christian den Xs hof. Kongen kom hen mod mig, da jeg stod og talte med hofdamen frøken Sehested¹¹, og sagde spøgende til hende: Det er en fuurmand, De taler med. Kongen taler tit om min fødeø Fuur, som han har besøgt og synes godt om.

10. Frederik V. Petersen (1868-1950), departementschef i statsministeriet og statsrådssekretær.

11. Charlotte Sehested (f. 1891) hofdame 1914-43.

Under samtalen med mig gav Kongen nu udtryk for den dybeste despekt for de konservative. Vi talte om rigsdagsarbejdet, som vi ønskede tilendebragt snarest muligt. Kongen sagde så, ja det kan jo let ske, når man ikke vil snakke for meget; men hvis alle har lige så meget at skulle forklare og undskylde som Christmas Møller¹², så tager det tid. Og han føjede til: Hvorfor ikke tie stille ligesom Venstre gør det, og han fortsatte: Christmas Møller var også heroppe hos mig, og han spurgte så om min mening. Men jeg svarede ham, at om denne er der ingen grund til at spørge: Vælgerne har sagt deres mening, og den var tydelig nok, og derefter havde jeg dannet mig min opfattelse. Jeg sagde: Både klogt og rigtigt, og med svar som dette ville Kongen altid være på den rigtige side. »Ja! Ikke sandt«, sagde han. Kongen blev nu helt oplivet, og efter at jeg havde ladet falde en bemærkning om, at de konservative vel nok havde savnet en fører som (to ulæselige ord) Piper¹³, sagde Kongen: Ja, eller baron Reedtz-Thott¹⁴, hvem han priste højt. Med ham talte jeg ofte, sagde han, også om arbejdsgiverspørgsmål. Langkjær¹⁵ fandt Kongen derimod var en lille mand uden fornøden storhed og autoritet. Men vi vendte snart tilbage til de konservatives stilling, og Kongen sagde så: Gamle Edv. Brandes¹⁶ sagde det rigtige, da han hørte, hvad der var passeret: General-klodsmajor. Det var forfærdelig, som man bar sig ad, akkurat som i Studenterforeningen. Man slog det hele i kvas. Sikken dumhed¹⁷.

Jeg var forbavset over den åbenhed, hvormed Kongen talte. Det var afgjort tydeligt, at han var forbitret på de konservative, og ingen tiltro havde til partiets ledende kræfter. Hvorledes hans syn var på Venstre, kom ikke direkte frem; men jeg tror nok, at han har den opfattelse, at det er de konservative, der har ansvaret for sammenbrudet den 21. marts.

Efter at taflet på Sorgenfri var forbi kl. 8.45, kørte jeg til rådhuset, hvor der var uddeling af præmier til eleverne i de Masmannske Søndagsskoler m.v. Her var Kronprinsen til stede. Uddelingen fandt sted under stilfulde og højtidelige former.

Kl. 10.15 var jeg hjemme.

12. John Christmas Møller (1894-1948), siden 1928 formand for den konservative folketingsgruppe, handelsminister 1940, udenrigsminister 1945.

13. Emil Piper (1856-1928), formand for Højre i landstinget 1908-16, for den konservative rigsdagsgruppe 1916-28.

14. Tage Reedtz-Thott (1839-1923), lensbaron, landstingsmand 1886-1910, udenrigsminister 1892-97, tillige konseilspræsident 1894-97.

15. H. Langkjær (1865-1942), formand for Dansk Arbejdsgiverforening 1920-32.

16. Edv. Brandes (1847-1931), finansminister 1909-10 og 1913-20.

17. 21. marts 1929 væltede ministeriet Madsen-Mygdal ved en afstemning i folketinget, foranlediget af de konservative, som undlod at stemme for finansloven, mens socialdemokraterne stemte imod. Stridens genstand var som omtalt forsvaret.

Den 15.5.29

I dag har det været min hustrus fødselsdag. Hun var i Odense og jeg her. Men jeg talte dog med hende i telefonen i morges.

Den russiske gesandt Kobezky¹⁸ var i dag oppe i ministeriet hos mig. Først talte han om eksportkredit for danske varer til Rusland. Han håbede på, at den ny regering ville være mere velvillig end den afgåede, der havde været afvisende. Kobezkys egentlige ærinde var dog åbenbart noget andet. Han fortalte mig, at han rent privat søgte mig for at få min bistand som kgl. bankkommissær til at få oplyst, hvorledes det forholdt sig med nogle penge, der i 1917 af Zarregeringen var indsat i Københavns Handelsbank. Han fortalte, at han tilfældigt havde fået oplysning om, at pengene var indsat. Det skulle dreje sig om flere millioner. Han nævnte 5 mill. kr. Han havde også været hos bankdirektør Nørgaard¹⁹; men denne havde først givet undvigende svar, senere benægtende svar. Og han havde talt med fhv. handelsminister Joh. Hansen²⁰, der er i ledelsen for Handelsbanken. Joh. Hansen havde også indtaget en dobbeltstilling. Kobezky havde således intet fået at vide, men han følte sig overtydet om, at pengene var der, og han gjorde gældende, at de skulle udbetales ganske uafhængig af, hvad den nuværende regering kunne indrømme eller ikke indrømme med hensyn til Ruslands betaling af zarismens (?) gamle gæld.

Jeg lovede ham at foretage en undersøgelse af sagen. Hr. Kobezky betroede mig for resten, at han stod i færd med at gifte sig med en landsmandinde på sit kontor, og efter 1. juni skulle han rejse bort i nogen tid.

Folketinget har ligesom landstinget holdt møder i dag.

Gamle landstingsmand E. Wiinblad blev i dag 75 år²¹.

Den 18.5.29

Kl. 8 i morges kørte jeg i bil sammen med indenrigsministeren og kgl. bygningsinspektør Magdahl Nielsen samt fuldmægtig Ryyd²² til Kronborg for at træffe bestemmelser på stedet om køb af stole m.v. i anledning af, at foreningen »Norden« i juni måned skal indvie Kronborg efter dens restaurering. Det er hensigten at holde en fælles dansk-svensk indvielsesfest, med sang og klang og kongemøde. Det er navnlig Helsingør, der er

18. Michel Kobezky var sovjetrussisk gesandt i København siden 1924.

19. Fr. Nørgaard (1861-1937), direktør for Københavns Handelsbank 1909-31.

20. Johan Hansen (1861-1943), handelsminister 1908-09.

21. E. Wiinblad (1854-1935), MF 1895-1928, ML 1928-34.

22. J. Magdahl Nielsen (1862-1935), kgl. bygningsinspektør, København. P. Ryyd (1885-1954), leder af indenrigsministeriets ejendomsafdeling.

interesseret her. Finansministeren var også kørt derop, og vi blev enige om sagen.

Jeg nåede akkurat tids nok tilbage til København til at kunne komme med 2.20 til Odense.

Vi havde i går ministermøde. Endnu kommer modsætningerne ikke frem mellem os og de radikale. Men vi har jo heller ikke endnu taget fat på de store problemer. Justitsminister Zahle bad i går om tilladelse til at nedsætte en juridisk (?) kommission til forberedelse af et bestemt lovgivningsarbejde, og han meddelte, at han havde udset fhv. statsminister Friis²³ til at være kommissionens formand. Men selv Dahlggaard frarådede at kalde på hr. Friis nu, idet man hævdede, at hans navn var altfor omstridt efter Landmandsbankkatastrofen.

Jeg sagde, at jeg for nogen tid siden var blevet halvvejs presset til at underskrive på et andragende til Frederiksborg Museets bestyrelse om tilladelse til, at hans billede efter hans død kunne blive ophængt på museet. Med dette forholder det sig således, at billedet er malet, og at det er direktør Heilbuth²⁴, der har været ivrig for at få billedet ophængt. Hr. Zahle havde undertegnet andragendet. Jeg undslog mig først, da Heilbuth henvendte sig til mig, idet jeg fandt, at sagen var mig uvedkommende; men senere lod jeg min underskrift være afhængig af, at Ove Rode²⁵ også skrev under, og hermed var sagen afgjort, idet Rode underskrev andragendet. Nu ville jeg imidlertid anbefale, at man lod Friis, der er fyldt de 70, være i fred.

Vi behandlede i øvrigt bl.a. spørgsmålet om vor stilling til 3 konservative folketingsmænds forslag i folketinget om at ophæve restaurationskatten. Stauning var ængstelig for nu at afvise forslaget; men vi enedes efter nogen diskussion om at sige offentligt allerede nu, at vi ikke agtede i sommersamlingen at beskæftige os dermed. Jeg gjorde navnlig gældende, at det ikke gik an uden kompensation i indtægtsmæssig henseende at gå ind på at give afkald på 15 millioner kroner i løbet af 5 år²⁶.

23. M. P. Friis (1857-1944), departementschef i justitsministeriet, overformyndet. Var statsminister i april 1920 i den regering, som normaliserede forholdene efter påskekrisen. Han var 1916-19 formand for den overordentlige kommission. Som medlem af Landmandsbankens bankråd og bestyrelse idømtes han en bøde og opholdt sig derpå tre år i Frankrig. Maleriet, der omtales, er af N. V. Dorph (1929).

24. Herman Heilbuth (1861-1945), medlem af den overordentlige kommission 1913-31, tillige af Landmandsbankens bankråd og bestyrelse 1914-22.

25. Ove Rode (1867-1933), indenrigsminister 1913-20. Han havde som nævnt nedsat den overordentlige kommission og samarbejdede snævert med Heilbuth og Friis.

26. Ministermødeprot. s. 6f.

Den 22.5.29

Jeg har tilbragt to rolige pinsedage i Odense. Vejret var første pinsedag allerede vidunderligt til kl. 4 eftermiddag. Vi var i Langesø allerede fra morgenstunden. Og skoven var i sin nyudsprungne pragt vidunderlig. Men kl. 4 tegnede det til regn, og så tog vi hjem til Odense. Anden pinsedag var knap så strålende. Og vi holdt os derfor hjemme. I morges kl. 8 rejste (jeg) til København igen. I morgen begynder rigsdagen igen sine møder.

Den 23.5.29

Vi har i aften fejret C. C. Andersens 80 års fødselsdag ved en middag og hvad dertil traditionsmæssigt hører i rigsdagens restaurant. C. C. A. var selv til stede, og han gik først hjem over midnat. Folketingets formand H. P. Hansen præsiderede som rigsdagsgruppens formand, og han holdt hyldningstalen, der imidlertid, både hvad form og indhold angik, var langt under middel. Han var åbenbart slet ikke forberedt, og hvad han sagde, var ganske uden al interesse. Her var dog ellers en god lejlighed til at sige noget, thi C. C. Andersens liv og virke indenfor Socialdemokratiet er et med partiet. Da den gamle kæmpe tog fat på partiets genrejsning for langt over 50 år siden, var partiet ingenting. Nu er det det førende, og C. C. er fremdeles med i arbejdet.

Den 25.5.29

I aftes var jeg til konsulernes festmiddag på Langeliniepavillonon. Små og store konsulter fra hele landet har en forening, og denne lavede i aftes gilde. Jeg sad til bords med den hollandske generalkonsul her²⁷. Han talte godt dansk, var gift med en dame fra Løgstør og handlede med trælast. Han gjorde indtryk af at være en fornuftig mand, og vi talte om mangt og meget handel og politik vedrørende.

Den 29.5.29

Ministrene var i aftes indbudt til en tvangfri sammenkomst på Københavns Rådhus, hvor vi sammen med socialdemokrater og radikale fra København og Frederiksberg drøftede spørgsmål de to kommuner og staten vedrørende. Lignende sammenkomster fandt også sted under det første ministerium Stauning.

27. Johannes Gerardus Marie Rietbergen, hollandsk generalkonsul i København.

Sammenkomsten fik et godt forløb. Dog lagde jeg mærke til, at den ny indenrigsminister hr. Dahlgaard ved sine noget forbeholdne udtalelser ikke just vakte begejstring hos Københavns repræsentanter. Man lod ham endog forstå, at man var skuffet. I øvrigt veksledes der både velvillige og spydige bemærkninger mellem de to partiers mænd. Men de var dog alle af den mening, at nu skulle der holdes sammen.

Den 31.5.29

Jeg var i dag sammen med statsministeren og folketingets formand på besøg på Georg Jensens Sølvsmiede. Denne er nu for længe siden overtaget af et aktieselskab, hvis egentlige indehaver er hr. ingeniør P. A. Pedersen²⁸. Denne har sat meget ind på at få fabriken til at gå, og det ser ud til, at det vil lykkes ham. Der eksporteres meget, og alt i alt beskæftigede virksomheden mellem 2 og 300 arbejdere.

Den 2.6.29

Jeg talte i dag i Ballerup Kro. Der var koldt, der var ikke mange folk, og de få, der var, var åbenbart påvirket af kulden.

Den 5.6.29

I aftes var jeg indbudt til middag hos Nimb, hvor Nationalbanken festede for tvende udsendinge fra den Svenske Nationalbank. Denne har fået en ny førstedirektør, en ganske ung mand, og han var hernede for at blive præsenteret af den ældre repræsentant for Sveriges Rigsbank hr. (Navnet ikke anført).

Samværet var fornøjeligt. Jeg sad ved siden af hr. direktør Green²⁹, som just ikke i den senere tid har høstet laurbær ved sin bankpolitik, og som alle her i handelsministeriet ser på med yderst kritiske øjne.

Den 5.6.29

I dag har jeg været til grundlovsfest i Vejle. Vejret var blæsende og køligt; men det regnede ikke i Vejle. Derimod haglede det i Odense. Der var mange mennesker mødt i den herlige park ved Skyttehuset, der var også en stor og opmærksom tilhørerskare. Jeg var hjemme igen ved elleve tiden i aftes.

28. P. A. Pedersen (1869-1937), elingeniør 1899-1937, dir. f. Georg Jensens Sølvsmiede.

29. H. Green (1875-1931), siden 1923 direktør i Nationalbanken.

Den 7.6.29

I dag har jeg talt ved et feriekursus for Sølvsnorene i jernbaneetaten, som holder ferie på Knudshoved. Forsamlingen var særdeles opmærksom. Jeg talte om træk fra »arbejderklassens historie i de sidste halvt hundrede år«.

Jeg var i København igen kl. 8 aften.

Den 8.6.29

I min egenskab af formand for den socialdemokratiske provinspresses korrespondancebureau deltog jeg i dag i et møde på bureauets kontor sammen med Hørдум³⁰ og Hans Nielsen³¹ og de to andre bestyrelsesmedlemmer foruden mig, d'herrer borgmester Melgaard³², Slagelse og redaktør Ernst³³, Århus. Vi drøftede budget og regnskab m.v.

Den 10.6.29

I går var jeg i Odense for at overvære Provinsbankernes forenings generalforsamling. Som generalforsamling eller årsmøde betragtet var sammenkomsten aldeles interesseløs. Formanden hr. bankdirektør Andersen³⁴, Århus, oplæste en trykt beretning for det forløbne år. Diskussionen var uden al betydning, og de ord, jeg pligtskyldigt afleverede som svar på en velkomsthilsen, burde have været sparet til en anden lejlighed.

Der serveredes en god frokost, en god middag, og i mellem måltiderne kørte vi i biler en lille rundtur til Kerteminde og Nyborg. Vejret var under kørslen udmærket.

Den 14.6.29

Jeg har i dag været til skånsk udstilling i Landskrona. Danmark var indbudt til at deltage i udstillingen, vel nærmest for at give denne mere tiltrækning. Rigsdagen bevilgede også et beløb, jeg tror 5000 kr., og udstillingen blev således dansk-svensk. Den blev i dag åbnet med megen højtidelighed i strålende solskin af den svenske kronprins, der ledsagedes af sin hustru, den engelskfødte kronprinsesse³⁵. Kronprinsen mødte i al-

30. Martinus Hørдум (1871-1943), siden 1917 forretningsfører for Social Demokraten.

31. Hans Nielsen (1869-1939), MF 1909-39, redaktør ved den socialdemokratiske presse.

32. Vilh. Melgaard (1886-1955) borgmester i Slagelse 1927-52.

33. Niels Ejbye Ernst (1886-1934), siden 1918 redaktør af Demokraten i Århus.

34. Chr. D. A. Andersen (1878-1960), direktør for Aarhus Privatbank 1916-52, formand for De danske Provinsbankers Forening 1928-48.

35. Kronprins Gustav (6.) Adolf (1882-1973). Konge 1950-73. Kronprinsesse Louise (1889-1965).

mindelig formiddagsdragt og hilste venligt også på os danske. Han takkede mig, fordi jeg var mødt. Hans åbningstale var et lille mesterværk, navnlig i sammenligning med, hvad en danske kgl. højhed kan præstere. Han talte frit og naturligt og uden andet manuskript end et par notater på et visitkort. Kronprinsen og kronprinsessen gik med stor grundighed udstillingen igennem – også den danske afdeling, der har sin egen bygning. Denne afdeling tager sig forøvrigt særdeles godt ud. Den består væsentligt af kunsthåndværk og kunstindustri.

Vi var indbudt til middag ved 6 tiden. Middagen var stilfuld. Jeg var anbragt ved landshøvding Ramels højre side, medens den svenske handelsminister sad til venstre for ham. Ved min højre side havde jeg Landskronas borgmester, en yderst jovial og gemytlig herre, der sang, så det klang. Da »Kong Christian« blev spillet og sunget, ytrede han, at sangens melodi var herlig. Jeg sagde: Ja! Men teksten er ikke videre interessant. Dertil svarede han: Skidt med teksten, den er der ingen, der bryder sig om. Den har kun historisk interesse. Samværet med svenskerne var særdeles hjertelig. Jeg tror også, at jeg i min tale ved bordet fik givet udtryk derfor i passende vendinger. Mine danske fæller roste i hvert fald talen.

Da jeg sagde farvel til landshøvdingen, bad denne mig om at have i erindring, at der gerne skulle gives et par ordener i dagens anledning. Jeg syntes godt om denne åbenhjertighed, og jeg agter at sætte sagen i gang.

Vi var hjemme igen i København ved midnatstid.

Den 17.6.29

Professor Axel Nielsen³⁶, der er statens repræsentant i Nationalbankens repræsentantskab var i dag (sætningen ikke fuldført).

36. Axel Nielsen (1880-1950).

IV

Valutakrisen 1931

Hauges næste notat omhandler valutakrisen i 1931. Det er umuligt at afgøre, hvornår det er skrevet. Det har dog karakter af erindringer. Med notatet er vi midt i verdenskrisen. Landbrugernes Sammenslutning (LS) opstod dette år. Den situation, Hauge beskriver, førte til et politisk forlig med Det konservative Folkeparti og oprettelse af Valutacentralen. Desværre er optegnelserne ikke fuldførte, men de giver bl.a. ministerens syn på Nationalbankens direktion.

Jeg var søndag den 20. september 1931 i Odense. Om formiddagen havde jeg deltaget i kontrahentmødet for Fyns Socialdemokrat, og om eftermiddagen kørte jeg sammen med min datter Inger og journalist Johs. Christensen¹ pr. bil til Skamby, hvor jeg skulle tale i den stedlige socialdemokratiske forening.

Mødet i Skamby begyndte noget over den fastsatte tid, og dette bevirkede, at jeg ikke nåede at komme med eksprestoget fra Odense til København kl. 6.20. Jeg udnyttede imidlertid aftenen hjemme i Nørregade 68, II, med at udarbejde et foredrag om staten og alkoholen.

Ved elleve-tiden kom journalist Johs. Christensen og meddelte mig, at der var ringet til mig fra København. Der havde man fået underretning om, at børserne i London og Berlin skulle lukkes, og at der frygtedes for et større økonomisk sammenbrud. Jeg overraskedes egentlig ikke synderligt af meddelelsen, thi jeg havde forlængst forestillet mig, at sprængningen af den engelske arbejderregering måtte have væsentlig andre årsager end et underskud på det engelske statsbudget.

Kl. 12.20 tog jeg med et langsomt kørende tog til København, og da jeg kom dertil mandag morgen ved 6-tiden, så jeg af morgenbladene, at der i London var tale om andet og mere end børsens lukning. England havde suspenderet guldindløseligheden.

Jeg erfarede også, at det på foranledning af bankerne i hovedstaden var besluttet i løbet af natten at lukke Københavns børs, og at lignende beslutninger var truffet i andre land, deriblandt Sverige og Norge.

I Danmark havde en agrarisk bevægelse i måneder søgt at vinde ørenlyd for krav om den danske krones nedskæring. Men indtil den 20. september

1. Johs. Christensen (1888-1942), journalist ved Fyns Socialdemokrat, 1933-42 redaktør af samme.

havde intet politisk parti støttet kravet. Nu blev det agrariske krav om kronenedskæring ganske selvfølgelig forstærket, men ikke nok hermed, bladet Politiken trådte meget hurtigt op ved siden af de yderst aggressive landmænd og foreholdt nationen, at dens lykke ligefrem var et med kronenedskæringen. Man forlangte således nu fra forskelligt hold, at kronen skulle følge sterling. Dette krav var simpelthen tåbeligt; thi ingen vidste det allermindste om, hvilke bevægelser det engelske pund kunne komme til at gøre. Ledelsen i den danske Nationalbank vaklede straks, og det skulle snart vise sig, at bankens fire direktører var meget uenige. De enedes dog om, at der ingen valutannotering skulle finde sted mandag den 21. september. Motiveringen var, at normal handel ikke havde kunnet finde sted endnu.

Jeg havde i løbet af mandagen en forhandling med Nationalbanken om den opståede situation. I forhandlingen, hvori også finansministeren efter min anmodning deltog, deltog professor Axel Nielsen og redaktør Thalbitzer, der begge er medlemmer af bankens repræsentantskab. Man drøftede navnlig Nationalbankens mulighed for at kunne holde den danske krone i paritet. Banken var yderst slet forberedt på den indtrådte situation. Den havde ingen dollarkredit, og dens ledelse var særdeles bekymret for guldudtræk.

Fra Stockholm indløb der meddelelse om, at man dér havde suspenderet sterlingnoteringen; men et senere telegram lød på en notering af 17 kr. 28 øre pr. pund sterling.

Allerede mandag den 21. satte Stockholm sin diskonto op fra 4 til 5 %.

Situationen var endnu meget uklar, og for regeringen var der foreløbig ikke andet at gøre, end roligt at afvente den videre udvikling. Senere blev det bebrejdet regeringen, at den tøvede, uagtet bl.a. Venstres fører hr. Madsen-Mygdal i et interview i dagbladet Børsen den 22. september netop betonedede, at man skulle se tiden an i ro.

I en ledende artikel siger Børsen ligeledes, at man må se tiden an, netop fordi vi ikke ved tilstrækkeligt om Englands fremtidige valutapolitik. Det hedder i artiklen, der findes i Børsen den 22.9.31:

»Meget vil selvsagt afhænge af, hvorledes andre lande – og specielt da vore skandinaviske nabolande – vil stille sig; men *ene afgørende* kan dette moment dog ikke være. Dertil er vort lands økonomiske forhold for egenartede. Det behøver jo ikke nærmere påvisning, at der næppe udenfor det britiske imperium er noget land, hvis økonomiske ve og vel i

2. Carl Thalbitzer (1876-1970), cand. polit., redaktør af Finanstidende.

den grad er beroende af England, som tilfældet er for Danmarks vedkommende«.

Tirsdag den 22. september havde jeg atter forhandlinger med Nationalbankens ledelse. Denne var endnu mere nervøs end dagen før. Der var nemlig konstateret i løbet af dagen et betydeligt udtræk af bankens guldbeholdning. Efter gældende lov kunne man kun få sedlerne vekslede med guld i barrer; men da banken kun havde meget få barrer og åbenbart slet ikke var forberedt på den indtrådte situation, måtte banken allerede om tirsdagen udlevere udmøntet guld. Under diskussionen i Nationalbanken havde hver af de fire direktører hver sit standpunkt overfor den fremtidige nationalbankpolitik. Hr. Lindberg³ ville ubetinget lade den danske krone følge sterlingkursen. Baron Rosenkrantz⁴ ville måske det samme; men han ville dog se tiden noget an. Hr. Stephensen⁵ mente, at vi skulle lempe os igennem krisen og give lidt efter i retning af at tilfredsstille landbrugets krav om at lade kronen følge sterlingen. Hr. Schrøder⁶ trak på skuldrene af alle standpunkter udfra den betragtning, at ingen vidste, hvilken udvikling vi var inde i i løbet af få dage.

De fire herrer var imidlertid blevet enige om at forfatte en skrivelse til regeringen og i denne skrivelse gøre rede for, hvilke ulemper der var forbundne for land og folk ved at holde kronen ved guld, og hvilke der var med det modsatte. Desuden ville man i skrivelsen anmode om at få udstedt en lov, om at banken ikke var pligtig at veksle sedler med guld, samt at der måtte blive udstedt en kgl. resolution i henhold til loven af 1902 § 7, hvorved seddeldækningsreglerne lempedes.

Jeg foreholdt dem, at jeg havde mødt fire forskellige standpunkter overfor valutaspørgsmålet, og at en henvendelse til regeringen om at suspendere guldindløseligheden, selv med visse lempelser, var ensbetydende med at have forladt kronens guldparitet. De søgte at hævde, at det ikke var deres hensigt at forlade guldpariteten, men alene at værne guldet mod spekulation. Jeg frarådede afsendelsen af den nævnte skrivelse, men antydede, at regeringen nok kunne tænke sig at (sætningen er ikke fuldført).

3. Jak. Kr. Lindberg (1873-1932), direktør i Nationalbanken 1924.

4. Hans lensbaron Rosenkrantz (1870-1936), landbrugskyndig, direktør i Nationalbanken 1923.

5. Westy Stephensen (1868-1950), direktør i Nationalbanken 1913.

6. F. C. G. Schrøder (1866-1936), direktør i Nationalbanken 1925.

V

Regeringsomdannelsen 1935

De følgende sider giver et bidrag til en regeringsomdannelse, en transaktion, det formentlig er umuligt at gennemføre uden at skabe bitterhed, åben eller undertrykt. Optegnelserne er dog først og fremmest et menneskeligt vidnesbyrd, der viser Hauges uskrømtede skuffelse, men de lader os også se, hvorledes Stauning kunne skære igennem, når han fandt det påkrævet. Hans behandling af værkfællen fra Socialdemokratiets urtid, Borgbjerg, var streng, og Borgbjergs reaktion på en gang hjertegribende og forstemmende. Man noterer sig også Staunings uvilje mod P. Munch, som han gerne allerede da havde erstattet med Erik Scavenius. Det peger frem mod Staunings handlemåde forud for omdannelsen af regeringen 8. juli 1940, hvor han netop fik Scavenius som udenrigsminister, men ved behændig tilrettelæggelse på andres foranledning.

Valget til folketinget den 22. oktober 1935 og det deraf følgende minister-skifte.

Lige siden det andet ministerium Stauning dannedes i 1929 spiste Bording og jeg frokost sammen, først med L. Rasmussen, senere med H. P. Hansen, da han blev minister. Frokosten bestod hver dag i det samme: En pakke mad medbragt, samt 1 kop kaffe og 2 øl til 3 mand. Frokosten varede i reglen en time og holdtes skiftevis i de tre ministerkontorer. Ved frokosten drøftede vi naturligvis mangt og meget; men spandt aldrig intriger. Og dog endte disse frokoster på en måde, så det tilsyneladende gode forhold for bestandig blev brudt. Sommeren 1935 var i politisk henseende en meget urolig tid. Landbrugskrisen vedvarede og gjorde både Venstre og de konservative ganske umedgørlige. De stillede hver for sig krav om gennemførelse af kriseforanstaltninger, der var ganske uantagelige. Det var tydeligt nok deres hensigt at sabotere alt, så regeringen ikke havde udsigt til at få noget af betydning gennemført i den kommende rigsdags-samling. Et forsøg på at opnå tilsagn om en hurtig gennemførelse af valutiloven blev ganske afvist. Under disse omstændigheder stod det mig klart, at det ville være urigtigt at gå rigsdagssamlingen i møde uden at udskrive valg til folketinget. Jeg havde forresten på et tidligere tidspunkt været stemt for at udskrive folketingsvalg; også andre af de socialdemokratiske ministre var stemte for valg; men udenrigsminister Munch gik, hver gang valg var på tale, absolut imod.

Da vi nåede ind i august måned, og det blev en kendsgerning, at Landbrugernes Sammenslutning, der førtes af nogle yderst pågående godsejere og proprietærer, tilstræbte valutakaos, og da navnlig Venstre faktisk støttede L.S. i deres valutakrav, stod det mig klart, at valg nu måtte udskrives snarest ske kunne.

En dag ved frokosten drøftede vi sagen, og det blev besluttet, at jeg skulle på alle tre ministres vegne gå op til statsministeren og tilkendegive for ham, at vi nu anså et valg for nødvendigt. Statsministeren modtog meddelelsen med forståelse, og i den derpå følgende tid blev alle valgforberedelser truffet.

Udenrigsministeren var da i Geneve og var fortsat mod valg; men nu var beslutningen taget.

Jeg gik straks, efter at valget var udskrevet, ud i landet for at holde møder og følgende møder blev planlagt: Næstved, Hillerød, Nykøbing S, Odense, Otterup, Bogense, Løgstør, Grenå, Odder, Silkeborg, Give, Odense, Nyborg og Pårup, samt Odense igen. Alle møder på nær mødet i Pårup var godt besøgte, og god stemning kunne jeg spore på alle møder. Om valgresultatet herskede der også overalt de bedste forventninger. Personlig ventede jeg, at ministeriets flertal i folketinget kunne bevares; men jeg havde allerede nogen tid før valget besluttet, at jeg ville gå ud af ministeriet efter valget. Og derom havde jeg talt med departementschef Jespersen¹. Også overfor Bording havde jeg antydnet dette. Valget blev imidlertid en overvældende sejr. Og sejren var navnlig overvældende i Odense. Mit stemmetal øgedes med over 2100 stemmer, og mit stemmetal i første kreds gik nu op til ca. 11½ tusinde, medens de konservative stemmetal formindskedes i begge Odense-kredsene. Efter at dette resultat var nået, blev jeg noget betænkelig ved at gå ud af ministeriet, idet min udtræden let ville blive udlagt som en flugt fra ansvaret. Det skulle imidlertid snart vise sig, at det overhovedet ikke fik nogensomhelst betydning, hvad jeg mente.

Allerede før valget blev udskrevet, havde hr. H. P. Hansen givet udtryk for den mening, at alle de ældre ministre, deriblandt ham selv skulle gå af. Og han lagde ikke skjul på, at dette havde han sagt til statsministeren. Jeg tog ikke videre notits heraf, idet jeg var ganske på det rene med, at han ikke selv tænkte på at opgive sin ministerstilling. Senere erfarede jeg, at denne min betragtning var rigtig. Hr. Hansen havde kun haft tanke for at

1. Hakon Jespersen (1891-1960), kst. departementschef i handelsministeriet, udnævnt 1937.

få nogle af sine kolleger lempet ud, og hr. Bording havde efterhånden fået den opfattelse, at han burde hjælpe til her. Justitsminister Zahle var nu nær de 70, det var derfor rimeligt, at han blev erstattet med en yngre mand. Borgbjerg nærmede sig også de 70. Men han var ganske vist i fuld vigør i modsætning til Zahle. Dahl var 66 og jeg 65, dertil kom, at Friis-Skotte, der er 61, var blevet så upopulær blandt sine underordnede tjenestemænd i etaterne, at han faktisk på et tidligere tidspunkt havde været på det rene med, at hans stilling var rokket noget. Partifællen Charles Petersen² havde kort før valget i Jernbanefolkenes blad rettet et stærkt personligt angreb på Friis-Skottes administration.

Da nu valget var overstået, blev det på et møde af de socialdemokratiske ministre bestemt, at alle ministre skulle stille deres mandater til rådighed. Det var H. P. Hansen, der stillede forslaget, og ingen undtagen Borgbjerg talte imod en rekonstruktion af ministeriet. Borgbjerg bad ligefrem om, at han måtte fortsætte i det mindste, indtil han blev 70 år. Der blev ikke ved denne lejlighed vekslet mange bemærkninger om sagen. Kun Steincke henvendte sig mere direkte til Borgbjerg og sagde, at han burde gå. Det var nemlig Steinckes hensigt at flytte fra socialministeriet til justitsministeriet. Og denne flytning kunne jo ikke ret vel foregå blot ved hr. Zahles afgang. Men også statsministeren gav tilkende, at han ønskede en større rekonstruktion.

Også de radikale stillede deres pladser til rådighed. Men alle vidste, at den i virkeligheden meget svækkede udenrigsminister ville fortsætte, skønt han var 65 år. Man vidste tillige, at statsministeren helst ville have ham af vejen. Men dette lod sig nu ikke gøre, eftersom også det radikale parti ville have ham til at fortsætte. Der var forøvrigt også meget, der talte til gunst for Munchs forbliven i ministeriet. Han var ubestridt de radikales første mand, og han havde gode forbindelser i udlandet.

Hvad der nu skete i dagene indtil den 29. oktober, havde jeg ikke nogen klar forestilling om. Min familie tilskyndede mig stærkt at gå ud af ministeriet for at kunne leve nogenlunde i fred. Og jeg var som alt nævnt også efterhånden selv indstillet på, at det var rigtigst at gå nu. Men på den anden side blev jeg ganske på det rene med, at det ikke ville blive vel modtaget blandt mine venner i Odense. Og det var jo også urimeligt, at jeg forlod handelsministeriet nu umiddelbart efter, at hele den valutapolitik, som jeg i fire år havde været leder af, havde sejret så overvældende ved valget. Det var faktisk denne valutapolitik, der var valgets kerne.

2. Charles Petersen (1877-1971), formand for Dansk Jernbaneforbund 1914-38, ML 1928-47, formand 1940-47.

Jeg havde derfor indstillet mig på, at jeg ikke uden videre skulle blive ligefrem opfordret til at gå. Men den 29. oktober kl. 4.30 just som jeg sad og læste Aftenberlingen, kom statsministeren ind ad døren iført overfrakke.

Han satte sig ned og siger: Nå, hvad har du så tænkt dig med hensyn til ministeriet? Jeg svarede: Mener du ministeriet som helhed eller handelsministeriet. Jeg mener kun handelsministeriet, svarede han. Ja, det skal jeg ærligt og redeligt sige dig, blev mit svar. »Jeg har for længe siden haft tanker om at gå af; men efter det overvældende valgresultat, synes jeg, det er betænkeligt for mig, da det netop er på min politik i valutiløvspørgsmålet, regeringen har sejret«. Hr. Stauning gjorde derefter den bemærkning, at jeg jo ikke behøvede at gå ud af folketinget. Bemærkningen forbløffede mig unægtelig; men jeg svarede ikke på den, udover at sige, at jeg ikke agtede at flytte min arbejdsplads.

Da jeg nu var ganske klar på, hvorledes kortene var blandede, spurgte jeg, om det var hans agt at lade hele ministeriet skifte. Nej, svarede han kun dig og Dahl samt Borgbjerg og muligvis Friis-Skotte, som før havde fremsat ønske om at gå, desuden skulle naturligvis Zahle gå af. Derimod turde han, sagde han, ikke binde an med at udskifte Munch, thi de radikale holdt vagt om ham. »Nå ja«, sagde jeg. »Men hvem skal så være arvtagere?« Statsministeren nævnte Buhl³ som handelsminister, Kjærbøl⁴ som socialminister og Fisker⁵ som kirkeminister. Endelig nævnedes han landstingsmand Ludvig Christensen⁶, om hvem han havde den forestilling, at han endnu ikke var fyldt 50. Jeg så efter i Den blå Bog og læste, da statsministeren var gået, at han nærmede sig de tre snese.

Andet eller mere end her fremført blev ikke sagt udover, at statsministeren nævnte, at han tænkte sig den radikale Jørgen Jørgensen⁷ som undervisningsminister. Da statsministeren var gået, fyldtes jeg med en sådan væmmelse ved min egen tilværelse som politiker, at jeg sagde til mig selv, at hvad der end sker nu, så går jeg ud af ministeriet. Jeg havde nemlig ikke kunnet tænke mig, at jeg kunne blive således behandlet efter

3. Vilhelm Buhl (1881-1954), finansminister 1937-42, statsminister 1942 og 45, minister u.p. 1947-50.

4. Johs. Kjærbøl (1885-1973), handelsminister 1935-40, arbejdsminister 1940-45 og 1949-50, till. socialminister 1940-42, boligminister 1947-50 og 1953-57 tillige indenrigsminister 1953-55 og grønlandsminister 1955-57.

5. N. Fisker (1886-1939) trafikminister 1935-39.

6. Ludvig Christensen (1878-1956) socialminister 1935-40.

7. Jørgen Jørgensen (1888-1963), undervisningsminister 1935-42 og 1957-61, indenrigsminister 1942-45.

9 års ministergerning, efter at jeg i 6½ år havde været handelsminister og mere end nogen anden minister båret ministeriets politik oppe og bragt denne politik til sejr.

Uden nogen art af forhandling, uden nogen art prøvelse af, hvad jeg selv kunne mene, får jeg kort og godt den besked, at jeg må gå, og at min efterfølger allerede er udpeget. Jeg mindes i denne forbindelse episoden, da repræsentanten for det tyske udenrigsministerium i sin tid iført ridestøvler og med ridepiskan i hånden gik op i det danske gesandtskab i Berlin og meddelte gesandten, at Tyskland havde slettet Wienerfredens § 5.

Om hr. H. P. Hansens afgang var der naturligvis ikke tale. Han havde kun spillet sin rolle for at få kollegerne lempet ud på den bekvemmeste måde. Det gik alligevel ikke så let, som man måske havde ventet. Næste morgen d. 30. var der sædvanlig modtagelsesdag. Jeg fik dog tid til at sende statsministeren et kort brev, hvori jeg skrev, at jeg for at forebygge enhver misforståelse efter gårsdagens samtale ville meddele, at jeg betragter min udtræden af ministeriet som værende definitivt besluttet. Og umiddelbart efter ringede jeg Fyns Socialdemokrat op for at meddele, at jeg havde anmodet statsministeren om at måtte udtræde af ministeriet.

Da Bording hidtil havde været min nærmeste fortrolige, ringede jeg ham op og bad ham komme ind til mig. Han anede sikkert noget om, hvad jeg ville sige ham; thi han kom omgående. Jeg fortalte ham det passerede og tilføjede, at jeg nu ikke mere troede på menneskene. »Jeg tror heller ikke mere på dig«, sagde jeg; »thi du har været med i den spillede intrigue«. Og føjede jeg til: »Du havde ikke nødig at være med overfor mig; thi du vidste, at jeg personlig længe har tænkt på at træde ud af ministeriet«. Han undskyldte sig selvfølgelig og forsikrede mig, at han ikke havde ønsket andet end det bedste for mig. Bording ville absolut forhindre mig i at sende meddelelsen om min beslutning til Fyns Socialdemokrat. Hans tanke har formentlig været, at jeg muligvis kunne bevæges til at forblive i ministeriet, dersom et eller andet skulle ske; men da enhver tanke derom, efter det der var passeret, var udelukket, gav jeg Fyns Socialdemokrat meddelelsen. Senere på dagen ca. kl. 2 var der påny ministermøde; men der skete der intet af betydning.

Men torsdag den 29. kl. 1 blev der før ministermødet afholdt et møde hos H. P. Hansen igen af de socialdemokratiske ministre. Her oplyste statsministeren, at Borgbjerg fremdeles ikke ville gå af. På dette møde fandt der en yderst pinlig forhandling sted. Såvel statsministeren som H. P. Hansen og Dahl, den sidste med gråd i stemmen, bad Borgbjerg om at gå godvillig. De to ministre Friis-Skotte og Steincke gjorde det samme,

men i ligefrem fornærmelige vendinger. Hr. Friis-Skotte pointerede, at han (Friis-Skotte) gik skønt kun 61 år. Men (han) havde også endnu sin dømmekraft i orden, hvorimod dette ikke kunne have, når man nåede op mod de 70 – så blev man nemlig »ung« igen!!

Denne uforskammethed reagerede Borgbjerg dog ikke overfor. Han ligefrem tryglede om at få lov til at blive, til han fyldte 70. Hans motive- ring var, at han ville have sin skolereform gennemført. Motiveringen var naturligvis temmelig tynd; og der vistes heller ikke ringeste forståelse overfor den gamle partifælle. Mest pågående var Steincke, der åbenbart for alle kun havde sin egen person i tankerne. Det ene øjeblik ville han gå af som socialminister, fordi han ikke kunne magte opgaven som socialmi- nister. Det andet øjeblik var det justitsministeriet, der trængte til en kraf- tigere hånd.

Mødet endte med, at Borgbjerg skulle finde sig i at blive afløst, hvis det var nødvendigt. Men mødet kunne dog ikke slutte, før der var truet med statsministerens tilbagetræden og indkaldelse af rigsdagsgruppen til afgør- relse af spørgsmålet Borgbjerg.

På foranledning af en bemærkning om, at det jo også kunne være rime- ligt, at jeg havde ønske om at gennemføre valutaloven, sagde jeg blot dette, at min beslutning om at udtræde af ministeriet var definitiv og udenfor enhver diskussion. Da jeg gik ind til det egentlige ministermøde, spurgte Bording mig, om jeg havde sendt meddelelsen til Fyns Socialde- demokrat. Jeg svarede ja; han sagde hertil, at jeg havde her handlet helt forkert. Det var åbenbart fremdeles hans tanke, at det sidste ord i spørgs- målet ikke endnu behøvede at være sagt. Hr. Bording havde åbenbart endnu ikke rigtig fattet, hvad der var sket. I ministeriet var man højliggen overrasket over min beslutning. Min gode ven bud Olsen, der er en ivrig socialdemokrat, kom meget bevæget og sagde: »Det var ikke det, vi gik til valg for«.

Såvidt jeg nu nogenlunde objektivt kan bedømme det, der er passeret, og som fortsat står for mig som noget helt ufatteligt, er forholdet dette, at statsministeren helt har ladet sig lede af den udefra proklamerede rekon- struktion af ministeriet. Han pointerede, at rekonstruktionen var en nød- vendighed også udadtil. Han havde, sagde han, talt med adskillige parti- fæller, der ventede, at yngre kræfter nu skulle træde til. Det er rimeligt nok, at adskillige gerne vil være ministre; men jeg føler mig overbevist om, at det ikke er vælgerne i almindelighed, der står bag ved kravet om det, der her skete, tværtimod.

Men én ting har i hvert fald jeg lært, og det er, at ordet kammerat og venskab er lidet værd overfor den menneskelige egoisme. Jeg for min part

føler ingensomhelst uvilje overfor tanken om at gå ud af ministeriet. I det øjeblik, dette skrives, er jeg tværtimod meget tilfreds med, at jeg kan blive fritaget for ansvaret; men jeg føler mig dybt krænkede over den måde, jeg simpelthen er blevet sat uden for på; thi netop i den hensynsløshed, der er vist mig, ligger der en sådan ringeagt for, hvad jeg har udrettet, at jeg aldrig vil kunne genoprette min tabte tro og tillid til menneskene.

I går og i dag har jeg ryddet op i mine skuffer og reoler, så mit kontor kan stå parat til den ny handelsminister.

Mange års hårdt arbejde er til ende. Socialdemokratiet sejrede ved vurderingen af dette arbejde, og jeg fik et spark.

Således endte min arbejdsdag. Den 1/11 35.

C. N. Hauge

I løbet af dagen i går og dagen i dag er der arbejdet på dannelsen af det ny ministerium. Det volder øjensynligt visse vanskeligheder at få de nye mænd placerede. Men det skulle vel alligevel ikke være uoverkommeligt at få de nye mænd placerede, så ministeriet kan blive arbejdsdygtig. Efter hvad jeg nu forstår, skal hr. Buhl have nægtet at indtræde i ministeriet. Dermed må det så være givet, at hr. Kjærbøl bliver handelsminister. Han er sikkert også den dygtigste til hvervet. 3.11.35

Der skal være afskedsmiddag hos statsministeren mandag den 4. aften kl. 7. Jeg havde sendt afbud både for mig selv og min hustru. Mathilde rejser nemlig til Varde til hendes moders 91 års fødselsdag. Og jeg har også tænkt på at rejse; men nu har jeg fået et brev fra statsministeren, hvori han anmoder mig om at komme for at få en hyggelig afsked.

Vi havde i lørdags et møde i udenrigsministeriet, hvortil var indbudt repræsentanter for alle erhverv. Der skulle forhandles om en delegations udsendelse til England for at forhandle om en ændring i baconleveringsbestemmelserne samt om smøreksporten. Om det sidste skal der forhandles med repræsentanter for New Zealand og Australien. Udenrigsministeren ledede mødet. Fiskeriet ville have en repræsentant med, hvorimod hverken handel eller industri ønskede sig repræsenteret. Motiveringen var dog højst forskellig, idet handelen mente, at det alene tilkom landbruget nu at forhandle, hvorimod industrien præciserede, at det var lidet tilfredsstillende for industrien, at denne først i sidste øjeblik fik besked om, at en delegation skulle sendes. Hr. Aug. Holm⁸ henstillede, at der blev nedsat

8. August Holm (1882-1941) direktør i A/S Otto Mønsted, formand for Nationalbankens repræsentantskab, medlem af Industrirådet m.v.

et permanent forhandlingsudvalg. Udenrigsministeren søgte som sædvanlig at glatte ud på modsætningen. Men galt er det selvfølgelig, at udenrigsministeren alene søger at tilfredsstille hr. Hauchs⁹ ønsker, der ene og alene er baseret på at love regeringen flest mulige knuder.

På vejen fra mødet søgte Bording at overtale mig til at rejse med til England som delegationens leder. Jeg afviste ham meget bestemt; men han holdt vedblivende på, at ingen anden end jeg kunne være leder. »Og jeg burde gøre regeringen den tjeneste«.

Tirsdag den 5.11.35

Jeg har nu pakket mine sager sammen og er rede til at forlade det ministerium, som jeg i 6½ år så at sige daglig har arbejdet i.

Jeg var i aftes til hr. Staunings afskedsmiddag. Den var ret en proletarminister værdig. Mængde retter mad – megen vin – og en bunke sludder. Navnlig gjorde Friis-Skotte sig ved at gentage, at han gik ud af ministeriet i en alder, da han endnu havde sin dømmekraft. Han har altså formået at skønne, at han faktisk var kommet i et uløseligt modsætningsforhold til alle underordnede tjenestemænd indenfor trafikministeriet. Jeg fandt ingen anledning til at sige noget, Kl. 11.30 var jeg hjemme igen.

Der skete forøvrigt det besynderlige, at finansministeren tilbød mig pladsen som direktør for Kongeriget Danmarks Hypotekbank. Jeg sagde ham, at der ikke kunne blive tale om, at jeg ville modtage tilbudet. Jeg føjede til, fordi jeg vidste, at Hans Nielsen gerne ville have stillingen, at han kunne jo gøre ham til direktør.

Hr. Stauning har nu også henvendt sig til mig personlig for at formå mig til at gå med til London som den udsendte delegations leder. Jeg svarede ham, at jeg ikke havde ønske om at modtage det omhandlede hverv. Også udenrigsministeren må være kommet i tanker om, at det næppe går an at lade hr. Hauch assisteret af udenrigsministeriets embedsmænd være leder af forhandlingerne med England og Tyskland. Thi hr. Munch har nu vedholdende søgt at formå mig til at overtage hvervet.

Den ny handelsminister Kjærboel mødte efter aftale med mig i dag kl. 9 i handelsministeriet for at udveksle tanker med mig om forskellige ting. Jeg gav ham alle de oplysninger, som jeg formåede i en samtale at give ham om det, der ville komme for i løbet af kort tid. Han spurgte mig om årsagen til, at jeg forlod ministeriet. Jeg svarede ham, som sandt var, at

9. Henrik Hauch (1876-1957), ML, præsident for landbrugsrådet 1933-50, minister u.p. 1940, landbrugsminister 1950-51.

jeg før valget faktisk havde besluttet at trække mig tilbage, men vaklede noget efter valget af hensyn til den ubetingede tilslutning, mit arbejde havde fået. Det havde imidlertid været overflødigt for mig at spekulere over vælgernes dom, thi jeg havde simpelthen fået min afsked præsentert. Hertil svarede Kjærbøl, at havde han anet dette, ville han ikke have indvilliget i at overtage hvervet. Han havde forøvrigt anmodet om at blive trafikminister; men dette var blevet ham nægtet. Kjærbøl sagde forøvrigt, at han slet ikke havde deltaget i overvejelserne om ministeriets dannelse; men Stauning havde sagt ham, at jeg selv ønskede at fratræde.

Efter at jeg havde spist frokost sammen med Kjærbøl, rejste jeg til Varde om aftenen. Nu var jeg endelig for første gang i mit liv en mand, der ikke mere havde hverken egentlig arbejde eller mål. Det hele forekom mig så underlig, eftersom jeg ikke endnu havde mærket til nogen svækkelse hverken legemlig eller åndelig.

Den 12.11.35

Vi kom hjem i aftes efter otte dages fravær. Jeg fik at vide, at Hans Nielsen havde ringet og ville ringe igen i dag. Allerede kl. 9 var han i telefonen for at spørge mig, om jeg ønskede at være ordfører for valuta-lovforslaget; thi han ville nu, hvis han blev ordfører, gå ud af finansudvalget. Jeg svarede ham, at jeg ikke havde ønske i så henseende. Hans Nielsen spurgte desuden, om jeg skulle være hypotekbankdirektør. Jeg svarede absolut nej. Og dette nej oplivede ham øjensynligt meget, thi han takkede mig og føjede til, at han havde talt med finansministeren derom; men denne havde sagt, at han først ville tilbyde mig stillingen. – Man forstår ikke, hvad hensigten kan være, thi jeg betragter det som helt hen i det blå at tilbyde mig stillingen¹⁰.

Den 12.11.35

Rigsdagen åbnedes atter i dag. Efter at folketingets møde var sluttet, havde jeg en meget lang samtale med Borgbjerg. Af denne samtale fremgik det, at Borgbjerg ligesom jeg var ilde berørt af, hvad der var passeret ved ministeriets rekonstruktion. Han var på det rene med, at Bording og H. P. Hansen havde spillet en vis rolle med hensyn til at få rekonstruktionen fuldbyrdet; men han kunne ikke rigtig forstå motiverne. Og han var af den opfattelse, at rekonstruktionen måtte have været besluttet for lang tid siden. Stauning havde, sagde Borgbjerg, haft til hensigt at placere Borg-

10. Hans Nielsen fik hvervet som direktør og formand i bestyrelsen for Danmarks Hypotekbank, dengang en politisk retrætepost.

bjerg og Erik Scavenius som ministre uden portefølje. Og Stauning havde direkte henvendt sig til Borgbjerg om sagen. Denne var imidlertid stranded på modstand hos Munch, »der ikke ville have sin efterfølger udnævnt på nuværende tidspunkt«. Borgbjerg var tilbøjelig til i Staunings hele fremfærd at se et udslag af magtbegær og jalousi. Han ville selv have al æren og tålte ikke, at denne skulle deles med andre.

Borgbjerg bemærkede i denne forbindelse, at det måtte være med meget blandede følelser, at de nye ministre og de andre med havde læst Staunings overmodige proklamation om, at han allerede for år siden havde rekonstruktionen færdig. Nu vidste de, hvad der ventede dem ved passende lejlighed. Vor samtale endte med, at vi var enige i at sige, at vi måtte prise os lykkelige ved at være blevet frie mænd igen.

VI

Påskekrisen 1920

15.-17. maj 1937 fejredes Kong Christian 10.s regeringsjubilæum ved omfattende højtideligheder i København. Påskekrisebegivenhederne syntes glemte, men festlighederne gav Hauge anledning til at reflektere over, hvad der egentlig var sket i 1920 og baggrunden derfor. Notatet, der ikke er fuldført, er formentlig udarbejdet i 1937. I sine »Erindringer 1870-1924« (1937) kommer Hauge (s. 199 f.) på en mere fersk måde ind på samme emne.

Kong Christian den X 25 års regeringsjubilæum den 15. maj (1937) og følgende dage har formet sig noget anderledes, end man kunne have tænkt sig i foråret 1920, da ministeriet Zahle var blevet afskediget endog uden anvendelse af gråt papir. Det var uomtvisteligt, at Kong Christian i forårsdage 1920 lod sig lede mere af en højrrøstet og uansvarlig opposition end af sine på lovlig vis virkende ministre, deriblandt hr. Thorvald Stauning. Det, der er passeret siden 1920, da de politiske begivenheder faktisk havde ført Danmark lige til grænsen mellem borgerkrig og borgerfred, har tilfulde vist, at Kongens personlige indgriben overfor ministeriet Zahles politik var et fejlgreb, som på ingen måde kunne retfærdiggøres derved, at åbenbar politisk utroskab såvel mod Socialdemokratiet som mod Det radikale Venstre, havde fundet sted.

De to politiske overløbere Marott¹ og Moesgaard-Kjeldsen² var ikke i stand til at skaffe oppositionen noget flertal i folketinget mod ministeriets udenrigspolitik, og da det netop var på det udenrigspolitiske område, at ministeriets politik var lagt for had og gjort til genstand for de angreb, der til sidst bevægede kongemagten til at optræde som aktiv politisk faktor, er det naturligt nu, da jubilæumsfestlighederne har kulmineret, at minde om, at der nu næppe findes nogen fornuftig mand i Danmark, som vil gå ind for den opfattelse, at Danmark kunne have været tjent med at få en sydligere grænse end den, der blev den umiddelbare følge af ministeriet Zahles udenrigspolitik.

Siden de bevægede forårsdage 1920 er der ved regeringsjubilæet gået sytten år. Det er ikke noget stort spand af tid; men dog stort nok til, at man har haft rig lejlighed til at danne sig en begrundet opfattelse af, hvad

1. Emil Marott (1856-1940), MF 1903-20, redaktør af *Fyens Socialdemokrat* 1896-1920.

2. C. Moesgaard-Kjeldsen (1869-1935), radikal MF 1913-20, godsejer.

det var, der passerede i krigsårene og i månederne umiddelbart efter krigens afslutning. Nu er det danske folk ikke længere desorienteret, således som det var i forårsdagene 1920. Da var det en udbredt opfattelse, at Versailles-freden var ensbetydende med afslutningen af rustningstiden og deraf følgende krigsfare. Nu havde Danmark ikke mere noget at frygte. Man skulle som følge deraf ikke vise nogen forsagthed, men kun forlange sin broderpart af retterne og navnlig ikke glemme, hvilken uret der i tidligere tid var øvet mod et værgeløst lands grænse og sprog. Dertil kom en mindst lige så naiv forestilling om, at krigens ulykker på det økonomiske område nødvendigvis måtte give Danmark en særlig chance efter krigen. Også her gjaldt det om at være dristig og ikke lade sig skræmme eller hæmme af noget som helst. Og da regeringen og de partier, der støttede den, styrede efter helt andre teorier, end de her anførte, måtte det selvsagt være en velfærdssag for Danmark, at der blev skiftet regering. Det var derfor også til en vis grad forståeligt, at Kongen blev revet med af oppositionens pågående agitation og faktisk så sig forpligtet til at støtte dens krav om en anden regering.

En anden faktor end oppositionen og kongemagten kom også i månederne umiddelbart efter krigen til at spille afgørende ind overfor begivenhedernes gang, nemlig dyrtiden. En overhåndtagende spekulation førte landets pengevæsen ind i en vild uorden, og dette havde en hastig voksende dyrtid til følge udover den dyrtid, som fulgte direkte af selve krigen. Dyrtiden forårsagede naturligvis megen uro i de faglige organisationer, og spontane arbejdsstandsninger lod sig ikke forhindre som protest mod de høje priser på livsvigtige varer og for at skaffe øgede lønninger for at holde nøden fra dørene. Oppositionen udnyttede den opståede uro og selve dyrtiden som angrebsvåben mod regeringen og fik ved sin provokatoriske virksomhed overfor arbejderne rig lejlighed til at stille sig i positur som landets frelsere overfor en regering, som man påstod ikke evnede at føre Danmark uskadt gennem vanskelighederne endsige formåede at indlede en ny storhedstid for nationen.

Man påstod, at regeringen ikke havde noget flertal i folket for sin politik, og da d'hr. Emil Marott og Moesgaard-Kjeldsen brød ud af regeringspartierne, tog man de to herrers overløberi som et uomtvisteligt vidnedsbyrd om, at regeringen kun var at betragte som en mindretalsregering, der ikke havde adkomst til at forblive ved styret. Det lader sig selvfølgelig ikke gøre nu at skaffe fuld klarhed over, hvorledes regeringen i foråret 1920 var stillet over for vælgerne før dens afgang. I den omstændighed, at oppositionspartierne fik flertal ved alle tre folketingsvalg i 1920, ligger der afgjort ikke noget bevis for, at ministeriet Zahle ikke

fungerede på fuldt ud parlamentarisk vis, indtil det blev afskediget af Kongen den (29.)marts 1920.

For det første fik folketinget overhovedet ikke lejlighed til at stemme for eller imod ministeriet. Og det er afgjort givet, at et mistillidsvotum til ministeriet ikke kunne blive vedtaget heller ikke opnå flertal af stemmer, fordi professor Birck³ nægtede at stemme sammen med oppositionen i dens outrerede Flensborgpolitik.

For det andet skabtes der ved ministeriets unormale afgang med deraf følgende ophidselse og trussel om generalstrejke en situation, der naturligvis i højeste grad vælgermæssig blev til gunst for oppositionspartierne. Alt dette var også forudset af oppositionens ledere og deres bagmænd. Generalstrejkens afværgelse kom dem nogenlunde alle tilpas. Hr. J. C. Christensen⁴ var til eksempel meget imod det forlig, der til sidst blev tilvejebragt mellem repræsentanter for regeringspartierne og Kongen natten til påskedagen 1920. Venstre modsatte sig til det sidste at gå med til det centrale i selve forliget, ja til det centrale i selve situationen, nemlig en ny valglov for folketinget. Venstres faktiske ordfører J. C. Christensen lod ikke nogen tvivl tilbage om sin stilling, idet han positivt erklærede, at efter hans opfattelse burde man i stedet for at stifte fred med oppositionen og arbejderne have taget stødet med det samme, hvilket i dette forhold ikke kunne betyde andet, end at han og Venstre anså det for rigtigst at slå arbejdernes organisationer ned gennem generalstrejken.

Kun den, der har oplevet begivenhederne i 1920, kan gøre sig en autentisk forestilling om, hvor uhyre ophidselsen var i Venstre og Højre, dog mest i Venstre-kredse. Vælgermøderne forløb navnlig forud for aprilvalget i mangfoldige tilfælde som rene skandalemøder, ved hvilke regeringspartierne kandidater var genstand for angreb, som ellers er ukendt i vort land. Overalt på møderne både i april, juli og september var generalstrejken det centrale for oppositionen. Generalstrejkepartierne var et stående skældsord på *alle* møder og i avisartiklerne og referaterne.

Virkningerne udeblev jo heller ikke. Oppositionspartierne fik flertal ved alle tre folketingsvalg i 1920, og da de også havde et solidt flertal i landstinget, kunne de (sætningen er ikke fuldført).

3. L. V. Birck (1871-1933), konservativ MF 1903-10 og 1918-20, professor, dr. polit.

4. J. C. Christensen (1856-1930), kultusminister 1901-05, konseilspræsident 1905-08, forsvarsminister 1905-08 og 1909, minister u.p. 1916-18, kirkeminister 1920-22.

Et dagbogsnotat vedr. et møde i det udenrigspolitiske nævn 19. maj 1938 om folketingsmanden for det tyske mindretal, pastor Johs. Schmidts henvendelse til den svenske udenrigsminister er udeladt, da denne sag er udtømmende behandlet af Viggo Sjøqvist i »Danmarks udenrigspolitik 1933-40« (1966), s. 229-33, jf. Ministermødeprotokol 1933-40 (1984) s. 236.

En karakteristikk av Danmark-Norges historie på 1600-tallet

Statens finanskrise som skjellsettende årsaksfaktor

Af Helge Kongsrud

En første versjon af denne artikkelen ble fremlagt som foredrag på den XIX nordiske historikerkongress. Temaet er knyttet til et av kongressens rapportemner. Dets hovedinnlegg foreligger trykt under fellestittelen Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongress I (red. av E. Ladewig Petersen, Odense 1984). – En utvidet versjon ble fremlagt i Norsk Historikerforening (HIFO) i september 1984. – Følgende artikkel vil sammenfatte utviklingen av krigføring og statsfinanser i Danmark-Norge på 1600-tallet. Fremstillingen søker å vise hvordan den ene statsoppgaven influerte på den andre. Misforholdet mellom inntekter og utgifter skapte en krise som presset frem en overgang fra «domenestat» til «skattestat». Kriseforløpet virket skjellsettende, og det lar seg periodisere.

I august 1658 hadde Sveriges regjeringkrets bestemt seg for å bryte freden som var inngått i Roskilde. Den 5. august innskipet *Karl X Gustav* seg med sine tropper i Kiel, og dagen etter stakk angrepsflåten til havs. Den franske ambassadør, chevalier de *Terlon*, fulgte med på svenskekongens skip. Under overfarten til Sjælland røpet Karl Gustav sitt bestemmelsessted for utsendingen. Kongen argumenterte både med *grunner* som skulle legitimere ham rettslig, og med *årsaker*, som, uansett deres legitimitet, skulle ha gjort det nødvendig for ham å føre sin flåte mot Korsør.

Det er særlig det sistnevnte sett av argumenter som vil interessere i vår sammenheng. Og man kan anta med Lauritz Weibull at disse hensyn veide tyngst ved avgjørelsen. Terlons depesjer poengterer at Karl Gustav sa seg likefrem *tvunget* til å invadere Danmark. Weibull har sammenfattet diplomatens referat: «... Tvånget ... låg hos hären, i nödvändigheten att skaffa underhåll åt denna ... konungen har i själva verket inte vetat var han skulle göra av den ... Mängden av fiender... hade drivit honom att söka

försäkra sig om Sundet; han fattades varje år en million i att löna dem, som tjänte hans rike ...»¹.

Så langt Terlons depesjer. Da krigen mellom de skandinaviske land brøt ut igjen i august 1658, løste den en lavine av begivenheter som viste seg skjellsettende, særlig i Danmark-Norges historie. I 1657 hadde Frederik III vært angriperen, og året etter ble Danmark selv tvunget til å forsvare seg på kort varsel. I 1658 hevdet Karl Gustav altså at hensynet til hans hær hadde tvunget ham til å angripe. Da minnet svenskekongen om mengden av sine fiender som hadde drevet ham til å søke å sikre seg herredømmet over Øresund. En slik operasjon ville ikke bare gi ham en geopolitisk og handelspolitisk nøkkelstilling i et «dominium maris Baltici»; nei, hvert regnskapsår savnet han en «million» til å lønne dem som tjente hans ekspansive Sverige. Han mente altså å trenge Øresundtollen. – Tilsvarende hadde Danmark ikke bare utøvet den strategiske kontroll over Øresund. De tollinntektene som tradisjonelt kunne disponeres fra Helsingør, var de høyeste som ble oppkrevd ved rikets strømmer².

Hensynet til *forsvaret* og dets *finansiering* måtte veie tungt også for Danmark-Norge. En stående hær var blitt organisert, og mengden av fiender hadde truet riket siden begynnelsen av tredveårskrigen. – La oss reise to omfattende *problemstillinger* som vi tør gi et sammenfattende svar på: Hvordan hadde hensynet til de militære maktmidler og deres finansiering preget det dansk-norske regimet i tiden før Karl Gustav-krigene? – Og hvordan kom dette hensyn til å virke skjellsettende inn på den historiske prosess?

Det er nødvendig å følge veksten i det statlige *finansieringsbehov*. Dette behov viser oss en variant av et alment fenomen. Vi vil kunne sammenlikne en vest-europeisk utvikling med en av de nordiske skatte- og militærstatene på 1600-tallet.

Den britiske historiker, Sir George Clark, skisserte tre stadier i *krigsfinansieringen*, slik den foregikk i europeiske samfunn på overgangen fra senmiddelalder til nyere tid. Clark bygde særlig på de utviklingstendenser som kan observeres på kontinentet syd for Østersjøen. Likevel vil hans

1. L. Weibull: «Från Kiel till Köbenhavn i augusti 1658. Tre depescher från Terlon till Mazarin», i *Nordisk historia. Forskningar och undersökningar* III (Stockholm 1949) s. 370-372, 379, 388. Jfr. f.eks. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage* (Kbh. 1894) s. 349 f. Hele motivkomplekset er nøyere analysert av B. Odén: «Karl X Gustav och det andra danska kriget», i *Scandia* 27, 1961, s. 53 ff.

2. F.eks. J. Engberg: *Dansk Finanshistorie i 1640'erne* (Aarhus 1972) s. 251 ff.

skisse være fruktbar også når den anvendes på nordisk historie. Han har gitt grundlag for følgende sammenfatning³.

For det første finner vi maktmidler organisert slik *middelalderen* kjente dem. Fyrster fikk følge av sine vasaller, som igjen mobiliserte sine lokale oppbud av knekter og leilendinger. Hver enkelt flokk var avhengig av forsyninger innkrevd i naturalier. Slike flokker lot seg bare midlertidig forene i kampdyktige enheter. Vi kan altså ikke tale om stående hærer.

For det andre kan vi observere et *overgangsstadium* forberedt av pengeøkonomiens vekst og militærteknologiens nyvinninger. Ridderen, den dydige amatør, måtte vike for condottieren, den profesjonelle hærfører. Ettersom de gamle lojalitetsbånd brast, skulle han lede leiesoldater som han betalte i klingende mynt. Slike tropper kunne føre krig som et vedvarende yrke, men for varierende oppdragsgivere – så lenge disse var betalingsdyktige i moderne forstand. Krigføring krevde stadig større *kapitalreserver*. De krigførende måtte låne der kapital var å finne, nemlig hos bankierfirmaene med deres internasjonale forgreninger. Perioden fra keiser Maximilian I (1493-1519) inntil kong Ludvig XIII av Frankrike (1610-43) kan følgelig kalles «Fuggernes tidsalder». Disse og andre kreditorer kunne for en stakket tid finansiere de etterspurte maktmidler. Men dette stadium i utviklingen tenderte mot å sprengte seg selv. Det ser vi f.eks. av Karl X Gustavs ovennevnte argumentasjon for å angripe Danmark i 1658: Disposisjonen over hærstyrker kunne i seg selv friste feltherrer til å åpne nye felttog, særlig hvis de skulle mangle andre finansieringskilder enn fortsatt krig. Karl Gustavs fredsbrudd falt mens Fuggernes epoke ebber ut, selv om også Sverige nyttet individuelle kreditorer, kombinert med mer moderne disposisjoner, for å finansiere sine kriger enda i 1650-årene⁴.

For det tredje kan vi observere hvordan finansmagnatenes kapitalreserver svant, dels fordi utlånene vokste, og dels fordi låntakerne misligholdt sine forpliktelser. Militære maktmidler krevde stadig høyere innsats, men ga usikre gevinster og hyppige tap, slik at kredittbehovet ved krigføring var økende. Misforholdet presset frem en overgang fra *magnatkreditt* til *statkreditt*. Finansieringen kunne bare effektiviseres ved skatter og toll oppkrevd fra befolkninger spredt utover så vidstrakte regioner at vi gjenkjenner dem som nasjonalterritorier i moderne forstand. Bankierenes

3. G. Clark: *The Seventeenth Century* (Second ed. Oxford 1947/1960) særlig i kap. IV, «Commerce, Finance, and Communications», s. 41 f.

4. Jfr. f.eks. Engberg, op.cit. s. 285 ff. H. Landberg, L. Ekholm, R. Nordlund og S. A. Nilsson: *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid* (Studia Historica Upsalensia XXXVI, 1971).

bidrag ble følgelig avløst av beskatning. Statlig selvfinansiering ble en stabil kilde til militær makt, samtidig som rikere stater lånte eller subsidierte de fattigere. Slik kunne f.eks. Frankrike subsidiere Sverige, mens Nederlandene kunne subsidiere Danmark-Norge. Følgelig ble krigsfinansieringen et statsanliggende, enten et regime finansierte seg *selv*, lånte *til* andre eller *fra* andre. «War became an industry of the state», som Clark konstaterte.

Med hans periodeinndeling i minnet skal vi søke å bestemme kronologien i *Danmark-Norges* utvikling. Slik vil vi kunne se karakteristiske trekk ved vekselvirkningen mellom krigsfinansiering og statsmakt i disse to nordiske landene.

Det vil neppe være noen overdrivelse å hevde at Danmarks *middelalderlige* stadium i finanspolitikken ble definitivt avviklet først ved engasjementet i keiserkrigen 1625-29. Danmark-Norge viser altså *etterslepet* i utviklingen av det statlige kredittbehovet som vi har skissert. Først helt mot slutten av hva vi har kalt «Fuggernes tidsalder» i vesteuropeisk sammenheng, nådde tvillingrikene dette stadium. Denne lokale treghet leder oss til å reise følgende problemstilling: Hvorfor gikk prosessen i retning av en modernisert skattestat *senere* i Danmark-Norge enn f.eks. i Sverige og i andre land?

Spørsmålet kan besvares ved at vi drar nytte av den kunnskap som forskningen har vunnet på to felter. Vi må søke å observere *både* forfatning og administrasjon og statshusholdning og kredittbehov. Det forekommer meg at vi fremdeles savner noe av en kombinasjon mellom disse studier til en *syntese*.

La oss først se på *forfatningens* egenart. Hvordan var statsmakten innrettet?

Den besto av to instanser som begge var lovgivende, utøvende og dømmende, nemlig monarken og rikets råd. Historikere har betegnet regimet som et *adelsvelde*⁵. Og Danmark-Norge hadde et adelsvelde for såvidt som aristokratiet rekrutterte riksrådet, dominerte kongevalget og besatte lénsmannspostene. – Videre er forfatningen kalt et *dyarki*, altså et «to-herredømme»⁶. Og den var et dyarki, for såvidt som råd og konge delte makten. – Endelig er forfatningen karakterisert som en *monarkisk-aristokratisk maktbalanse*⁷. Og forfatningen var i balanse i den utstrekning råd og

5. Denne betraktningmåten er vel grundigst gjennomført av Fridericia i *Adelsveldens sidste Dage*.

6. A. Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket* II (Kbh., Kra. 1915) s. 152. K. Fabricius: *Kongeloven* (Kbh. 1920) s. 77 f.

7. R. Fladby: *Norges historie 6. Gjenreisning 1536-1648* (Oslo 1977) s. 14 f.

konge var noenlunde jevnsterke og samstemte. Men engasjementet i tredveårskrigen skapte sjokkvirkninger som gjorde denne betraktning til en idealbeskrivelse snarere enn en realbeskrivelse.

Med disse karakteristikkene i minnet skal vi se nøyere på forholdet mellom konge og råd slik det hadde festnet seg siden reformasjonen. Før keiserkrigen 1625-29 kan vi konstatere at ingen av forfatningens to hoder stanget så sterkt i systemet at de hadde hitført noen avgjørende endring. Men deres motiveringer for å moderere seg avvek fra hverandre. Det var spørsmål om henholdsvis å *ønske* og å *trengte*. En slik generalisering faller i øynene ved dette studium. Vi kan nemlig observere at riksrådet ikke ønsket noen endring, hverken før eller etter 1625. Og vi kan konstatere at kongen iallfall ikke trengte noen endring før dette år; men etter freden i Lübeck både trengte og ønsket han å endre systemet!

La oss først sammenfatte *riksrådets* motivering. Rådsaristokratiet var den kontinuerlige forvalter av valgrikets suverenitet. Den danske adel under riksrådets ledelse måtte altså ønske å beholde det politiske system stabilt ved å forebygge en kongelig maktutvidelse.

Denne *innenrikspolitiske* målsetning var forbundet med et *utenrikspolitisk* program. Valgrikets stabilitet forutsatte nemlig en passiv utenrikspolitikk. Rådet motsatte seg enhver militær ekspansjon. Dets medlemmer måtte nære en frykt for hvordan en skattefinansiert hær kunne nyttes av kongen også innad til å konsolidere hans personlige makt og skyve adelen ut av riksstyret. Derfor ville rådet holde færrest mulig stående maktmidler i rikene. Og derfor måtte regimet unngå å utfordre andre stater i det europeiske makspill.

Denne linje preget Danmark-Norge i fredsperiodene før keiserkrigen. Inntil 1620-årene nøyde regimet seg med å opprettholde slagkraften til havs ved å trimme flåten. Men *landmilitært* sett var Danmark-Norge etter alt å dømme blant de mest demilitariserte territorier i Europa. Gjennom fredsperioder forble adelens rosstjeneste og slottenes knektehold det permanente forsvar som sto til disposisjon⁸.

Innenfor *kongehusets* krets var man derimot innstilt på å føre en aktiv og aggressiv utenrikspolitikk som ville koster mer. Men så lenge riksrådet maktet å dempe Christian IV's ambisjoner, trengte han ingen systemfor-

8. F.eks. K. Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge* (Oslo etc. 1973) s. 12 f. S. Heiberg: «De ti tønner guld. Rigsråd, kongemagt og statsfinanser i 1630'erne», i DHT 1976, s. 38 f. Ø. Rian: *Jens Juels stattholderskap 1618-29* (Oslo etc. 1975) s. 168 ff. Samme: «Grunntrekk ved det danske adelsvelde i Norge 1536-1625», i *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre* (Oslo etc. 1982) s. 95 ff. Samme: «Hva og hvem var staten i Norge?», i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongress I* (Odense 1984) s. 86 f.

andring for å sikre sin økonomi. Før ufreden fra 1625 kunne han endog drive en utlånsvirksomhet på høyde med de kreditorer som staten i en periode etter 1625 ble avhengig av. Det har vært anslått at Christian IV ca. 1620 skulle ha hatt nærmere en million rd. i utestående fordringer hos den danske adel⁹. Hans likviditet skyldtes de midler som fløt inn i *kongens eget kammer*. De omfattet overskuddet av strømtollene og de kongelige delene av hertugdømmene. – Det var betydningen av nettopp slike inntekter som Karl X Gustav skulle poengtere da han i 1658 begrunnet sitt fredsbrudd. – Disse summene ble ikke *ordinært* forvaltet av rentekammeret. Derfor kan vi konstatere at kongens eget kammer gjorde den unge Christian IV finansielt uavhengig av dyarkiets andre statsmakt. Og slik bidro hans personlige inntekter til å *stabilisere* forfatningen. Samtidig som kongen kunne opprettholde en finansiell handlefrihet gjennom sitt eget kammer, var nemlig rikets inkomster tilstrekkelige i årene frem til keiserkrigen. Følgelig pleide kongen ikke å ville utskrive nye skatter eller gjennomføre lensreformer. I motsatt fall måtte han ha forhandlet med riksråd og stendermøter. Men rådets bevilgningsrett ble ikke satt på harde prøver. Slike konfliktemner skulle forlopig ikke utsette det politiske og finansielle system for noe omformende press¹⁰.

Før 1625 kom *rentekammerets* viktigste inntekter fra lenene og krongodset, som ved reformasjonen var blitt utvidet til å omfatte en relativt større del enn vanlig i Vest-Europa. Regimet skulle ordinært klare seg med disse tradisjonelle inntekter uten å skrive ut pengeskatter. Denne sparsomhet har som kjent gitt grunnlag for å karakterisere systemet som en *domenestatal*¹¹. Og de utgiftene som påløp fra regnskapsår til regnskapsår, var tilpasset denne husholdning. En slik stat måtte nemlig holde et så lavt aktivitetsnivå at dens forpliktelser ble tilsvarende få.

Selve den finansielle overskuddssituasjon kan ved første tilbakeblikk fra det tyvende århundre minne om «oljestaten» Norge som har nedbetalt sin utenlandsgjeld. Når en *moderne* nordisk stat med *sine* forpliktelser er i stand til å gjøre seg gjeldfri overfor utlandet, beror dette imidlertid på at den kan eksportere internasjonalt etterspurte *ressurser*, slik Sverige kunne det på 1600-tallet. Den norske trelasten var en tilsvarende ressurs, men handelen med den ble enda ikke effektivt tollbelagt ved begynnelsen av århundret. – Vårt sprang frem til vår egen tid og tilbake tør gi en kontrast

9. F.eks. S. Ellehøj: *Danmarks Historie 7. Christian 4.s Tidsalder 1596-1660* (Kbh. 1970) s. 73.

10. F.eks. Heiberg, op.cit. s. 26 f.

11. Særlig E. Ladewig Petersen: «From Domain State to Tax State», i *The Scandinavian Economic History Review* 1975, s. 116 ff.

til domenestatens situasjon: *Den* kunne vedvare så lenge dens aktivitet holdt seg på sitt tradisjonelle lavmål. Men så snart den fikk nye ambisjoner og ville føre krig, måtte den øke sine inntekter og likevel risikere å ende i et uføre av *gjeld*.

Den dansk-norske domenestat viser begge disse trekk. Engasjementet i keiserkrigen skapte et underskudd, og etter fredsslutningen krevde beredskapstiltakene at militærutgiftene forble på et ganske annet og høyere nivå enn før. Gjennom tiårene som fulgte, søkte regimet derfor å skru sine disponible inntekter i været. Disse varierte gjennom perioden 1641-48 fra en topp på ca. 1.775.500 rd. til et lavmål på ca. 833.600 rd. Disse beløp var langt høyere enn de man opererte med før 1625. Etter 1625 skal staten imidlertid ha stiftet en gjeld som oppgis forskjellig, men som i 1649 kan hevdes å ha passert 5.851.500 rd. Iallfall må den samlede gjeld på dette tidspunkt ha utgjort et beløp flere ganger høyere enn gjennomsnittet av de årlige inntekter¹².

Denne forverrede situasjon viser at domenestatens forutsetninger var forlatt siden den hadde pådratt seg forpliktelser som sprengte dens økonomiske rammer. Jeg vil altså slutte meg til den etablerte oppfatning at nederlaget og utgiftslavinen i keiserkrigen skapte de økonomiske og administrative sjokkvirkninger som det gamle regime aldri overvant, men som tvertom forsterket seg med årene. 1625 markerer altså det første avgjørende *skillet* i den perioden som vi søker å karakterisere. Den *skjellsettende årsaksfaktor* var deretter det finansielle behov som hadde oppstått ved det militære engasjement. Og både bremseeffekten i riksrådets utenrikspolitikk og likviditeten i kongens eget kammer hadde påfallende lenge bidratt til å utsette problemet.

Da sjokket av keiserkrigen endelig virket, viser det følgelig en tiltagende *finanskrise*. Den lar seg klart dokumentere innenfor det politiske og administrative apparat. Aktørene ble beskjefiget med å forsøke å løse krisen. Og de lyktes gradvis først mot slutten av vår epoke.

Etter keiserkrigen og særlig fra 1640-årene kan vi se hvordan aktørenes krets ble utvidet med en ny kategori, nemlig *statens kreditorer*. Det var karakteristisk for regimets utvikling at dets kredittbehov på dette stadium ble imøtekommet av private kapitalister. Først etter 1629 nådde Danmark-Norge altså «Fuggernes tidsalder», mens denne som nevnt var i ferd med å avvikles i Vest-Europa for øvrig. Danmark-Norges kreditorer var i

12. F.eks. Fridericia, op.cit. s. 29 ff., 194 ff., 491ff. J. Jørgensen: «Bilantz 1660. Adelsvældens bo», i *Festskrift til Astrid Friis* (Kbh. 1963) s. 153 ff. Engberg, op.cit. særlig s. 262 f., 265 f., 287 ff. Ladewig Petersen, op.cit. s. 137.

sin velmakt selv kredittverdige, og de kunne skaffe den risikovillige kapital som regimet trengte. De var vant til å investere under prekäre omstendigheter. Ca. 1640 fant en av dem anledning til å karakterisere sin situasjon slik: «Vi er Købmænd, Handelen kan ikke ligge. Skulde vi end for at vinde sejl gennem Helvede og staa Fare for at svide vore Sejl, saa risikerer vi det»¹³. – Uttalelsen falt fra en representant for Marselis-konsernet i Amsterdam, altså en av Danmarks nærmeste forbindelser på det vesteuropeiske kapitalmarkedet. Den mentalitet han artikulerte, samsvarte med den hasardiøse geskjeft å levere varer og tjenester *under krig og som følge av krig*¹⁴.

Ikke minst kravene fra kreditorenes krets måtte presse staten til å øke sine inntømster. Og det refererte tallmaterialet viser at dette lyktes. Et iøynefallende utslag av presset var hyppigere og høyere *pengeskatter*. Etter 1629 forekom de så ofte at de gikk over fra å være ekstraordinære til å bli årvisse, og de ble utskrevet til stadig flere terminer hvert år. Slik må sjokkvirkningene av finanskrisen ha forplantet seg fra staten til stendene, fra regimet til dets skattegrunnlag.

Det var ikke bare låneopptaket til militærutgiftene som stimulerte denne skattepolitikken. Likviditetssituasjonen i *kongens eget kammer* virket på samme vis. Våren 1629 nølte Christian IV med å ratifisere freden i Lübeck. Som betingelse for å gjøre det krevde han bl.a. at riksrådet skulle bevilge ham en million rd., og summen skulle erstatte krigsutgiftene dekket av kongens eget kammer. Slik ville monarken i sin nød skille mellom sine egne og «rikets» forpliktelser. Under press var riksrådet villig til å bevilge disse «ti tønner gull», og de ble formelt refundert gjennom utskrivning av skatter¹⁵.

Dermed skulle kongen ha gjenvunnet sin likviditet. Men de midler som fløt inn av de øremerkede skatter, ble i realiteten *ikke* overført til hans eget kammer. Det er påvist hvordan Christian IV formelt kvitterte for å ha mottatt dem, og hvordan de deretter ble sendt til henholdsvis rente-

13. Her sitert etter C. O. Bøggild-Andersens artikkel om Gabriel Marselis d. y. i *Dansk biografisk Leksikon* (2. utg.) XV, s. 343.

14. Statskreditorenes historiker er fremfor noen J. Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte* (Kbh. 1957). Samme: «Bilantz 1660. Adelsvældens bo», i *Festskrift til Astrid Friis*. Samme: «Patriciat og enevælde», i *Historiske meddelelser om København 1963-64*. Samme: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark* (Kbh. 1966); anmeldt av S. Ellehøj i DHT 1969-70, s. 570 ff. Jfr. f.eks. Engberg, op.cit. særlig s. 265, tabel 66, med henv.; og H. Hovstad: «Det københavnske patriciat», i NHT 1973, s. 158 ff.

15. Kr. Erslev (red.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian IV's Tid II* (Kbh. 1887-88) s. 185 ff. L. Laursen (red.): *Danmark-Norges Traktater IV* (Kbh. 1917) s. 74 f.

kammeret og generalkommissariatet¹⁶. Slik ble disse oppbørsløpene brukt til statens påtrengende *fellesbehov*, og de kunne ikke bidra til å styrke kongens *personlige økonomi*.

Etter freden i Brømsebro 1645 forlangte kongen atter å få refundert sine utlegg. Da krevde han et beløp som var over tre ganger så høyt som det forrige¹⁷. *Objektivt* sett virker dette krav urealistisk, og det ble ikke innbetalt. Men *subjektivt* sett er det lett forklarlig. Kongen refererte riktignok ikke til sin tidligere fordring, men denne taushet kan ha vært et utslag av taktikk. Den aldrende monark var ikke blitt senil, men desperat!

Historikere har observert disse krav fra Christian IV. Men det forkommer meg at den sannsynlige årsakssammenhengen mellom dem ikke er blitt tilstrekkelig påaktet¹⁸. Det er altså grunn til å hevde at siden den første fordringen ikke hadde bedret kongens likviditet siden forrige fredsslutning, ville han prøve seg igjen.

Det er neppe tilfeldig at kravet ble intensivert nettopp i 1645. Torstensson-feiden hadde ført til en akutt svikt i Danmark-Norges finanser. Regenten selv ble særlig hardt rammet av synkende inntekster til sitt eget kammer. Her ga hovedinntektene ham anslagsvis hele 709.000 rd. til disposisjon i 1641-42. Men de utgjorde et lavmål med 106.300 rd. i 1645-46. Og de telte ikke mer enn 343.000 rd. enda i 1647-48¹⁹.

Christian IV må ha kjent denne svikt som en katastrofe, også fordi han var i ferd med å tape grunnlaget for sin selvstendige maktposisjon. Et slunkent kammer tvang ham til å se seg om etter nye inntektskilder. Mellom freden i Lübeck og freden i Brømsebro hadde Christian IV søkt å heve bl.a. Øresundtollen og å kreve en ny strømtoll ved Elbens munning. Slik utfordret han maktene i det internasjonale handelssamkvem. Og trykket av tidens pinaktighet kastet kongen sine øyne på *Norges rikdommer*.

Siden beholdningen i hans eget kammer var svinnende, måtte de norske statsinntektene få en økende betydning. Såvel blant disse som blant de danske var tollene vanligvis den høyeste. Denne situasjon falt sammen med kongens siste besøk i Norge under herredagen og adelsmøtet i Christiania sommeren 1646. Da utstedte han et missive til stattholderen om «... Toldpenge at levere». Brevet viser finanskrisen i et nøtteskall: Her fikk Hannibal Sehested ordre om å overføre til «vores eget Kammer» av tollinn-

16. Heiberg, op.cit. s. 25 ff., særlig s. 32 f., 49 f.

17. F.eks. Erslev, op.cit. III (Kbh. 1888-90) s. 149, 210, 296. Engberg, op.cit. s. 267.

18. Jeg har bare kunnet finne én fremstilling som inkluderer begge fordringer i samme årsaks- og begivenhetskjede, nemlig Ladewig Petersen, op.cit. s. 142 f.

19. Engberg, op.cit. s. 270, 292.

tektene «... saa mange, som pleier at leveres paa vort Rentekammer». Overskytende beløp skulle heller ikke sendes den vanlige veien, men samles «paa forordnede Steder». Før disse summer kunne tilflyte noen som helst kasse utenom rentekammeret, skulle tollene imidlertid dekke «... hvis vi her for Last, Jern og Fragter ere bortskyldig»²⁰. – Den siste bestemmelsen minner om disponeringen av de nevnte ti tønner gull: Kongen ønsket stadig å gjenvinne likviditeten i sitt eget kammer, men løpende gjeld og andre utgifter måtte prioriteres først. – Sehested synes å ha notert på det originale missivet at ordren var «Allerede exequerett»²¹. I så fall skulle den ha vært avtalt med kongen og utført på forhånd. Det ser naturlig ut til at Sehested skaffet seg en hjemmel på etterskudd da Christian IV kom til Akershus, hvor de sammen kunne forme kongebrevenes ordlyd mer egenrådig enn i København, hvor riksrådsflertallet dominerte kanselliet. Å unndra norske tollinntekter fra rentekammerets kontroll var en politikk som ble gjennomført i samarbeid med stattholderen alene. Denne kom formodentlig til å utvirke at kongens eget kammer skulle motta flere beløp fra norske kasser.

Sjokkvirkningene i det finansielle system ga seg også andre utslag. Vi kan observere en økende motsetning mellom kongen og riksrådet. Den forfatningsmessige stabilitet som hadde preget det *politiske* system inntil keiserkrigen, ble avløst av mistillit og maktkamp. Ett konfliktemne i Christian IV's siste år var lensavgiftene og rosstjenesten. Et annet var kongehusets pretensjon på å ha *arverett* til Norge.

Arvekravet tilhørte en monarkistisk beredskapsideologi som fra midten av 1640-årene ble reaktualisert til bruk *for* kongehuset og *mot* riksrådet. Denne doktrine kom ikke bare til å skjerpe meningsbrytningen om Norges statsrettslige stilling og rekkevidden av riksrådets valgmyndighet. Stri-

20. *Norske Rigs-Registrarer* VIII (Chra. 1884) s. 412.

21. Riksarkivet, Oslo: Stattholderarkivet, D I a Innbundne kongebrev, 4, 8/7-1646. Sehesteds bemerkning siteres med det forbehold at den er delvis skjult i margin som er sydd inn i ryggen på bindet. – Hvis Sehesteds bemerkning er riktig tolket, refererte han her til en tidligere overføring enn den som Engberg, op.cit. s. 269 f., har påvist fra det norske generalkommissariat til kongens eget kammer i 1647. – En tilsvarende tendens kan spores i den norske finansforvaltningen allerede mot slutten av Torstensson-krigen. Flere kongebrev av 30/3-1645 foreskrev diverse tiltak med sikte på å møte finanskrisen som feiden hadde gjort prekær; *Norske Rigs-Registrarer* VIII, s. 341-354. Disse ekspedisjoner synes til dels å bygge på konsepter forberedt av Hannibal Sehested og kongen utenom kanselliets rutine; Riksarkivet, Oslo: Danske kanselli, Norske missiver, 30/3-1645. Og her betegnes de norske tollinntektene konsekvent som «*Regalier*». Oppfatningen av tollene som et kongelig regale er ikke ny, men så tidlig som i 1645 virker selve betegnelsen usedvanlig, og den assosierer til de danske strømtollene som ordinært skulle innløpe til kongens eget kammer.

den sprang ut av dragkampen om hvilken av de to statsmakter som skulle disponere Norges økonomiske ressurser. Automatisk tronfølge i nord ville ha legitimert kongens disposisjon over en riksdel som klingende mynt og lødig malm gjorde til et stadig mer attråverdig arvestykke! – Slik kan vi utdype motiveringen for Christian IV's samarbeid med Hannibal Sehesteds stattholderskap.

Bevarte kilder har riktignok ikke hyppig kombinert finanskrisen med arvekravet; og eldre litteratur har ikke ofte poengtert noen sammenheng mellom dem. Men det ligger nær å foreta en slik kombinasjon. For det første kan man påvise spredte belegg som kan antyde at statsrettslige pretensjoner var motivert også av finansielle behov. For det andre kan man anføre en almen metodisk betraktning: Vi har å gjøre med to fenomener hvis aktualitet varierte sammen i tid og rom. Og deres *samvariasjon* artet seg slik at det faller rimelig å se dem i årsakssammenheng med hverandre²².

Konflikten mellom kongehuset og riksrådet utviklet seg fra freden i Lübeck gjennom to *hovedfaser*, markert ved årene 1629-51 og 1651-60. Hver av disse falt i tre tilsvarende *trinn*, karakterisert ved at krisesituasjonen to ganger vekslet mellom kronisk og akutt, og ved at den to ganger utløste en intensivert maktkamp. Den første fasen omfattet en periode over dobbelt så lang som den neste. Derfor ser vi også at den siste fasen i *fortettet form* gjentok kriseforløpet fra den første. Gjennom perioden som helhet ble arvekravet aktualisert ved brytningen mellom statsmaktene. Pretensjonen på Norge vil gi oss noe av en variabel til å avlese konfliktens intensitet.

Dermed skulle vi ha klargjort de kjempende parter, hva de kjempet om, og hvordan konflikten forløp over tid. Følgelig kan vi karakterisere perioden fra 1625 i et enhetlig perspektiv. Slik vil vi klarere kunne se hvilke begivenheter som virket skjellsettende og hvorfor. Den periodeinndeling som således tegner seg, vil neppe overraske. Men vår karakteristikk skal poengtere de *årsaksforhold* som skapte periodene, og gi et inntrykk av *hvordan* de kan begrunnes. – Med en metafor tør vi her tale om å helle ny vin i gamle skinnsekker – uten at disse sprenges; de tåler påkjenningen ved å prøves igjen.

Vår utsikt over Danmark-Norges historie har bekreftet hvordan fellesregimet i København kom til å lide under en *finanskrise*. Den viste at det tradisjonelle oppebørselssystemet ikke lenger kunne tilfredsstille admini-

22. Jfr. H. Kongsrud: *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument* (Oslo etc. 1984) særlig kap. VI, Konklusjon og Bilag 3 A-D.

strasjonens stigende behov. Et gap mellom inntekter og utgifter åpnet for en økende statsgjeld. Krisen *oppsto* ved Christian IV's deltagelse i keiserkrigen 1625-29. Den ble *kronisk* i perioden fra freden i Lübeck til utbruddet av Torstensson-krigen, 1629-43. Og den ble *akutt* under feiden 1643-45. Således ser vi desto klarere hvorfor maktkampen mellom kongehuset og riksrådet intensiverte seg i de følgende årene, fra Torstensson-krigens slutt til svigersønnkretsens fall, 1645-51. Ved midten av århundret skal statsgjelden som nevnt ha nådd opp i nærmere 6 millioner riksdaler. Da hadde *Norge* fått vital betydning for helstatens finanser og forsvar. Denne situasjon skjerpet motsetningene. Striden om kontrollen over Norges ressurser nådde et forløpig klimaks rundt kongeskiftet i 1648. Den gamle monark og den nye reiste arvekravet som et legitimerende argument for den forvaltning som de lot Hannibal Sehested utbygge. Og de konspirerte ikke bare med det norske stattholderskap; de konsulterte også den norske kansler for å finne en beredskapsideologi og et handlingsprogram. Frederik III må ha overveiet å tvinge igjennom en formell og reell anerkjennelse av arveretten til Norge. Da han likevel vek tilbake for denne løsning, tapte Sehested en nødvendig forutsetning for sitt selvstendige regime. Kongen trengte ham ikke foreløpig. Han ble drevet vekk, og stattholderskapet falt tilbake i gamle folder. Dermed hadde kong Frederik i virkeligheten oppgitt å prøve et partielt statskupp legitimert ved pretensjonen på Norge. Arvekravet og stattholderskapet var avhengige av hverandre. For å kunne gjennomføre sin plan hadde kongen midlertidig latt Sehesteds regime bli stående. Og omvendt: Da kongen lot Sehested falle, kunne planen ikke lenger gjennomføres. Derfor stilnet striden om arveretten i 1650-årene, og derfor maktet riksrådet og adelen enda å bevare sin dødsmerkede forfatning. Men status quo kunne ikke lindre finansnøden, og dens følger gjentok seg. Krisen ble atter kronisk i tiden fra Sehesteds avskjed til utbruddet av første Karl Gustav-krig, 1651-57. Ufreden rystet det gamle regime ytterligere. Krisen ble atter akutt under de nye konfliktenes med Sverige 1657-60. Siste år skal statsgjelden ha utgjort et beløp som iallfall ikke hadde bedret situasjonen siden 1650. Følgelig ser vi desto klarere hvorfor maktkampen mellom kongehuset og riksrådet nådde et nytt klimaks i sin siste fase på stendermøtet i 1660. Men denne gangen var det arveretten til *Danmark* som skjerpet striden. Brukt som instrument kom en slik doktrine til å knekke adelsveldets politiske system. Deretter brøt eneveldet igjennom. Da trengte kongen atter den falne stattholder. Sehested fikk bekle embetet som riksskattmester. Og det nye regime tok de første skritt til å *løse* finanskrisen i det siste tiår av Frederik III's regjeringstid.

Sammenliknet med det sene adelsvelde demonstrerte nemlig det nye regime en stigende effektivitet. For krisen var tydelig avhjulpet allerede i 1670-årene. Det kan vi konstatere ved å observere enevoldsstatens innsats nettopp på det felt hvor krisen hadde oppstått, nemlig det militærpolitiske.

En av rapportene til den XIX nordiske historikerkongress har eksempelvis poengtert om Danmark alene: «... Fra beskedne fæstningsgarnisoner ved 1600-tallets begyndelse og en rostjeneste på 1.200 mand talte den samlede landmilitære styrke ti år efter enevældens indførelse ca. 29.000 mand»²³. – Følgene av denne opprustning uteble ikke. I sammenlikning med de tre foregående kriger viste den skånske krig (1675-79) at en militær likevekt i Norden var opprettet siden regimeskiftet i Danmark-Norge.

Denne endring i det militære styrkeforholdet var altså skjedd etter 1660. Derfor melder statsomveltningen seg usøkt som en årsak. Og et iøynefallende trekk ved det nye regime var rentekammerets eller skattkammerets økende aktivitet og betydning. Alle de kasser som tidligere hadde hørt under myndigheter *utenfor kongens kontroll*, ble konsentrert i dette kollegium. Der kunne man således skaffe oppgaver over de samlede inntekter og utgifter, og man kunne bringe disse i noenlunde samsvar med hverandre. Denne konsentrasjon ble fulgt opp med en årvis og jevnt høy beskatning i begge riker. Gjennom utlegg av kronens gods til dens kreditorer ble disse påtvunget fast eiendom som privatøkonomisk sett var lite rentabel, også fordi den kunne bli beskattet. Statens måte å sanere sin gjeld på svekket derfor kreditorenes evne til å yte ny kreditt. Men de jevnere inntekter som fløt inn gjennom skattlegging og toll, gjorde regimet gradvis uavhengig av private långivere. Slik kunne kongen heretter realisere det program som salig Christian IV forgjeves hadde formulert i 1646: Han aktet ikke å «... uerre y wskyfft Boe med Hendrich Møller, Hellekande Eller dy andre dannemend»²⁴. – De store kreditorene kom gjennomgående dårlig ut av bo-oppkjøret med staten. En av de danne-menn som hadde bekymret monarken, nemlig rentemester Henrik Müller, døde i relativ fattigdom under det unge enevelde.

Statsomveltningen markerer følgelig Danmark-Norges utvikling fra andre til tredje fase i krigsfinansieringen, slik George Clark skisserte den.

23. L. Jespersen: «1600-tallets danske magtstat», i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres I* (Odense 1984) s. 14.

24. C. F. Bricka og J. A. Fridericia (red.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VI* (Kbh. 1885-86) s. 213.

De gamle leverandørers forarmelse har sitt motstykke i regimets overgang fra *magnatkreditt* til *statkreditt*. Staten kunne heretter bestå uten tilskudd fra private kreditorer. Den lånte heller av andre stater som kunne tilfredsstillte de kredittbehov det nå var tale om.

Vår oversikt innledet med å referere fra Karl X Gustavs argumenter for å angripe Danmark i 1658. Vi valgte altså en innledning mot slutten av vår epoke. Følgelig kunne vi anlegge et perspektiv omvendt av kronologien. Et slikt utgangspunkt er inspirert av en tilnæringsmåte som i norsk historieskrivning finnes formulert av J. E. Sars. Han skrev: «... Er det sandt, at ethvert Afsnit af et Folks Historie for at forstaaes maa sees i Sammenhæng med det foregaaende, saa gjælder det ogsaa omvendt: det foregaaende finder først sin fulde Forklaring i det følgende ...»²⁵.

Dette teorem vil hjelpe oss til å forstå den nordiske epoken som vi her har søkt å karakterisere. Vi kan konstatere at tilbakeblikket gir oss mulighet til å iakttå to regimer *på tvers av* tidsaksen: Den finansielle pinaktighet som Karl Gustav klaget over, gjorde seg samtidig gjeldende hos motstanderen. Også Danmark hadde gjennom krigen med Sverige siden 1643 nærmet seg det stadium hvor statkreditten måtte tilfredsstillte finansieringsbehovet. – Videre ser vi at tilbakeblikket gir oss mulighet til å iakttå et regime i endring *langsetter* tidsaksen. Og vi kan konstatere at likesom eneveldet lå i frø i adelsveldet, vil også resultatet av statsomveltningen kaste lys tilbake på adelsveldets siste dager.

Danmark-Norges valgforfatning etter reformasjonen forutsatte en maktbalanse mellom riksråd og monark. Denne kunne bestå så lenge domene-statens inntekter var tilstrekkelige til å dekke rentekammerets behov. Da trengte «riket» i fredstid ingen regelmessige tilskudd fra kongens eget kammer. Først Danmarks inntreden i keiserkrigen overanstrengte likviditeten i *begge* kamre. Derfor satte konflikten et skille som bidro til å bestemme de følgende formasjoner på tidsaksen. Siden dette utgangspunkt falt forholdsvis *sent*, sammenliknet med Vest-Europa for øvrig, kom finanskrisen til å utvikle seg dramatisk. Etter 1629 har vi sett krisen forverre seg i to faser fra kronisk til akutt og drive kongen og riksrådet fra samarbeid til dragkamp. Videre har vi observert hvordan *nøden* tvang statsmaktene til å kombinere private lån med økende beskatning. Derfor kan vi konstatere at regimets finansieringsformer ikke bare *avløste* hverandre; de kom også til å *overlappe*. Kreditorenes krav la et vedvarende

25. J. E. Sars: *Udsigt over den norske Historie*, i *Samlede Værker* I (Kra., Kbh. 1911) Indledning, s. 8.

press på systemet, samtidig med at skattestatens virkemidler var under utvikling. Følgelig finner vi her en *variant* av den faseinndeling som Georg Clark skisserte. Vårt mindre tema belyser et større, og dette større tema belyser vårt mindre. Vår teori har en rekkevidde som fanger inn en *nasjonal* utviklingsgang. Men den kan bidra til å vise hvorfor disse faser avløste hverandre også i *europaisk* historie: Spillet mellom staters maktpolitiske behov, finansielle behov og militære teknologi pågikk kontinuerlig fordi samtlige faktorer var i stadig ekspansjon. Deres vekselvirkning effektiviserte statlig administrasjon. Følgelig stimulerte de nasjonal integrasjon.

De danske brugsforeningers første halve århundrede

Af Hans Chr. Johansen og Rolf Adamson

Artiklen gengiver en række hovedpunkter fra de officielle opponenter indlæg ved forsvaret af Poul Thestrups afhandling: »Nærbutik og næringslovs-omgåelse« for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet.

Poul Thestrups meget omfattende og indholdsrige afhandling er en analyse af den tidlige danske brugsforeningsbevægelses historie fra de første forsøg på etableringer kort efter midten af det 19. århundrede frem til 1919. Ved slutåret var bevægelsen blevet fast forankret i den danske vare-distribution, og ved denne tid bortfaldt også det læbæltesystem omkring købstæderne, som traditionelt betragtes som en medvirkende årsag til brugsforeningernes succes. Fra 1920 gik foreningerne derfor ind i en ny fase af deres historie, og afhandlingens slutår er således en naturlig afgrænsning af den tidlige bevægelses historie.

Afhandlingen består i metodisk henseende af to dele, der er væsensforskellige fra hinanden, nemlig en del, der er af overvejende traditionel karakter (kapitlerne 4-8 og 11-12), og den mere omfattende og mest originale del (kapitlerne 2-3, 9-10 og 13), hvor kvantitative metoder er anvendt som analyseredskaber.

Kapitlerne 4-7 er kronologisk opbygget. Der gives først en relativt summarisk oversigt over tidlige kooperative ideer i en række vesteuropæiske lande med tyngdepunktet på perioden 1840-70. Derefter følger en gennemgang af den tidligste udvikling i Danmark fra de første forsøg i København kort efter 1850 frem til 1861, hvor en almindelig kooperationsideologi var den fremherskende tankegang, mens det i de følgende år i højere grad blev liberale »hjælp til selvhjælpsprincipper«, der kom til at dominere, samtidig med at brugsforeningsbevægelsens tyngdepunkt flyttede sig væk fra byerne og ud på landet.

Den meget detaljerede kronologiske beskrivelse ophører omkring 1870, og de resterende dele af de mere traditionelt opbyggede kapitler omhandler bl.a. tidsskriftet Arbejderens indsats 1868-76 som talerør for brugsforeningsbevægelsen, bestræbelserne for at opbygge en fælles grossistorganisation og foreningernes forhold til samfundsmagten. På det sidstnævnte

område er der grund til at fremhæve afsnittene omkring den administrative praksis ved godkendelse af foreningernes virke i landdistrikter, der er suppleret med en fyldig gennemgang af de tvivlsspørgsmål, der blev prøvet ved domstolene. Særlig for forholdene i 1880'erne får man ad den vej et mere nuanceret billede frem end det, der fremgår af den politiske debat, som den f.eks. afspejles i rigsdagsdebatterne.

Om formålet med afhandlingen siges det side 9: »Denne bog handler om ideer. Det er imidlertid ikke ideernes ideologiske indhold, der først og fremmest har interesseret mig. Bogen handler om, hvordan ideer udbredtes og udbredes. Der er her lagt vægt på, hvordan udbredelsen var afhængig af materielle forhold og de af samfundet satte juridiske rammer, og på de generelle mønstre i, hvordan og i hvilken takt ideer accepteres«. Det betyder imidlertid ikke, at en gennemgang af ideologien bag brugsforeningsbevægelsen helt udelukkes og navnlig ikke for tiden frem til 1870'ernes midte, men betydningen af ideologien nedtones konsekvent. Det hedder således, at grundideerne om, at forbrugere går sammen og fordeler en-gros indkøbte varer er så »elementær« eller »fundamental« (s. 94), at den ikke kan patenteres og er opstået mange gange uafhængigt af hinanden, og at initiativtagerne til brugsforeningerne derfor kan have iværksat deres virksomhed uden konkrete forbilleder.

Det ideologiske indhold kommer dog alligevel frem i flere afsnit, hvor der dels gøres rede for, hvorledes der i 1850'erne fandtes en almindelig kooperationsideologi knyttet til den politiske venstrefløjs tanker, mens brugsforeningerne efter liberalismens sejr i 1857 som nævnt efterhånden blev en del af patentmedicinen, hjælp til selvhjælp.

Sådanne udslag af bagvedliggende ideologi opfattes imidlertid alene som en del af ledernes tankegang. For de menige medlemmer var det måske håbet om billigere varer og måske en spareskilling i form af dividende, der var afgørende. Nogle håbede måske også på at få varer af bedre kvalitet, og mulighed for legalt at kunne købe brændevin kan også have vejet tungt. For medlemmerne var det altså ifølge forfatteren udpræget materielle baggrundsfaktorer, der var afgørende.

På flere af disse områder blev forventningerne imidlertid ikke indfriet i de tidlige foreninger. Varekvaliteten var ofte dårlig, og det har også været et problem for mange, at al handel i brugsforeningerne i princippet skulle foregå kontant. Alene adgangen til køb af brændevin synes således at være det væsentlige materielle modstykke til ledernes ideologi i forklaringen på brugsforeningernes udbredelse frem til midten af 1870'erne.

På den baggrund er forfatteren nok i denne tidlige periode mere interesseret i ideologi, end det ovenstående citat tyder på.

Efter midten af 1870'erne er der derimod medtaget meget lidt om ideindholdet. Dette afspejler formodentlig, at der rent faktisk kun var en begrænset ideologidebat omkring brugsforeningerne i Danmark i disse år, men det kunne have været interessant at få belyst, om der trods alt var en ideologisk glød bag den impulsspredning, som er et centralt emne for afhandlingens behandling af årene fra midten af 1870'erne frem til 1919. Var der f.eks. et ønske om at sprede »et kooperativt evangelium«, som ikke blot skyldes de materielle forholds forandring? Førte Fællesforeningen en ideologisk betonet offensiv gennem sin publikationsvirksomhed? Eller er der eksempler på, at der fra lokale brugsforeninger skete agitation over sognegrænserne, så man ad den vej kan forklare afhandlingens påvisning af, at tilbøjeligheden til at starte en brugsforening var afhængig af, om der allerede fandtes en forening i et nabosogn?

Ser vi derefter nærmere på analysen af de materielle baggrundsfaktorer, er den mest indgående undersøgelse i den tidlige periode foretaget af sammenhængen mellem nyoprettelse af brugsforeninger på den ene side og konjunkturforløb og prisudvikling på den anden, men stort set begrænset til årene før 1870.

Tankegangen er, at interessen for brugsforeninger fremkom under de inflationsprægede år i første halvdel af 1850'erne, men dalede igen efter 1855, da der var nedadgående brød- og kødpriser, og mere generelt forsøges det at sammenkoble et udtryk for prisudviklingen med brugsforeningernes udbredelse, et forsøg, som dog giver en ret dårlig overensstemmelse.

Omkring 1870 skifter analysen – ligesom for de ideologiske afsnits vedkommende – karakter. Det siges (s. 125): »Nu skete der imidlertid to ting. For det første var der nu så mange brugsforeninger, at der kunne foregå en almindelig innovationsspredning efter de for sådanne gældende almindelige epidemiske principper. For det andet slog bevægelsen i 1868 afgørende igennem på landet. Da innovationsspredningsmekanismen først var kommet i gang, kunne bevægelsen fortsætte, selv om priserne nu faldt i 1869 og 1870«. Der gøres dog ikke nærmere rede for, hvorfor det netop var omkring 1869/70, at man havde nået en grænseværdi for, at de epidemiske principper trådte i kraft, og det undersøges ikke, om der også efter 1870 optrådte kortsigtede tempoforandringer betinget af konjunkturudviklingen, f.eks. således at der kom særligt mange ny brugsforeninger til i år med relativt høje priser, eller at der var særligt mange konkurrencer i år med lave priser.

Analysen går fra 1870 over til alene at beskæftige sig med mindre direkte, men mere langsigtede faktorer, som til gengæld lader sig opgøre stati-

stisk på sogneniveau og derfor er velegnet til kvantitative analyser. Dette forhold har medført den tidligere omtalte store forskel med hensyn til valg af metoder og giver visse inkonsistenser i den samlede fremstilling, som ikke er begrundet tilstrækkeligt klart i afhandlingen.

Af de kvantitativt orienterede afsnit indeholder kapitel 2 en redegørelse for indsamlingen af det meget store kildemateriale om brugsforeningernes udvikling og om de danske landsognes forhold i perioden. Det er i mange tilfælde lykkedes at finde kilder, som hidtil har været anset for ikke-eksisterende, og der er endda blevet indsamlet så meget materiale, at det langt fra er blevet fuldt udnyttet i afhandlingen. Fremtidige forskere eller måske forfatteren selv vil kunne udnytte disse datasamlinger til at belyse en lang række andre forhold end netop dem, der er behandlet i bogen.

Man kan dog nok undre sig lidt over, at der gøres temmelig lidt ud af en egentlig kildekritik. Fra side 22 til 43 er der ganske vist et fyldigt afsnit, der hedder »kildeværdi«, men det handler udelukkende om, hvorvidt der i de anvendte kilder er fundet frem til alle brugsforeninger og deres oprettelsesår, samt eventuelle nedlæggelsesår plus lidt om brændevinsbeviser.

Er der egentlig ikke også brug for en gennemgang af, om oplysningerne om foreningerne er korrekte, eller tages statistikken blot for gode varer, som det f.eks. er tilfældet på side 456 øverst, hvor det hedder: »Man kunne have forestillet sig, at brugsforeningerne automatisk ville angive højere og højere medlemstal, fordi medlemmer, der døde eller rejste bort, i praksis ikke altid blev slettet på medlemslisten. Selv om man ikke kan afvise, at dette har været tilfældet i et vist omfang, er dette forhold dog nok blevet modvirket af, at foreningerne i overvejende grad havde solidarisk ansvarlighed, hvilket gav et vist incitament til at holde medlemslisten a jour«. Tilsyneladende accepteres altså uden videre statistikens medlemstal, selv om man vel egentlig kan sige, at ansvarligheden kun gav et incitament til at få nye medlemmer med. I praksis er der dog en del, der tyder på, at statistikken måske ikke er helt så nøjagtig. Som et eksempel er taget nogle tal fra 1919-brugsforeningstællingen fra en af de tre foreninger i Vissenbjerg sogn. Den opgiver de i tabel 1, s. 426, viste tal.

Virker så runde tal sandsynlige – og bemærk, at summen af medlemmer ikke passer. Det gælder desuden for samme tælling, at hver tredje forening på Fyn opgiver et medlemstal, der ender på 0.

Der havde også været en mulighed for at sammenligne oplysningerne ved de to tællinger i 1919, afholdt af henholdsvis Statistisk Departement og FDB. En gennemgang af medlemstallene viser adskillige markante forskelle. Nogle eksempler er vist i tabel 2, s. 426.

Tabel 1: Oplysninger om brugsforening i Vissenbjerg sogn i FDB-tællingen 1919

Samlet omsætning	90.000 kr.
Kolonialomsætning	70.000 kr.
Medlemstal	200
heraf gårdmænd o.l.	80
husmænd	80
håndværkere	80
arbejdere	25
embedsmænd o.l.	5

Tabel 2: Medlemstal i en række brugsforeninger ved to tællinger i 1919

	Stat.Dep.	FDB	Forskel i %
Århus (nr. 50)	3993	2854	-29
Svendborg (nr. 83)	630	400	-37
Nakskov (nr. 95)	1007	350	-65
Korup (nr. 1005)	100	140	40
Dalum (nr. 1018)	140	270	93
Munkebo (nr. 1043)	160	250	56
Krogsbølle (nr. 1074)	280	137	-51

Er der nogen rimelig forklaring på disse afvigelser? Kildematerialets kvalitet må således anses for at være noget mere problematisk, end man umiddelbart kan få indtryk af ved at læse afhandlingen.

Det efterfølgende kapitel 3 giver en baggrundsoversigt over den generelle samfundsudvikling i Danmark i den behandlede periode. Denne er baseret på sekundærlitteratur og publiceret og upubliceret offentlig statistik. En stor del fremhæver allerede kendte forhold, men der er grund til at fremhæve som noget nyt, at der takket være en edb-behandling af disaggregerede data har kunnet gennemføres en regional analyse af takten i landbrugsomlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i sidste halvdel af det 19. århundrede. Det demonstreres her klart, at omlægningen begynder på den bedste jord og kommer sent på den dårligste. I almindelighed accepteres også i dette kapitel de forskellige datatyper uden en nærmere vurdering. Det havde nok været på sin plads at stille

spørgsmål ved, om arealcifre og hartkornsberegninger er så ukomplicerede mål, at dette er tilladeligt. Undersøgelser af tilsvarende udenlandsk materiale har som hovedregel vist en betydelig upålidelighed i målingerne.

Den egentlige kvantitative analyse er samlet i kapitlerne 9 og 10. Det er i disse, at afhandlingen først og fremmest søger nye veje, både med hensyn til kildeanvendelsen og bearbejds-metoderne.

Som udgangspunkt er foretaget en registrering af alle brugsforeninger, der har virket i perioden frem til 1919. Ved at gennemgå meget forskellige typer af kilder har det været muligt at få kendskab til oprettelsesår, evt. nedlæggelsesår – der er faktisk tale om en ganske stor mobilitet i bestanden – medlemstal, beliggenhed, omsætning, forskellige typer af omkostninger og flere andre former for økonomiske forhold samt om relationerne til FDB.

Efter en omfattende edb-bearbejdelse er dette materiale brugt til at belyse en række karakteristika ved brugsforeningerne, både i form af tværsnitsanalyser på forskellige tidspunkter og i form af tidsserieanalyser, der viser vigtige udviklingsforløb. Specielt er der gjort meget ud af den geografiske spredning af foreningerne.

I afsnit 9.3 (side 254ff) er der derefter gennemført en analyse, der har til hensigt at finde, hvad der kaldes »forklaringsfaktorer« til brugsforeningernes fremkomst i de enkelte sogne. Som sådanne mulige faktorer er undersøgt, 1) om der allerede findes en brugsforening i et nabosogn, 2) om brugsforeningen var beliggende så nær på en købstad, at den kunne drage fordel af de såkaldte læbæltebestemmelser, 3) sognets størrelse, dvs. dets folketal, 4) om brugsforeningerne hovedsagelig fremkom i sogne med en stor del af befolkningen i de laveste indkomslag, og 5) om der en sammenhæng med urbaniseringsgraden i sognet.

Som man kan se af denne opremsning, er det karakteristika på sogneniveau, der er anvendt som forklarende variabler, og det rejser spørgsmålet, om en brugsforening med dens medlemskreds og et sogn med dets indbyggere er sammenlignelige størrelser.

Man kan søge at belyse dette problem på forskellige måder. Vedtægterne er ikke så entydige, at de giver nogen vejledning. Nogle eksempler fra brugsforeninger på Fåborgkanten kan vise dette:

Gærup i Brahetrolleborg sogn: Enhver fuldmyndig mand eller kvinde, altså 25 år, kan ved henvendelse til formanden optages som medlem af foreningen.

V.Åby: Medlem kan enhver 18 årig mand eller kvinde i V.Åby og Omegn blive.

Diernisse: Enhver i Diernisse sogn bosiddende fuldmyndig person, der fører egen husholdning, kan optages som medlem af foreningen.

I andre vedtægter kan man finde indføjet »uanset opholdssted« om mulighederne for at blive optaget som medlem. Der er altså ikke nogen sikre begrænsninger for medlemskredsen. Man kan så gå skridtet videre og se på de faktisk bevarede medlemslister.

Tager vi f.eks. V. Åby foreningen fra en liste i 1880-erne, finder vi følgende fordeling:

V. Åby sogn	136 medlemmer
Åstrup sogn	18 medlemmer
Ulbølle sogn	7 medlemmer
Hundstrup sogn	3 medlemmer
Brahetrolleb. sogn	5 medlemmer

Der er i denne forening en helt klar overvægt for hjemsognet, men ser man på fordelingen inden for det ret store V. Åby sogn, finder man, at de 116 kommer fra selve V. Åby landsby, mens der kun er 18 fra Pejrup og 2 fra Øxenhave. Da V. Åby kun har en befolkning, der er ca. 3 gange så stor som Pejrup, er V. Åby således stærkt overrepræsenteret i medlemskredsen. Det vil sige, at hvis sognets enkelte landsbyer har en meget forskellig sammensætning, vil man få en forkert sammenvejning af baggrundsfaktorerne.

Et andet eksempel er Blanke Marks Brugsforening, der har følgende medlemssammensætning i 1880'erne:

Blanke, Rorslev sogn	49 medlemmer
Båring, Asperup sogn	47 medlemmer
Kustrup mm., Vejlbj s.	44 medlemmer
Diverse andre	20 medlemmer

Her er det tydeligt, at det er Middelfart-Bogense landevejen, som de tre landsbyer ligger ved, der er forbindelseslinien, mens sognenes hovedbyer ved banelinien, hvoraf flere har egen brugsforening, har haft en mindre central beliggenhed og derfor ikke er nået så langt ud i nabolaget.

Et beslægtet problem er det naturligvis også, at der alene regnes med, om der findes foreninger eller ikke i et sogn, mens der ikke tages hensyn til, hvor store foreningerne er. En forening med 10 medlemmer vejer altså lige så tungt som en med 600, men deres betydning på sogneniveau må jo være meget forskellig. Hvordan det tager sig ud i praksis, kan illustreres

ud fra forholdene i Sunds herred på Sydfyn i 1919. De ser ud som vist i tabel 3.

Tabel 3: Antallet af brugsforeninger og deres medlemstal i 1919 i Sunds herred

Sogn	Antal foreninger	Antal medlemmer	Folketal 1921	% af folketal
Kværndrup	2	512	1781	29
Stenstrup	2	465	1887	25
Lunde	0	0	841	0
Kirkeby	2	526	1454	36
Tved	0	0	1178	0
Skårup	0	0	2024	0
Thurø	0	0	1672	0
Svendborg	1	630	14210	4
Sørup	1	140	1970	7
Skt. Jørgens	0	0	1837	0
Egense	1	130	1080	12
Ollerup	2	323	1211	27
Ø. Skerninge	2	194	545	36
Drejø	0	0	535	0
Bregninge	0	0	1602	0
Landet	2	433	978	44
Bjerreby	1	350	1420	25
Strynø	1	59	694	9

Tager man i betragtning, at der normalt kun har været et brugsforeningsmedlem pr. familie, er medlemsskaren i nogle af disse sogne så stor i forhold til indbyggertallet, at det er usandsynligt, at alle er fra sognet, se f.eks. Landet sogn midt på Tåsinge. Da der ingen forening er i det nordlige nabosogn, Bregninge, skal man vel finde forklaringen her. Den ene af Landet sogns brugsforeninger, som lå i Strammelse, hed da også oprindelig Tåsinge brugsforening. Det samme forhold gør sig gældende omkring Stenstrup og Lunde, hvor den ene forening hed Stenstrup-Lunde brugsforening. Sammenholder man disse tal med kortet på side 147, kunne man godt få det indtryk, at nogle af de hvide pletter på Sydfyn, der helt er

omgivet af sorte, i virkeligheden har haft ganske mange brugsforeningsmedlemmer.

Denne kritik kan udbygges ad lidt mere generelle linier. Forfatterens hovedmetode er at arbejde på et mere generaliserende plan end normalt for historikere og at finde gennemsnitlige forskelle mellem sogne med og sogne uden brugsforeninger. Denne statistiske metode er i sig selv udmærket, men det bør være en grundlæggende fremgangsmåde, at man kombinerer den med stikprøvekontrol på mikroniveauet, så man kan sikre sig, at den ad statistisk vej påviste samvariation, selv hvor der ligger rimelige logiske grunde til at vente en sammenhæng, også viser sig at passe på det mere detaljerede materiale, som kendes fra kilder på mikroplan. På det punkt svigter forfatteren nogle steder sine læsere, og der er grund til at fremhæve det, fordi der rent faktisk findes ganske mange mikrokilder, som kunne have været anvendt.

Det kan illustreres ved at se på endnu en af de faktorer, som benyttes som forklarende, nemlig den sociale sammensætning af befolkningen i de sogne, der har brugsforeninger, sammenlignet med fordelingen i de sogne, hvor der ikke findes foreninger.

Her bruges i analysen tal fra folketællingen i 1860. Såfremt udviklingen efter 1860 har været meget forskellig fra sogn til sogn, kan 1860-fordelingen vel ikke bruges til sammenligningsgrundlag, og når der for både Øst- og Vestdanmark opnås dårlige resultater, kan det måske skyldes, at socialfordelingen i slutningen af perioden var en anden end i 1860.

Kunne man i stedet have anvendt medlemsmateriale direkte fra en stikprøve af sogne?

Forfatteren synes at være noget skeptisk på dette punkt, idet det på side 457 siges: »Nu er det også et spørgsmål, hvor meget analyser af medlemslister egentlig er værd til at belyse, hvilke socialgrupper, der i praksis lagde hovedparten af deres handel i brugsforeningerne. Det er muligt, at gårdmandsstanden tidligt i vid udstrækning har været medlemmer af brugsforeningerne, ligesom en vis del af den egentlige overklasse på landet havde været det, men at medlemskabet i højere grad har været udtryk for moralsk eller økonomisk støtte til noget, som man opfattede som en social foranstaltning, end som noget gårdmandsstanden gjorde af hensyn til egen vareforsyning«. Skal det forstås som en afvisning af, at medlemslisternes sociale sammensætning overhovedet kan bruges til noget?

Man kunne eventuelt have foretaget nogle mere indirekte beregninger over, om nogle medlemmer blot var medlemmer af navn, f.eks. ved at se på den gennemsnitlige omsætning pr. medlem. Man kunne også have

forsøgt at se, om de foreninger, der har den laveste omsætning pr. medlem, er dem, der har flest gårdmænd.

Lad os derefter vende os til den statistiske procedure, der anvendes til at teste, om der er en sammenhæng mellem brugsforeningernes udbredelse og de valgte »forklaringsfaktorer«.

Her bliver der anvendt flere forskellige statistiske vurderingsmetoder. For det første nogle ret simple, der er gengivet i tabellerne fra 9-6 på side 255 til 9-19 på side 284. De består primært af procentfordelinger, der viser, hvor stor en del af sognene, der på forskellige tidspunkter har brugsforeninger, ved en opdeling af sognene efter forskellige grupperingsmetoder. I nogle af tabellerne er disse procenter så yderligere sammenlignet for at teste, om forskellene i procenterne er signifikant afvigende fra hinanden. For det andet nogle lidt mere komplicerede beregninger i tabellerne 9-20 og 9-21 på side 287-294, hvor tankegangen er den, at man for et givet år deler sognene op i to grupper, der hver har sin forklarende egenskab, og for hver af disse to undergrupper finder, hvor mange sogne, der har mindst en brugsforening, og hvor mange, der er uden brugsforening.

Derefter er det beregnet, hvor stor sandsynligheden ville være for at få en så ulige fordeling mellem de to grupper af sogne, og dette er illustreret ved angivelse af en kursiveret signifikansværdi. Man kan også sige, at jo mindre det kursiverede tal er, jo mere sandsynligt er det, at der er tale om en god »forklaringsvariabel«, og ud fra en statistisk »tommelfingerregel«, kan man regne med, at man skal ned på værdier under 0,05, før man kan begynde at fæste lid til, at der findes en samvariation, der kan have interesse for undersøgelsen.

Metoden i tabel 9-20 er særdeles velegnet ved en 2×2 opdeling, hvor både hoved og forspalte kun kan besvares med et »ja« eller »nej«, men det kan undre noget, at metoden er fastholdt, når man kommer til de to sidste variabler, nemlig sognebefolkningens sociale sammensætning – målt ved andelen af befolkningen under gårdmandsstand i 1860 og folketallet i sognet i 1890. Her er der tale om kontinuerte variabler, der kan antage en lang række værdier, og det virker kunstigt, at dele dem op i to ved en procent på 55 og et folketal på 600. Der tabes derved meget information, og der er ingen garanti for, at en anden »kunstig« grænse ikke ville give et helt andet resultat.

Den statistiske analyse viser fra omkring 1880 pæne lave signifikansværdier for de to første variabler, konkurrencefordelen og nabosognseffekten, som synes at være de vigtigste determinanter, hvis man tør stole på sognedata som sammenlignelige med brugsdata.

Man kunne her igen spørge, om forfatteren har forsøgt at finde frem til mere umiddelbare vidnesbyrd om, at der har været en direkte påvirkning over sognegrænserne? En gennemgang af en del jubilæumsskrifter har været ret negativ. Som et eksempel på, hvad man eventuelt kan finde, kan nævnes festskriftet fra V. Åby foreningen, der udkom til 25-års jubilæet i 1907. Deri hedder det på side 3: »I vinteren 1881-82 var der i Vester-Åby mand og mand imellem tale om at oprette en brugsforening. Om det var gmd. Anders Rasmussen (Fleninge) »Godthaab«, der havde set en sådan forening i virksomhed i et andet sogn, eller snedker Lars P. Pedersen, der først bragte tanken frem, er uvist«. Endnu mindre oplysende er det, når det ved Hundstrup-foreningens 25-års jubilæum (s. 4) hedder: »En søndag eftermiddag i foråret 1903 kom smed Rasmus Andersen, Mynderup Hestehave, og bødker Carl Christensen, Hundstrup, kørende ud til gmd. Lars Frd. Hansen, Flintegården. Endelig langt om længe, da alt andet var drøftet, fremkom de med deres egentlige ærinde. De var, af omtalen af brugsforeningssagen fra andre sogne, blevet interesseret i denne og ville nu forsøge at interessere Lars Frd. Hansen for samme sag og høre hans mening om denne. Sagen blev gennemdrøftet af de tre mænd i forening, og de blev enige om at undersøge muligheden for dannelsen af en brugsforening i Hundstrup sogn«.

Af de øvrige variabler giver den sociale fordeling og urbaniseringsgraden generelt dårlige resultater. Derimod viser den sidste variabel, sognekorrrelsen, en klar lav signifikansværdi, så snart brugsforeningsbevægelsen har nået en vis udbredelse. Dette resultat er ikke analyseret nærmere, men må vel tages som et udtryk for, at jo bedre samvariation, jo mere tilfældigt er brugsforeningerne spredt ud over landet.

I den første del af kapitel 10 fra side 295 til side 304 undersøges, om man kan opfatte udbredelsen af antallet af brugsforeninger som faldende sammen med en logistisk funktion, hvor den kumulerede kurve har form som et s. Ideen om en sådan teori om spredning af innovationer kan føres tilbage i hvert fald til Gabriel Tarde's bog fra 1903 med titlen »The Laws of Imitation« og har bl.a. været anvendt på innovationer, navnlig tekniske, og i de senere år også inden for den afsætningsøkonomiske speciallitteratur, hvor den har været fremført under titlen »The Product Life Cycle« med flere hundrede bidrag blot fra den seneste halve snes år. Alle forfattere er dog ikke lige begejstrede for ideen, og det er måske ikke helt uden grund, at en artikel af forholdsvis ny årgang bærer titlen: »Forget the product life cycle concept«. Et første problem er, hvad anvendelsen af denne idealiserede beskrivelse af et forløb egentlig siger os af nyt ved beskrivelsen af et historisk forløb, mens det kan være noget andet, hvis

man vil bruge den til at vurdere fremtidige afsætningsmuligheder for en vare? Et andet hovedproblem er, om den logistiske kurve nu også er den bedste beskrivelse af forløbet. Der findes en række andre matematiske sammenhænge, der også kunne tænkes anvendt, og man bør vel i så fald, hvis man vil anvende formen, også have testet disse alternativer. Ser man på de i afhandlingen viste kurver, ville det vel ikke være utænkeligt, at man i mange tilfælde kunne få et bedre udtryk ved at bruge en kurve, der starter mere stejlt end den logistiske, idet mange af de faktiske iagttagelser begynder langt under den idealiserede kurve. En sådan alternativ analyse synes ikke afprøvet på materialet.

Derefter foretages så en lignende analyse af en række andre græsrodsbevægelser, der har deres oprindelse i den samme periode, og også for dem er det muligt at påvise nogle geografiske spredningsmønstre, hvor det dog fra kortene alene undertiden kan være vanskeligt at se helt klare udviklingsforløb. Desuden er der også beregnet idealiserede logistiske kurver for disse. Her kan man gentage den tidligere nævnte indvending. Er disse fænomeners medlemskreds geografisk afgrænset på samme måde som brugsforeningernes og sognenes? Det hedder f.eks. på side 307 om sygekasserne: »Man skal dog ved tabel 10-2 være opmærksom på, at når sygekasserne i det materiale, der anvendes statistisk i denne bog, er registreret sognevis, så medfører det faktum, at en del sygekasser fra oprettelsen omfattede 2 eller 3 sogne, som stødte op til hinanden, at den beregnede nabosognseffekt i nogle henseender bliver for høj«. Det samme gælder om mejerierne, hvor det på side 354 hedder, at »i områder med sogne med lille geografisk udstrækning kunne et andelsmejeri dække flere sogne, uden at mælken skulle køres for langt«. Men der tages i øvrigt ikke hensyn til disse forhold i analysen.

Den afsluttende analyse i kapitlet fra side 372 undersøger samvariationen mellem de forskellige græsrodsbevægelser. Det er uden tvivl en meget spændende problemstilling, som det er centralt at få belyst, fordi disse forskellige bevægelser er et meget betydningsfuldt led i den lokale sociale udvikling på landet i perioden. Også her kunne man nok have ønsket sig, at forfatteren ikke havde indskrænket sig til den kvantitative analyse, men havde foretaget et par stikprøveundersøgelser på nogle områder. Det ville f.eks. have været muligt at se, om det er de samme mennesker, der er med i bestyrelserne for de forskellige organisationer.

De statistiske resultater i denne del af afhandlingen kan undertiden også være vanskelige at tolke, og i ekstreme tilfælde kan man få det indtryk, at den fælles faktor, der giver samvariationen, er sognestørrelsen, dvs. at store sogne har større chance for at få alle fænomener end små

sogne, og derfor fås en overensstemmelse, men det kan vel næppe kaldes en egentlig årsagsforklaring.

Selv om den kvantitative undersøgelse således nogle steder ikke er gennemført helt så konsekvent, som man kunne ønske sig, er afhandlingen dog som helhed præget af stor iderigdom med hensyn til valg af metoder og god forståelse for disse.

Dens styrke ligger for det første i forfatterens evne til at finde frem til, beskrive og bearbejde et meget stort og heterogent kildemateriale. Alene den systematiske gengivelse på grundlag af dette materiale giver på en lang række områder nye resultater, der har betydning for forståelsen af politiske, økonomiske, sociale og kulturelle forhold i det 19. århundredes danske samfund, og specielt vedrørende brugsforeningsbevægelsens tidlige udvikling er afhandlingen den hidtil dybestgående danske undersøgelse.

For det andet er det meget fortjenstfuldt, at geografiske perspektiver er trukket ind på en central plads i fremstillingen. Selv om Danmark er et lille land, får man her en klar fornemmelse af, hvor forskelligartet udviklingen har været mellem landsdelene. Både analysen, der deler mellem et Øst- og et Vestdanmark, og den mere disaggregerede på amtsniveau tegner billeder af et broget mønster, som er illustreret ved selvkomponerede edb-tegnede kort.

Endelig må det for det tredje fremhæves, at afhandlingen ved den konsekvente brug af statistiske metoder og edb, fra dataindsamlingsfasen, over beregninger og illustrationer til tekstbehandling og maskinel sætning af manuskriptet er et pionerarbejde inden for dansk historisk forskning.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved *cand.mag.* Søren Balle, *universitetslektor, cand.mag.* Erik Christiansen, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *universitetslektor, cand.phil.* Jørgen Elklit, adjunkt, *cand.mag.* Tove Elklit, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *fhv. landsarkivar, cand.mag.* Jens Holmgaard, *universitetslektor, dr.phil.* Knud J. V. Jespersen, *overarkivar, cand.mag.* Erik Stig Jørgensen, *cand.mag.* Kurt Klaudi Klausen, *universitetslektor, dr.phil.* Hans-Norbert Lahme, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *amanuensis, cand.phil.* Erik Lund, *professor, dr.jur.* Poul Meyer, *universitetslektor, cand.mag.* Johan Peter Noack, *studierektor, dr.phil.* Jens E. Olesen, *universitetslektor, dr.phil.* Finn Stendal Pedersen, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *dr.phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *universitetslektor, cand.phil.* Peter Sørensen og *dr.phil.* Mikael Venge.

Søren Kaspersen, Sigurd Kværndrup, Lars Lønnroth og Thorkild Damsgaard Olsen: *Dansk litteraturhistorie 1. Fra runer til ridderdigting o. 800-1480.* (Gyldendal, 1984). 608 s.

Det første bind i Gyldendals litteraturhistorie omfatter perioden 800-1480: fra det gammelnordiske, næsten skriftløse samfund til den høviske kultur med folkeviser og videnskabelig litteratur i senmiddelalderen. I det ovennævnte forfatterteam har lektor Flemming Harrits deltaget i planlægningsarbejdet, og lektor Sten Ebbesen har bidraget med kapitler om Anders Sunesen og om danske skolastikere i udlandet. Det hele er et meget ambitiøst værk, og det indeholder lige så meget kultur- og lærdomshistorie som litteraturhistorie samtidig med at det vil give et fyldigt overblik over den historiske og samfundsmæssige baggrund. I mange tilfælde inddrager man tidligere forskning og vil også belyse, hvordan senere forfattere – og gennem billed-

materialet også kunstnere – har set på og tolket vikingetid og sagatid eller haft visioner om det historiske forløb. Resultatet er imponerende og mangfacetteret, læsningen virkelig berigende og indholdet synspunktladet, men en gang imellem kan man nok synes, at forfatterne sætter sig mellem de fire-fem stole, man har valgt at stille om det fælles bord for at fange det komplicerede samspil mellem historisk udvikling og litteratur. De litterære tekster bør dog være i centrum, og det er vel vigtigere at lade disse tale sit eget sprog i mere fyldige citater og referater end at meddele fakta, som man let kan finde andetsteds, eller kaste sig ud i funderinger om det historiske forløb eller samfundets udseende under en vis epoke – funderinger, der ikke altid er baseret på den historiske videnskabs seneste resultater, og hvor fejlagtige oplysninger let kan indsnige sig.

Lønnroth lægger ud med den del, som skildrer sagatiden, dens religion og mundtlige genrer, den gamle fortællekunst, farvet af kristendommens kom-

me. De første forfattere skal man måske hellere kalde traditionsbærere, som skildrer det gammelnordiske miljø, de har hørt andre fortælle om. Lönnroth demonstrerer klart sin historiske interesse og tegner et levende billede af ættesamfundet med gården, hirden, tinget og kulten som bærende elementer og med skibet som det rejsende litteraturmiljø. Her udnytter han Saxo og sagamaterialet, men redegør naturligvis indgående for de kildekritiske problemer og peger på, at arkæologien giver det mest pålidelige billede af gårdmiljøets hverdag i vikingetiden og tidlig middelalder, og han gør opmærksom på, at det tænkte, drastiske møde mellem storbønderne Gunnar og Ruth i Njala ej kan være os til hjælp ved rekonstruktionen af vikingetidens samfund, men siger os noget om de selskabelige omgangsformer blandt 1200-tallets islandske høvdinge. Vikingetiden skal belyses ud fra runesten og eddadigt, især Rigs vandring, men dets usikre datering burde være nævnt, ligesom den arabiske forfatter Ibn Fadlans iagttagelser vedrørende rusfolket burde have været karakteriseret som tendentiøs, farvet og usikker i stedet for »den bedste etnografiske beskrivelse af vikinger, der er kommet fra nogen samtidig iagttagelse«.

Verdensbilledet og de nordiske aser skildres på baggrund af de teorier, der blev opstillet af den længe omstridte myte- og religionsforsker Georges Dumézil, der studerede i Uppsala i 1930'erne. Hans forklaring på den nordiske treenighed fra 1939 som en form for oprindelig indoeuropæisk tredeling refereres med tillægget, at man jo kan have forskellige meninger om dette, herefter bruger man Dumézil for at belyse klasseinddelingen i Rigs vandring om end med tillægget, at kategorien i Norden ikke helt svarer til de indoeuro-

pæiske. Man bliver mere forvirret end oplyst, og her kunne Lönnroth også passende have henvist til kvindeforskeren Ellen Niensens karakteristik af den franske forsker i artiklen »Dumézil og den nordiske triade« (Dansk udsyn 1982).

I analysen af edda-digtene, skjaldekvadene og sagamaterialet viser Lönnroth sig som den suveræne behersker af stoffet, og han har også perspektiv på Grundtvigs tolkninger og påpeger, at den oldnordiske digtning, takket være moderne oversættelser, fremstår som mere ægte og umiddelbar i dag uden romantikkens nationalistiske undertoner – sagaerne og Eddaen er levende litteratur. Lönnroth skriver engageret og stimulerende, men en gang imellem bliver fremstillingen alt for årstalsløs og associationspræget, hvilket kan gøre den mindre historisk orienterede usikker med hensyn til kildematerialets datering og udsagnskraft.

Søren Kaspersen behandler den kristne mission og bruger her Ansgarlegenden som kilde. Han betegner den som det smukkeste helgendigt, dog uden et ord om dens troværdighed eller det faktum, at Ansgar aldrig nævnes i de frankiske rigsannaler, bedre er præsentationen af Harald Blåtands tid og Jellingemonumenterne, hvis tekst og fortolkningsmuligheder analyseres, mens udsagnet om indsættelsen af de tre bisper i Slesvig, Ribe og Århus 948 betegnes som rent bluff – uden nærmere kommentarer. Martin A. Hansens syn på troskiftet i Orm og Tyr inddrages som en rimelig fortolkning af synet på liv og død, men er det rigtigt at anføre hans visioner her – hører de ikke med i en helt anden sammenhæng?

Derefter følger et lærdomshistorisk afsnit, skrevet af Damsgaard Olsen om de ældste bøger, skriftevæsenet i Lund omkr. 1130, skriften i administrationen samt en meget overfladisk præsentation

af landskabslovene, som ikke bliver særlig godt og prægnant karakteriseret; værre er, at man bruger et billede af Olaus Magnus til at belyse tinget i funktion: det eneste kendte billede »fra gammel tid«, men det blev jo lavet af italienske kunstnere i 1500-tallet! Hvor lang tid det tog, inden kirkens sakramenter slog igennem, har forfatteren heller ikke helt fået fat i, ægteskabet beskrives som et sakrament i og med missionstiden, men det blev det først ved Laterankonciliet 1215.

Langt bedre er behandlingen af krøniker og legender, deres stil og genre med eksempler fra Roskildekrøniken og Knudslegenderne, som får en præcis og alsidig analyse ligesom klosterbevægelsens litteratur med abbed Wilhelm fra Æbelholt i spidsen. I et meget velskrevet og inspirerende afsnit skildrer Kaspersen derpå indflydelsen fra Europa i 1100-tallets renaissance med den lærde verdens centrum i Frankrig, fulgt af Ebbesens udmærkede analyse af kontakterne til de lærde skoler i Frankrig, grundigt bliver især Anders Sunesens Hexaameron behandlet ligesom Sven Aggesens historiske forfatter-skab. Med rette påpeger forfatteren indflydelsen fra Chartres-skolen fra ca. 1100 og fremover, men han burde også have understreget betydningen af de kirkelige og verdslige skoler i Paris, der førte til grundlæggelsen af universitetet og var det naturlige samlingspunkt for nordiske studenter.

Hele værkets hovedperson er givetvis Saxo, som hyppigt citeres helt fra begyndelsen i skildringen af det gammel-nordiske samfund. I modsætning til den øvrige fremstillingsform går man her til værks med udgangspunkt i en grundig forskerdiskussion, der tager sit udgangspunkt i den svenske litteraturhistorier Kurt Johannessons rekonstruktion af Saxos komposition ud fra hans verdensbillede. Han argumenterer for,

at man skal tage Saxos bogopdeling alvorligt, og at Gesta Danorum er strengt gennemkomponeret med ideer fra Chartresskolens nyplatoniske tankeverden, centreret omkring kardinaldyderne *tapperhed* (1-4 bog), *mådehold* (5-8 bog), *retfærdighed* (9-12 bog) og *visdom* (13-16 bog). Disse tager kampen op mod lasterne og farves af Saxos kosmiske forestillinger om stjerners og planeters indvirken. Enig med den kritik, forskerne har fremført mod Johannesson, vil man ikke tilslutte sig hans kompositionstanker, der gengives i detaljer med oversigt over indholdet i de 16 bøger, men konkludere, at Johannesson har fremanalysert Saxos dannelsesbaggrund og lærdomsunivers. Til dette kan Kaspersen føje en placering af Saxos inspirationskilder i oldtid og 1100-tallets lærde skoler og vise hans brug af allegorier i kristen, nyplatonisk ånd, kampen mellem dyder og laster som en psykomachi.

Uden nærmere at kommentere det forhold at historieskrivningen bliver uhyre mager efter Saxo eller at uddybe det faktum, at Danmark befinder sig i et slags litterært vakuum i perioden 1350-1500 skildrer værkets tredje del »Høvisk og katolsk kultur 1250-1480« periodens litterære frembringelser i form af Jacob Erlandsens virke for den kirkelige retspleje, den fremvoksende danske bogproduktion med rejsebeskrivelser og populærvidenskab som medicin og almenviden i encyklopædierne. Meget firkantet og med en mærkelig fastholden ved de historiske fremstillingers tidsopspaltning indeles perioden i den høviske tid 1240-1320, krisen 1320-90 og restaurationen 1390-1480. Mod den historiske baggrund analyseres så klagesangene, Jens Grands fængelskrønike, rimkrøniken samt digtningen i form af ballader og folkeviser, om hvilke man konstaterer, at selv om vi ikke har nogle nedtegnel-

ser fra før 1500-tallet, må balladen som genre have eksisteret nogle århundreder, før den blev ført på papir. Intet at indvende her ligesom vedrørende andre oplysninger om det historiske forløb, men man bliver undertiden irriteret over den alt for skråsikre facon, og man må også kraftigt opponere mod en floskel som den, at landsbyernes folk oplevede, hvad man kunne kalde en »guldalder« efter midten af 1300-tallet – en virkelig opgang for landsbyerne kommer først 100 år senere. Påfaldende svag er også præsentationen af den hellige Birgitta, der kun karakteriseres som et markant udtryk for krisen – hendes indflydelse på dansk litteratur bliver yderst overfladisk berørt.

Som historiker bør man jo ikke klage over, at man har lagt så stor vægt på den historiske baggrund, men hvorfor ikke inddrage historisk ekspertise, når man er så optaget af at finde specialister til planlægning og litterære analyser? Dette gælder både helhedssyn og detaljer, også i billedmaterialet. Hovedredaktøren John Fjord Jensen har gjort et stort arbejde for at fremme tværfaglige aktiviteter – hvorfor ikke vise det i praksis. Tværfag er nu en god ting.

Michael Linton

Anders Sunesen – stormand, teolog, administrator, digter. Red.: Sten Ebbesen. (G.E.C. Gad, 1985). 281 s. + 12 plancher, 170,70 kr.

Naturligvis har dansk forskning altid været klar over, at ærkebiskop Anders Sunesen er en uhyre interessant skikkelse, ikke mindst af betydning for den proces, der netop da gjorde det endnu ret primitive Danmark til en integreret del af den europæiske kultur. Men trods alt er det, som om han har stået i skyggen af sin berømte onkel Absalon,

der uægtelig også havde en fin pressesekretær i Saxo.

Den konkrete anledning til udgivelsen af disse 15 lærde bidrag er givet den snart afsluttede Hexaameronudgave samt og vel især Schepelerns magnifikke oversættelse eller rettere gendigtning (1985). Med fortællelser over Anders Sunesens forfatterskab, litteratur- og kildelister m.v. udgør skriftet således et nyttigt, for ikke at sige uundværligt arbejdsredskab for fortsatte specialstudier.

Kai Hørby skildrer personen, statsmanden og kirkelederen; Inge Skovgaard-Petersen påviser den betydelige afstand mellem Saxos antiksværmeri og den kristne teolog og moralist Anders Sunesen. Bertil Frosell tager sig af skånske lovs parafrase, hvor det kirkelige syn på subjektiv skyld fremhæves samtidig med, at vi ser det kirkelige retsvæsens betydelige respekt for lokal skik og brug, dvs. den partikulære kirkeret, hvis betydning en efterreformatisk forskningstradition har haft svært ved at fatte.

For historikere turde dog ikke mindst de kunst- og litteraturhistoriske afsnit været nok så spændende, hvor Hexaemerons lærdom og stil på højeste internationale plan slås fast, ja det antages, at det med sin fornemme skolastiske opbygning snarest har været tænkt som vejledning for teologiske studier i Paris end for et hjemligt publikum.

Troels Dahlerup

Thorkild Ramskou: *Vikingernes hanel:* (Rhodos, 1985). 91 s., 128,- kr.

Denne lille bog er et mindeskraft for Nationalmuseets ekspert i vikingetiden, museumsinspektør mag.art. Th. Ramskou, der blev knyttet til museet i 1946 og i en årrække var sekretær for

det Kgl. nordiske Oldskriftselskab. Han var født 25.7.1915, og det var meningen, at bogen skulle komme på hans 70 års fødselsdag, som han dog ikke nåede at opleve. Alle hans bøger om vikingetiden er blevet meget populære, fra den første: Vikingernes Hverdag med tegninger af Bo Bojesen til den sidste om vikingerne som ingeniører.

Desværre er denne bog ikke et værdigt punktum for Ramskoues forskerindsats, og den bærer mærkbare præg af ikke at være ordentlig gennemarbejdet. Det er kun en torso med en rodet disposition og i så kortfattet form, at hovedteser og problemer bliver fordrejet, usammenhængende og overfladisk behandlet. Først til sidst i bogen har forfatteren nogle metodiske overvejelser om kildematerialet, der tager sit udgangspunkt i runestensmaterialet. Men hvad han mener med, at de arkæologiske fund bliver mere vanskelige at tolke, jo nærmere vor egen tid vi kommer, bliver aldrig klarlagt, ligesom han påstår, at svenskerne var mere »graffiti-mindet« end danskerne uden med et ord at nævne andre forskelle mellem det danske og svenske materiale. Han taler også om de store forandringer ved år 700 uden egentlig at have andet end dateringen af Danevirke til år 737 at hænge det op på. I teksten forekommer også en del fejl i historiske fakta, værst er vel, at forfatteren udnævner major domus Karl Martel til frankisk kejser. Også teksterne til de gennemgående kedelige billeder er utilstrækkelige og henviser ofte til litteratur, som ikke er med i den tilfældigt sammensatte bibliografi. Alt i alt et hastværk – kunne man ikke markere Ramskoues forskergerning med en udgivelse af hans videnskabelige artikler og foredrag i et samlet værk? For han kan jo fange os med sin fantasi og fortælleglæde, der glimtvis kommer frem, her bedst i hans levende skildring af livet på strandmar-

kedspladsen ved Skuldelev, handelsskibene og trafikken på de russiske floder.

Michael Linton

Danmarks kirker. Holbæk amt, 2. bd.
(Nationalmuseets Forlag, 1982),
660 s., ill.

Det nye bind, hvis udgivelse i hefter har strakt sig over nogle år, er redigeret af Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen og besidder den samme kvalitet som de foregående dele af dette standardværk, er et sandt repertorium over kirkebygningerne og deres inventar, i mange sogne det eneste minde om stedets middelalder.

I dette bind er der grund til at være opmærksom på beskrivelsen af Stigs Bjergby kirke, da stedet i Kong Valdemars Jordebog og købstadlisten nævnes blandt de sjællandske byer, hvor det hørte mellem de mindste, idet skatten fra det kun var 2½ mark penge, mens det nærliggende Holbæk betalte 12 mark. Jordebogen anfører desuden Stigs Bjergby som kongeleve. Svend Aakjær regner med, at byen havde 140 indbyggere, så stor har staden ikke været i det 13. århundrede, og det er forståeligt, at den som indlandsby ikke har kunnet klare sig mod de største havnebyer Holbæk og Kalundborg. Fra stedets købstadtid er kirken bevaret, en beskeden bygning, som oprindeligt kun var 18 m lang, og af inventaret er alene levnet et korbuekrucifiks fra ca. 1250, hvoraf figuren er det eneste, der er tilbage. Muligvis har en døbefont af granit også hørt til kirken, hvortil den kom i 1971. Den havde tidligere stået hos sognets smed og derefter været vandtrug på en gård.

Der er så lidt, som kan erindre om stedets lidt tvivlsomme værdighed som købstad, at man har ret til at fremhæve disse sager som et nødvendigt supple-

ment til de skriftlige kilder, selv om de er kirkelige. Senere blev det ejerne af Bjergbygård, der efterlod sig nogle minder. Kirken hørte under dette gods til begyndelsen af dette århundrede.

Helge Søgaard

Løgumskabet, under red. af Poul Svensson (De unges kunstkreds, Frøslev/Padborg 1985). 56 s., rigt ill., 150,- kr.

Vel er Løgum klosterkirke i sig selv et enestående monument; men også det bevarede inventar rummer talrige perler. Nok er en del siden kommet til udefra eller i hvert fald flyttet rundt inde i kirken, som tilfældet er med netop det enestående relikvieskab.

Antagelig er det fra begyndelsen af 1300-tallet og har en ret nøje parallel i et skab fra cistercienserkirken i Doberran (ved Mecklenburgs kyst), og muligvis har den nuværende alterbordsforside oprindeligt hørt hertil.

Det besidder endnu sit specielle middelalderlige låsetøj, og fuldt opslået rummer det 16 nicher (givet til fremvisning af relikvier), mens hver sidefløj afbilder otte helgener i systemet: øverst 4 apostle, derpå 4 martyrer, så 4 bekenedere og nederst 4 hellige jomfruer.

Takket være omfattende støtte fra de mange fonds, der spiller en så betydelig rolle i den historiske formidling, kan dette overdådigt illustrerede pragtværk med sine 20 foliofarveplancher, korte beskrivelser, litteratur samt engelske og tyske resumeer erhverves for en ufattelig lav pris. Et lokalinitiativ, der ikke kan roses nok.

Troels Dahlerup

Fromhed og verdslighed i Middelalder og Renaissance, festskrift til Thelma Jexlev, red. Ebba Waaben (Kirsten Bendixen, Grethe Jacobsen, Kirsten Jexlev og Marianne Johansen) (Odense Universitetsforlag, 1985). 268 s., ill., 195,20 kr.

Måske vil nogen mene, at der er ved at gå inflation i festskrifter? Men blot et blik på fødselarens omfattende bibliografi turde være forklaring nok, og så røber skriftet ikke, hvad der tænkeligt er Thelma Jexlevs nok så væsentlige indsats, det daglige virke på rigsarkivets læsesal, hvor hun har været en omhyggelig vejleder og utrættelig hjælper for et tusindtal besøgende, fra distræte lærde og ikke mindst til mængder af specialeskrivere.

Delt i tre afsnit efter emner får vi en række artikler om »Fromhedsliv i middelalderen« (fra Hagiografi over prædiken til middelalderarkæologi), om »Verdsligt liv i 1500- og 1600-tallet« (dansk købstadsliv, lensvæsen og et par kvindeskæbner) samt »Italienske studier« (fra kvindens stilling hos Etruskerne til Christiern I's store Italiensrejse). Selv om mangt og meget er valgt med henblik på skildring af kvindeskæbner, kan man komme ret langt ind i læsningen, før man ser den raffinerede pointe, at hele festskriftet i sit anlæg egentlig er »groft kønsdiskriminerende«, idet samtlige bidragydere er kvinder. Men den omfattende Tabula Gratulatoria fastslår, hvad vel enhver forsker i dansk historie ved, at Thelma Jexlev hverken er snæversynet eller snæver i sin forskning. Lad os for hendes egen, historiens og alle rigsarkivbesøgendes skyld ønske hende mange gode år.

Troels Dahlerup

Frank Pedersen: *Vornedskabets gennemførelse*. (Landbohistorisk Selskab, 1984). 143 s. og 62 s. tillæg. 80,- kr.

Bogen er et omarbejdet universitetshovedfagsspeciale (1980) og et grundigt forsøg på at analysere begrebet vornedskab (inkl. en redegørelse for særegenheder ved dets gennemførelse) og datere dets fremkomst på den sjællandske øgruppe til ca. 1495. Udgangspunktet er Johs. Steenstrups store afhandling fra 1887 om Vornedskabet hos den danske bonde, hvori han på grundlag af forordningen Lollands Vilkår fra 1446 begrundede, at vornedskabet blev etableret i tiden 1376-1446. I tilknytning til Steenstrup er historiografisk gennemgået synspunkter fremsat af blandt andet C. F. Allen, Chr. Molbech, H. F. J. Estrup, Kr. Erslev, Th. Munch og M. Hertz. Der er gjort rede for kildematerialet, de samfundsmæssige forudsætninger og betingelser for vornedskabet, dets datering, omfang og udvikling frem til 1536.

Hovedparten af de sidste 100 års historikere, som har ytret sig om vornedskabet, fremviser stor samstemmighed med Steenstrups synspunkter: at bonden i kraft af sit fødested var forpligtet til at forblive på samme ejendom eller på husbondens gods og her eventuelt overtage jord med bolig til dyrkning. Vornedskabet blev beskrevet som et stavnsbånd. Alene Kr. Erslev og M. Hertz har tidligere rokket ved dateringen.

Om vornedskabets indhold er forfatteren stort set enig med Steenstrup, når der ses bort fra dennes beskrivelse af selvejernes stavnsbånd og selvejersønernes vornedpligt. Der argumenteres overbevisende for et vornedskab i betydningen bundet til fødestavnen. Ordet vorned, som oprindeligt betegner et værnforhold, forekommer i kilderne

fra det 15. århundrede som betegnelse for tyende og »tjenere« (fæstere). Begrebet blev med tiden enslydende med det specielt sjællandske forhold, at bønder og deres sønner kun kunne tage ophold og arbejde uden for fødestavnen, såfremt de forinden havde indhentet herskabets samtykke. I de øvrige landsdele forekommer noget tilsvarende ikke før end stavnsbåndets indførelse i 1733.

Bondens fødested, anvendt som kriterium for jordejerens ret til jorddyrkeren, træffes i årene 1495-1513 i 36 kilder. At der er tale om en ny institution fremgår endvidere ved, at det først er herefter, at der kan konstateres afkaldsbreve, hvori herskabet tillader den vornede at forlade fødestavnen. Spørgsmålet om udenbysfødte købstadbeboeres stavnsbånd synes først opstået i kong Hans' regeringstid. Overdragelsesbreve på vornede udviser fra 1510 enslydende formularer.

Johs. Steenstrup og andre satte vornedskabet i forbindelse med den senmiddelalderlige landbrugskrisens ødegårdsproblematik o. 1400. Forfatteren skildrer med rette vornedskabets gennemførelse på baggrund af den senmiddelalderlige udvikling og som et led i jorddyrkernes stærkere binding til jordherren, altså i sammenhæng med adel og gejstligheds større magt og indflydelse i det 15. århundrede.

Jens E. Olesen

Henrik Lundbak: *Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere*. (Odense Universitetsforlag, 1985). 248 s., 183 kr.

I mit baghoved har jeg længe haft registreret et »potteskår« uden håb om nogensinde at finde anvendelse for det. I klageskriftet mod bisperne beskyldes Joachim Rønnow blandt andre misgerninger og overgreb for at have foran-

staltet en blokade af København. Nu ser jeg til min store undren, at Henrik Lundbak mirakuløst har fundet indtil flere skår, der passer til »mit«, og i hans bog kan man læse, at blokaden fandt sted i 1530 under striden om Frue kirke, da bispnen lod »holde« for København.

Henrik Lundbaks bog om det københavnske og malmøske borgerskabs politiske rolle på reformationstiden er imidlertid ikke blot propert håndværk. Den imponerer virkelig ved sin spændvidde og ægger ved sine utraditionelle synspunkter. En kritiker må se i øjnene, at her hjælper det hverken at istemme Basilius bagtalesesarie eller Leporellos katalog over forsyndelser. Når teorier og konklusioner har svært ved at hænge sammen, skyldes det snarere dyder – Lundbaks hæderlige omgang med kildematerialet og ædru intellekt, måske også venerationen for en elsket lærer – end en defekt. Formen er i hvert fald medrivende nok. Lundbak meddeler sig i korte, klare essays, formuleret med en betydelig musikalitet og tilsat en løbende strøm af lærde, diskuterende noter, skønt det vældige stof må have fristet til at barsle med en tung 600-siders dyne af typen »Studier«.

Bogens ydre fremtoning illustrerer træffende det lundbakske univers, som er storladent, men tillige en kende uvirkeligt. Titlen skal tydeligt sammen med prospektet fra Grevens fejde insinuere en revolutionær situation. Det lykkes dog først efter en hårdhændet halv Nelson, som jeg tvivler på er reglementeret. Prospektet viser ret beset et ordinært 1500-tals militært opgør. De små myrer på Københavns volde er fremmede landsknægte, ikke borgere, og de vajende faner bærer det oldenburgske våben. Citatet i titlen udgør også lidt af en tilsnigelse. Det sigter alene til muligheden af, at Københavns borgere kun-

ne vise sig opsætsige mod magistraten, hvis den ikke fulgte en rabiats, evangelisk linie i religionsspørgsmålet. Altså en hypotetisk, intern konflikt, som af Lundbak tillægges en videre betydning. I god overensstemmelse med indledningens ydmyge, marxistiske credo anskuer han Grevefejden som et borgerligt opgør med et feudalt samfundssystem, på gængs 80'er manér modificeret til et spørgsmål om ideologisk bevidsthed. Malmøs »oprør« den 29. maj 1534, Grevefejdens hjemlige startskud, ser han som en funktion af det stærke evangeliske gennembrud i byen, mens Københavns borgere endnu var hæmmet af det kompromis i kirkestriden, de havde indgået med Joachim Rønnow. Først ved Ambrosius Bogbinders og hans fællers indtræden i rådet efter overgivelsen til grev Christoffer ophævedes modsætningen, hvorpå »de to byers ledere kunne arbejde mod fælles mål«.

En smuk og konsekvent tolkning af Grevens fejde, men givet også et skønmaleri. Lundbak overser totalt det militære spil, der danner baggrunden for begivenhederne – godt hjulpet på gled af Malmøborgernes egen, højrøstede påberåbelse af den evangeliske sag. I indledningen lovpriser han den østtyske reformations- og bondekrigsforskning, som han i samme åndedrag – nydeligt indpakket, det skal siges – betegner som en stivnet og dogmatisk politisk propaganda uden relevans for danske forhold eller historisk værdi. Den enfoldige læser spørger sig, om han så ikke kunne have fundet forbilleder andre steder?

Vist er det både underholdende og spændende at overvære, hvorledes Lundbak inspireret af ånden fra DDR og visse hjemlige auditorier med simulantanolæg energisk og ofte elegant bakser med Grevefejden, men det forekommer mig, at den stritter heftigt

imod. En lille og i sig selv betydningsløs fejl eller rettere nuance i en ellers suveræn historisk fremstilling giver en fornemmelse af det uholdbare i Lundbaks position. Han nævner, at Ambrosius Bogbinder sammen med Jørgen Kock indfandt sig hos grev Christoffer umiddelbart efter, at greven var ankommet til Sjælland. Det er ikke strengt korrekt. Af grev Christoffers skrivelse til Lübeck, som Lundbak henviser til, fremgår det, at mødet fandt sted i rum sø, idet borgerpartiets spidser kom sejlene ud til den lübske flåde den 21. juni, mens den lå for Dragør. Det er naturligvis uden betydning. Væsentligere er det, at partiet ved denne lejlighed viste sig at have tre ledere. Lundbak nævner ikke, at den fordrevne svenske, stadig katolske ærkebiskop Gustav Trolle var med, og at denne under hele fejden fægtede forrest i »borgerpartiets« rækker. Det stemmer umiddelbart til undren, ligesom når Lundbak selv er inde på det absurde i, at Jørgen Kock i spidsen for Malmøborgerne i efteråret 1534 kastede sig i armene på den katolske hertug Albrecht af Mecklenburg. Forundringen bliver til dyb skepsis, når Lundbak kyndigt argumenterer imod Paludan-Müllers gamle tanke om, at København og Malmø stilede efter at opnå status som hansestæder, en tanke, der byggede på Wullenwever-forhørene. Lundbak demonstrerer overbevisende, at de to byers handelspolitiske interesser var de stik modsatte af hansestændernes. Men giver det ikke anledning til overvejelser, at Grevefejden i den grad stred mod borgernes erklærede mål? Den nærliggende konklusion må være, at fejden primært var et dynastisk opgør, hvori selvsagt en lang række komponenter indgik.

Selv om man kan være uenig med ideologen Lundbak, må man overgive sig til historikeren af samme navn. Hans mange originale iagttagelser og

nuancerede, psykologisk indsigtfulde undersøgelser virker blottet for den næsegrus marxisme, han ellers flirter med. Både Christian II's købstadspolitik og kirkekampen samt hele reformationstidens historiografi fremtræder i ny belysning. Tungest vejer selvsagt den omfattende analyse af magistratens sammensætning i København og Malmø og de to byers forhold til kongemagten. Ligesom Grethe Jacobsens afhandling i Historisk Tidsskrift 1985 synes han påvirket af den sky og uanselige arkivar Emilie Andersens værdifulde forskning, uden at skyheden er smittet af. Lundbak har dristigt satset et meget betydeligt mål af knofedt og intelligens i sit arbejde. Resultatet fortjener sandelig betegnelsen mesterstykke.

Mikael Venge

Lars Tvede-Jensen: *Jylland i oprør – Skipper Clement-fejden 1534*. (Historisk Revy, Fredensgade 26B, Århus). 120 s., 95 kr.

Lars Tvede-Jensen har med imponerende flid støvsuget bibliotekernes hylde og på denne måde skabt en art Clementsfejdens ABZ. Desværre er hans ambitioner ikke standset hermed. Under store armbevægelser påtager han sig at forklare det »bondeoprør«, som Clementsfejden efter hans klippefaste overbevisning var. Det sker med et frejdigt gå-på-mod, der ikke på nogen måde hæmmes af, at hele fundamentet består af lige dele sludder og vrøvl.

Tvede-Jensen misforstår alt i tiden og kildematerialet, men uddeler uanfægtet røfler til undertegnede, der ikke har blik for de »tvivlsomme elementer« i Johan Rantzaus brev. Hvilke elementer, der sigtes til, forbliver dog en hemmelighed. De hjemmestrikkede ræsonnementer over felttogets forløb, som Tvede-Jensen i øvrigt skildrer fejlagtigt og misvisende, har intet med kil-

dekritik at gøre. Han diskuterer gladeligt adelshærens størrelse i Svenstrupslaget, som om det drejede sig om deltagerne i en atommarch. Han overser samtidens fundamentale skellen mellem ryttere og fodfolk og fatter ikke, at Huitfeldt og Krag faktisk opgiver samme tal. Huitfeldts 300 danske ryttere og 150 holstenske er blevet til Krags »næppe 500«, hvilket Tvede-Jensen får til en modsætning, idet han hæfter sig ved, at Krag desuden nævner fodfolk, noget, der for samtiden har været indlysende.

Som en dårlig general lader han Skipper Herman husere på Vardekanten, mens Skipper Clement giver bolden op ved Limfjorden. Så galt stod det dog ikke til. Hele Vardehistorien beror på en sproglig misforståelse, som jeg har påpeget i *Historie XV*, 1. 1981. Uagtet Tvede-Jensens påkaldelser af moderne »bondeoprørsforskning« er bogen metodisk på højde med de lærde præster, der i 1700-tallet sad i deres studerekamre og fandt på fiffige forklaringer af kæmpehøje og runestene. Visse steder i Nørrejylland forveksler man vist forskning og kantinesnak.

Mikael Venge

Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546. Udg. af Søren Balle (= Memo 1984-12, Økonomisk Institut, Aarhus Universitet). (Århus 1985). 199 s.

Denne nydelige lille kildeudgave afslører, at der ved Århus universitets økonomiske institut pågår et stort forskningsprojekt om statsfinanserne på Christian III's tid. Måske er det tanken, at vore økonomer skal lade sig inspirere af en af de få perioder i Danmarkshistorien, hvor statskassen gav overskud? Den ekspertise og omhu, hvormed Søren Balle fremlægger projektets første frugt, lover i hvert fald

godt. På hvilken måde publikationen skal indgå i det samlede projekt, og hvorledes dette forholder sig til det tilsvarende arbejde, som Astrid Friis i sin tid iværksatte, foreligger der intet om. Men allerede nu tør det fastslås, at gemene 1500-tals historikere, jyske lokalhistorikere og kulturhistorisk interesserede i almindelighed vil have stor glæde af dette uhyre spændende rentemesterregnskab med dets væld af oplysninger om regeringens og hoffets indtægter og udgifter.

Indirekte belyses udenrigspolitikken, forhandlingerne om Christian II's løsladelse og de store byggearbejder på Koldinghus. De kongelige almisser bidrager til socialhistorien med deprimerende glimt af tidens elendighed. Mere oplyftende er unægteligt lensmandens frue på Riberhus, Elsebeth Sehesteds, brev til rentemesteren, som hun koket kalder sit »godelam« og anmoder om at sende sig frø til salat, skønt hun næppe får tid at så i år, hvorfor hendes urtegård »må vel græde nu«. Samtidig beklender hun fnisende, at hun har skrevet brevet under søndagsprædikenen. Nogle tabeller sørger for den fornødne, tørre statistik.

Mikael Venge

Iørn Piø: Nye veje til Folkevisen. (Gyldendal, 1985). 344 s., ill. Disputats. 188,- kr.

Danmark har som bekendt den største og mest værdifulde samling af folkeviser, og ingen generation af litteraturforskere synes at blive træt af at forklare visernes opkomst, overlevering og egenart. I det foreliggende værk, som er forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet, fremsættes en række nye og på flere punkter interessante og kontroversielle synspunkter.

Afhandlingens udgangspunkt er, at

den gængse opfattelse af folkeviserne som middelalderlige adelsviser, der har endt deres dage som almueviser, bygger på et allerede i romantikken nedfældet og siden gentaget dogme: at vishåndskrifterne fra det 16. og 17. århundrede udelukkende indeholder adelsviser eller adelsvisetradition, og at det kun er under de store folkemindesamlinger, især i forrige århundrede, man får nedskrevet folketradition eller almuetradition. Hertil kommer et opgør med den romantiske tro på folkevisernes ægthed begrundet i deres mundtlighed, hvorefter skillingstrykproducenterne langsomt har kvalt viserne i den levende, folkelige – det vil sige den mundtlige og ægte tradition.

Det er Piøs opfattelse, at den udbredte tradition for at syngefortælle historier i folkevisestil hurtigt blev genstand for økonomisk spekulation af skillingsviserproducenter, og at der i skillingstryk blev lanceret nye viser i den gamle stil. Eftersom der kun er bevaret få folkeviser i skillingstryk, forudsætter teorien nødvendigvis, at der er gået adskillige af disse folkelige tryk tabt, og at man fra 16.-18. århundrede har digtet om middelalderen. Desværre for teorien har Piø ikke gennemført nogen bog- og trykkerihistoriske studier, og det synes som om de få og små trykkerier herhjemme i det 16. århundrede må have sat en grænse for producerede antal tryksager.

Ifølge Piø skal folkevisegenrens oprindelige hjemsted søges i de middelalderlige markedsmiljøer. Han mener endvidere, at der siden det 13. og indtil slutningen af det 18. århundrede er digtet viser i den gamle middelalderlige markedsvise stil, før 1500 af markedssangerne – de gamle folkeviser – og efter 1500 af skillingsforfattere og af litterære personer, der skrev for dette nye medium – de nyere folkeviser, det vil sige skillingsviser i den gamle markeds-

visestil. Den opfattelse hævdes endvidere, at det er folketraditionen, både den gamle og den nyere, der har inspireret de musikbegavede i adelsmiljøerne fra 15.-17. århundrede til at skabe en adelsvisetradition til brug for deres egne sang- og danseaftener på herregårdene og ved hoffet.

Som dokumentation for den enkle, men ikke ganske problemfrie tese, har Piø antaget, at det er muligt med støtte i folkevisesamleren og -udgiveren Anders Sørensen Vedels (1542-1616) egne oplysninger i hans Hundredviser fra 1591 og i den kendsgerning, at en af hans skrivere har afskrevet viser fra den bekendte Hjertebog fra o. 1550, at dele visetraditionen i Vedels Visearkiv (Svanings håndskrift I-II og Val. Rentzells håndskrift fra o. 1575-o. 1590) i folketradition og adelstradition. Da folketraditionen antages at bestå af såvel gammel folkevisetradition som af skillingsvisetradition (nyere folkevisetradition), bliver tvedelingen for Piø den nøgle, der kan åbne for nye veje ikke blot ind i det 16.-17. århundredes adels-håndskrifter, men også ind i nutidstraditionen i 19.-20. århundrede.

I Vedels Visearkiv findes 185 af de i alt 539 viser, som er udgivet i værket Danmarks Gamle Folkeviser (cit. DGF) (1853-1976). Ca. 30 skrivere foruden Vedel har indført 101 af de i DGF gengivne viser, og heraf kan ifølge Piø udskilles 12 skrivere, som han benævner menigmandsoptegnere, der har hjembragt ubearbejdede viser sunget blandt almindelige mennesker, mens 3 skrivere med i alt 32 viser antages at have indsamlet bearbejdet tradition i adelskredse, hvorfor de benævnes adels-optegnere. Hertil kommer Vedel selv, som har indført 9 selvstændige viser; men han kan hverken karakteriseres som menigmandsoptegner eller som adelsoptegner. Endelig findes 11 skrivere, som ikke kan karakteriseres ved

et nutidstraditionen, hvor det er kom- dem henføres dog uden egentlig bevis- førelse som menigmandsoptegnere. Større dokumentation havde generelt været ønskelig, og der savnes flere overvejelser, også over, hvorfor for ek- sempel en af skrivelserne ikke afskrev alle viser fra Hjertebogen. Kendte Vedel måske allerede de viser, som ikke blev afskrevet? Vi kender nu kun de 3 bind ud af 4 bind med viser, som har været i Vedels eje. Opdelingen i menigmands- optegnere og adelsoptegnere hviler ikke ganske på sikker grund.

Af tidens adelshåndskrifter er gen- nemgået blandt andet Hjertebogen, Jens Billes visehåndskrift samt Johan Venstermands, Karen Gyldenstjernes og Margrethe Langes håndskrifter. En visebog fra 1584 indeholder 87 viser, og heraf kender Vedels »menigmandsop- tegnere« andre steder fra 12 af viserne, hvorimod »adelsoptegnerne« kun ken- der 3. Her savnes atter undersøgelser over for eksempel slægtsrelationer og - kontakter for større slutninger, men at et bevidst indsamlingsarbejde fra ade- lens side ligger bag, turde være klart.

Om adelsdamehåndskrifter 1590- o. 1650 fremgår det ifølge Piø, at af de 316 viser, som adelsdamerne har kend- skab til, har Vedels »menigmandsop- tegnere« indsamlet 78 i slutningen af 16. århundrede, og den ovennævnte Margrethe Lange (håndskriftet er kendt som Karen Brahes folio) kender de 44 af dem. Vedels »adelsoptegnere« kender 37 af alle de viser, adelsdamer- ne har, og Margrethe Lange kender de 22 af dem. Herudover er der 18 viser, som hverken Vedel eller Margrethe Lange kender, men som findes i de af de unge adelsmænd anlagte visebøger i 16. århundrede. Adelsdamerne med 18 håndskrifter er imidlertid alene om at kende 101 viser (eller ca. 18 pct. af alle DGF-viser før ca. 1650).

Af andre kildegrupper er gennemgå-

hjælp af menigmandskriteriet, men 3 af stateret, at man her møder 33 af de 101 viser, som adelsdamerne var alene om at kende i perioden o. 1550-o. 1650, og 35 af de viser, som alene Margrethe Lange og adelsdamerne kendte. Elleve af disse 35 viser kendes kun af fru Lan- ge og i nutidstraditionen. Om den bog- lige tradition kan det nævnes, at Vedel ved sin død efterlod sig et ufuldendt manuskript med 22 gendigtede og kom- menterede elskovsviser. Heriblandt er der 13, som ikke findes i den bevarede del af hans visearkiv og sandsynligvis må have foreligget i det fjerde og nu tabte bind. Både Peder Syv og andre har kendt og afskrevet viser efter skil- lingstryk. Der er bevaret i alt 77 for- skellige folkeviser i skillingstryk (det ældste er fra 1581): 17 er optrykt efter Vedel, 15 efter Peder Syv og 2 efter (Vedels) *Tragica* (1657), mens 43 er selvstændige skillingsviser, hvoraf de 38 kendes i nutidstraditionen. Det kan ikke undre, at det i det 16. århundrede især var de nordtyske bogtrykkerier, som var effektive i produktionen af un- derholdningslitteratur på dansk.

Mens afhandlingens første del især er baseret på at bringe fakta om de for- skellige kildegrupper, indeholder vær- kets anden del en række viseanalyser samlet om henholdsvis skillingsvisetradition (19), gammel folkevisetradition (7) og indkredsning af adelsvisetradition (14) samt i et tillæg supplerende analyser af 70 viser. Visen om Niels Eb- besen fremstår for eksempel som efter- middelalderlig og at have foreligget i et skillingstryk fra begyndelsen af det 16. århundrede. Piø antager, at Chri- stiern Pedersen kan være forfatteren, men herom vides dog intet sikkert. Gennemgangen af for eksempel Agne- the og havmanden, som Piø tidligere har behandlet udførligt, er overbevi- sende, mens der for Ebbe Skammel- søn-visen og for flere andre visers ved-

kommende flittigt er antaget og gættet på skillingstryk som forlæg. På trods af flere gode iagttagelser savnes undervejs fortsat mere dybtgående studier, især når det gælder spørgsmålet om de enkelte visers alder og benyttelse (geografisk udstrækning). Det må betegnes som en mangel, at viseoverleveringen i Norge, Sverige og på Færøerne er forbigået, utvivlsomt en følge af forfatterens flittige benyttelse af og metodiske tillid til udgaven Danmarks Gamle Folkeviser.

Ved gennemgangen af Vedels skrivelser har Piø, som det vil være fremgået, lagt afgørende vægt på de versioner, som »menigmandsoptegnerne« har nedskrevet. Således antages det, såfremt en vise alene kendes af »menigmandsoptegnerne«, at den har været kendt blandt almuen på landet og i byerne, og at den kan være spredt gennem skillingstryk. Det er principielt forudsat, at »menigmandsoptegnerne« ikke har bearbejdet de viser, de har hørt, men at adelsfolk kan have gjort det med de viser, som de har hørt. Følgelig må der opereres med 2 hovedgrupper af adelsversioner: ubearbejdet skillingsvisetradition og bearbejdet. Det er rimeligt, at det fælles forlæg i det nu tabte skillingstryk kan være visens oprindelige form, men dette kan næppe siges at være dækkende i alle tilfælde. Antagelsen af at man i nutidstraditionen kan møde versioner, der repræsenterer den folketradition, som adelsfolk o. 1550-o. 1650 har indsamlet og som regel også bearbejdet, synes bekræftet via en analyse af »Jomfruen og dværgkongen« i forlængelse af andre undersøgelser af Svend Grundtvig og Hakon Grüner-Nielsen.

Såfremt en adelsversion indeholder strofer eller træk, som ikke kendes i folketraditionen, således som den er nedskrevet siden slutningen af det 16. århundrede, er der ifølge Piø tale

om en bearbejdelse foretaget af adelspersoner for deres egen fornøjelses skyld. Antagelsen synes rigtig i flere tilfælde, men har næppe gyldighed i alle tilfælde. Traditionen i Norge og Sverige burde også her til sammenligning have været inddraget.

Afhandlingens tredje del om folkevisevisens mange ansigter er formet som et eksposé, hvor forfatteren har taget den fulde konsekvens af de fremlagte synspunkter, hvor de i alt 110 undersøgte viser er opdelt i 16 fra middelalderen, 55 som skillingsviser eller skillingsvisetradition fra 16.-18. århundrede og 39 digtet af adelen efter middelalderen. Det hævdes med udblik til europæisk tradition, at middelalderviserne blev skabt af vandrende sangere, markedssangere. Synspunktet betegner dybest set en undervurdering af en hjemlig/nordisk viseproduktion. Problematisk forekommer det endvidere at være, når det hævdes, at viser med 2-liniede strofer er digtet af »markedssangere«, mens de 4-liniede antages at være lanceret af »folkesangere«. Det kan derimod ikke udelukkes, at der har været skillingsviseforfattere i 16. århundrede, der har nedskrevet gamle folkeviser, som de har bearbejdet med henblik på udgivelse og salg. Om adelsviserne gælder det generelt, at de afspejler adelens store behov for en stadig fornyelse af viser til sang og dans.

Det hører til afhandlingens fortjeneste at påpege, at der hele tiden op til vore dage er blevet produceret nye gamle viser. Trods overbetoning er denne idé givende for forståelsen af hele balladegenren. Så får det være, at værket på mange punkter er vanskeligt tilgængeligt trods de bedste intentioner om at skrive for menigmand. Der savnes mere faste definitioner, for eksempel af begrebet almue. Værket ville have vundet ved at inddrage studier i adelsrelationer, nordiske aspekter samt

større håndskriftsstudier. Afhandlingen vil givetvis sætte ny gang i folkevisseforsknningen.

Jens E. Olesen

Allan Tønnesen: Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600 (Misteltenen, Ringe, 1985). 163 s., 175,- kr.

Helsingør er Danmarks mest kosmopolitiske by og beskrevet i talrige værker. Meget har dog oversigtens karakter. Allan Tønnesen går uhyre grundigt til værks og forfølger utrætteligt Helsingørs skotske, nederlandske og tyske indvandrere både i deres hjemstavn og i de kolonier, de grundlagde i Helsingør. Selvfølgelig gav det store rykind anledning til konflikter. Tønnesen skildrer overbevisende byens dilemma. Helsingør var fuldstændig afhængig af Sundtolden, men samtidig forlangte borgerne, at de fremmede ophørte med at udøve deres naturlige erhverv, mens de opholdt sig i byen. Navnlig skotternes assimilation er dog imponerende. Den nationale helgen St. Ninians altertavle fra Olai kirke er et markant vidnesbyrd, som Tønnesen har beskæftiget sig med som medarbejder ved Danmarks Kirker. Han sandsynliggør, at den er skænket af Helsingørs skotske borgmester på Christian II's tid, David Thomsen, og ikke – som man har troet – af hans svigersøn, borgmester og Øresundstolder Sander Leyel. Til bogens fortrinlige bibliografi må i øvrigt føjes Karen Hjorths artikel om Sander Leyel i festskriftet til Thelma Jexlev (1985).

Med sin velskrevne og underholdende fremstilling har Allan Tønnesen lagt en solid bund under den voksende interesse for vore hjemlige emigranter. Problemet at skrive socialhistorie uden at forfalde til lange opremsninger af de implicerede individer løser han simpelt hen ved at registrere alle periodens ud-

lændinge i et afsluttende bilag. Heraf ses, at også flere franskmænd – en kom-pasmager, en murermester og en postejbager – samt en enkelt jødisk handlende blev optaget som borgere i Hamlets by.

Mikael Venge

Frederik IIs egenhændige breve, (privattryk 1984) samlet og udgivet af Frede P. Jensen. (Engholsts Antikvariat). 40,- kr.

I sin disputats (1984) gjorde Frede P. Jensen effektivt op med myten om Frederik II som »drankeren på tronen«, og i et forarbejde hertil (Bidrag til Frederik IIs og Erik XIVs historie, 1978) fremdroges det allerede 1956 af Victor Hermansen hævdede synspunkt, at kongen var ordblind, hvilket turde være årsag nok til, at der blot kendtes 35-40 egenhændige breve fra monarken. En opfattelse, der understreger gamle P. V. Jacobsens bemærkning (1844), at kongen »som bekendt ikke var meget stærk i pennen«, hvorfor han fortrinsvis anvendte sekretærhjælp.

Med stor flid og omhu er det dog lykkedes at fremdrage ialt 43 egenhændige breve, men kun ved også at medtage skrivelser, der blot er forsynet med kortere på- eller efterskrift, unægtelig en markant forskel til sønnens overvældende privatkorrespondance. Det store flertal er følgelig familiebreve, den slags kondolence- eller lykønskingsbreve til onkler og tanter, som protokollen nu en gang forlanger skal være personligt skrevet. Og netop her afslører bogstavombytninger (Oldenschol for Oldesloe, i Frederiksborg en næsten vilkårlig placering af r'erne etc.) tegn på stærk dyslexi.

Kongen var dog udmærket selv klar over sit handicap (»das ich eyn bosserschriber byn« skriver han i nr. 39 til svo-

ger August af Sachsen, til hvem over halvdelen af de bevarede breve er rettet), hvorfor han foretrak at diktere, og som stærkt fremhævet af netop udgiveren viste han i så fald stor sprogbeher-skelse.

Der er følgelig ikke de store sensationer i den lille samling (der dedicerer til Frede P. Jensens lærer Svend Ellehøj til dennes 60 års dag) – morsom er dog den allerede for 100 år siden publicerede efterskrift af 1574 til lensmanden på Kalundborg angående hængning af krybskytter: slipper du dem, da skal du selv hænge, siger Niels Kaas – dvs. det er skam alvor, ikke blot kongelig majestæt, men selvste kansleren står bag ordren.

Troels Dahlerup

Tidsskriftet Grønland, 1985 nr. 5-6-7.

J. Kisbye Møller: *Tema: Nyt fra 1600-tallet*. (Det grønlandske Selskab, 1985). 71,- kr.

I visse perioder indeholder Tidsskriftet Grønland historisk stof enten som kildeudgivelser eller som egentlige bearbejdnings. Sådan har det været siden 1906, da tidsskriftet startede som årsskrift. Øvrigt indhold i tidsskriftet er indlæg i dagens Grønlandsdebat. Det historiske stof synes at tage til i perioder, hvor der er politisk stabilitet mellem Grønland og Danmark, og hvor der også internt er fred og ro hos udgiveren, Det Grønlandske Selskab. Således kan de hyppige historiske artikler i de senere år måske tages som udtryk for en rolig politisk periode. Temanumrene 1 og 2 (1982), Nordboerne, havde naturligvis en aktuel anledning i 1000-året for Erik den Rødes landnam. Siden har der været skrevet om grønlandere i dansk antropologi før 2. verdenskrig (1983), om overgangen fra fangst til fiskeri i mellemkrigstidens Vestgrøn-

land (1982-83) og et helt temanummer om Brødremissionen 1733-1900 (1983). Ekspeditionerne omkring århundredskiftet har optaget flere numre i 1984 og nu dette *temanummer om 1600-tallet*.

Hovedparten udgøres af en sproglig moderniseret udgave af Jens Bielkes versificerede Grønlandsberetning 1605 med undtagelse af 1. kapitel. Anledningen var Lindenow-ekspeditionens ankomst til København efter landgang i Grønland medbringende 2 grønlandere. Efter kyndiges mening er »fordanskningen« af originalens 1600-tals norske ikke alt for heldig. Der skulle være tale om flere alvorlige fejllæsnings. Derimod synes kommentarerne fyldestgørende. Desuden rummer hæftet en oversættelse til dansk af Resens latinske Grønlandsbeskrivelse i uddrag. Den stammer fra slutningen af 1600-tallet. Det vægtigste stykke forekommer udgivelsen af den tysk-grønlandske ordliste fra Resens Atlas at være. Dens tolkning, transskribering og sammenhæng med øvrige 1600-tals ordlister har været lagt i hænderne på eksperter: professorerne Robert Petersen, Nuuk/Godthåb og Jørgen Rischel, København.

Axel Kjær Sørensen

Ebbe Gert Rasmussen: *Bornholm og arveriget*. (Rønne statsskole, 1985). 83 s., 50,- kr.

I 1982 skrev en bornholmsk gymnasielærer en lokalhistorisk bog om Bornholms velkendte og ofte behandlede modstandskamp imod svenskeveldet 1658-59 (an. her 1983 s. 138f.), hvor det påvistes, ikke blot at modstanden i høj grad var inspireret fra København, men også at den velkendte overdragelse af øen til Frederik III's og arvingers »evige arv og eje« skyldtes en i det belejre-

de København foretagen »omredigegen« af de lokale bornholmske ønsker om tilbagevenden til riget.

I mangt og meget kan en ny tids »liberalisering« af disputatsreglerne virke absurd; først sender man sin bog ud, og er anmeldelserne gunstige, sendes den til »efterkontrol« på et universitet. Men såfremt beskedne folk, der virker uden for de traditionelle lærdomscentre, opdager, at deres faglige indsats påskønnes, er det naturligvis blot glædeligt, at de kan opnå fagets anerkendelse.

For at opfylde formalia har forfatteren følgelig udsendt denne korte »introduktion« til den solide bog, der dels er koncentreret om problemets traditionsudvikling, fra dagbøger m.v. over Pufendorf, Holberg m.fl. og frem til det kritiske gennembrud (Fridericia m.fl.), hvorefter slutningen behandler nyeste forskning, hvor det lokale spørgsmål i høj grad viger for en enevoldsproblematik, og hvor det er forfatterens fortjeneste gennem sit forfatterskab at påvise, i hvilken grad den bornholmske udvikling indicerer, at Frederik III (eller »kredsen omkring ham«) en rum tid før 1660 nærrede enevoldsaspirationer.

Troels Dahlerup

Finn Askgaard og Arne Stade (red.): *Kampen om Skåne*. (Forlaget ZAC og Co. ApS, Kbh. 1983). 442 s., ill.

Det foreliggende værk blev præsenteret for offentligheden ved en lille højtidelighed på Tøjhusmuseet i august 1983. Denne anmeldelse må derfor nok siges at være en lille smule post festum, hvilket i hovedsagen må lægges anmelderen til last. Bogens fremkomst skulle være en markering af 300-året for afslutningen af Den skånske Krig 1675-79. Bogen fremkom således også en anelse post festum.

Forsinkelsen kan have mange gode grunde, og bogproduktion er jo en langsommelig affære – ikke mindst når der, som i dette tilfælde, er tale om en internordisk affære, der har involveret 15 forskellige forfattere fra de fire nordiske lande og adskillige nordiske fonde. I betragtning heraf er det egentlig ganske imponerende, at det faktisk er lykkedes de to redaktører at bringe arbejdet til en heldig afslutning med så ringe en forsinkelse, som der her er tale om.

De egentlige udgivere er den danske og den svenske militærhistoriske kommission, som ved dette samarbejde har leveret et håndgribeligt bevis på, at det gamle had fra for 300 år siden nu endelig er glemt. Heldigt nok havde begge kommissioner i deres midte en kompetent person, som tillige var rede til at påtage sig det slidsomme redigeringsarbejde og ved deres egne bidrag sikre bogens faglige lødighed. Fra dansk side Finn Askgaard og fra svensk Arne Stade – begge kendte og respekterede navne blandt 1600-tals historikere. Selv har de været flittige bidragydere til værket, idet de tilsammen har skrevet ikke færre end de fem af værkets 18 afsnit.

Bogen indledes med en kyndig, men lidt tandløs historiografisk oversigt over Den skånske Krigs militære historie forfattet af Arne Stade (s. 9-22). Derefter følger en afdeling om krigens militærpolitiske baggrund (s. 23-112), belyst fra såvel dansk som svensk side. Forfatterne til disse afsnit er Finn Askgaard, Hans Korhonen og Gert Jeppsson. Denne baggrundsanalyse følges op af en afdeling, som behandler kampen på centralfronten (s. 113-266). Dermed menes kampene i Skåne og søkrigen i Østersøen. Forfatterne til disse afsnit er Poul T. Cohrt (landgangen ved Rå), Carl Eric Almgren og K. V. Nielsen (strategi og krigsledelse fra hhv. svensk og dansk side), Arne Stade, som be-

handler krigens store slag ved Halmstad og Lund, samt Finn Askgaard, der redegør for søkrigen. I den følgende afdeling (s. 267-334) behandles kampene i periferien. Ebbe Gyllenstierna tager sig af kampene i Tyskland, mens Pål Thorrud behandler Gyldenløvefejden. Birgit Arfwidsson Bäck udreder forholdene på Gotland under den danske besættelse, mens Jussi Lappalainen betragter krigen set med finske øjne.

Bogens fjerde afdeling (s. 335-98) hedder Bag fronterne og rummer to eminente bidrag, som belyser forholdene på hjemmefronterne. Berndt Fredriksson behandler efter det kendte mønster fra det store svenske krigsf finansieringsprojekt det økonomiske grundlag for den svenske krigsførelse. Desuden forsøger han en kortlægning af krigens ødelæggelser i Skåne. Henrik Didier Gautier beskæftiger sig på lige så grundig vis med den danske hjemmefront. Endelig behandler Göran Rystad og Svend Ellehøj i den afsluttende afdeling V (s. 399-430) krigens afslutning, samtidig med at de placerer den i den store europæiske magtpolitik. Bogen afsluttes med personregister, forkortelsesliste og billedfortegnelse, hvorimod der savnes en samlet litteratur- og kildefortegnelse.

Værket giver med andre ord en fyldig dækning af de fleste af krigens militærhistoriske aspekter og kommer på samme tid ganske langt omkring i de økonomiske, sociale og politiske sider af konflikten. Kun ét aspekt lades fuldstændig ubehandlet – og det savner man til gengæld hårdt – nemlig snaphanevirksomheden. Det klinger unægtelig hult og lidet overbevisende, når man i forordet undskylder denne mangel ved at henvise til »moderne fremstillinger af blandt andre Knud Fabricius og Alf Åberg«. De udkom begge for omkring 35 år siden og lever på ingen måde mere op til de krav, vi i dag må stille til en

moderne undersøgelse af ældre guerillakrigsførelse. Den manglende behandling af dette aspekt er et fejlgreb fra tilrettelæggerens side og skæmmer desværre den helhed, som ellers præger bogens komposition.

En egentlig anmeldelse af et samleværk som det foreliggende, hvor der ikke findes en samlende tese og et gennemgående fortolkningsmønster, men hvor der er lige så mange indfaldsvinkler, som der er forfattere, er en umulighed. Det ville heller ikke yde de enkelte forfattere den retfærdighed, de har krav på, hvorfor det ikke skal forsøges.

Generelt er der imidlertid grund til at fremhæve, at værket – bortset fra et enkelt bidrag – bygger på et grundigt arbejde med primærmaterialet og giver læseren solid og ofte ny viden om Den skånske Krig. Undtagelsen er Poul T. Cohrts korte bidrag om landgangen ved Rå, som ikke bringer mere, end man i forvejen kan læse sig til i Politikens Danmarkshistorie. Det er ærlig talt så tynd en kop te, at man må undre sig over, at redaktørerne har ladet det passere, eller at de i det mindste ikke har maget det så, at der kom en smule mere kød på den opgave, som Cohrt fik stillet.

Bortset derfra føler man sig som læser helt tryk ved forfatterens kompetence, og man må samtidig glæde sig over det overblik og den indsigt, som præger mange af bidragene. Det gælder ikke mindst de bidrag, der er forfattet af Göran Rystad, Svend Ellehøj, Finn Askgaard og Arne Stade, selv om sidstnævnte vist nok kunne have lært et og andet med hensyn til vurdering af berettende materiale af Sven Lundkvists paradigmatisk undersøgelse af kilderne til slaget ved Breitenfeld 1631. Det skal dog straks medgives, at rekonstruktion af et indviklet feltslags mange faser på grundlag af et ofte stærkt smin-

ket beretningsmateriale er og bliver en utrolig indviklet affære.

Historieskrivningen om Den skånske Krig er ikke omfangsrig, og den har hidtil været stærkt præget af, at krigens militære sider har været behandlet i militære generalstabsværker, mens civile historikere har holdt sig til dens politiske, økonomiske og sociale aspekter. Det korte af det lange er da, at vi med dette værk nu har fået en totalbehandling af krigen uden tidligere tiders adskillelse af civile og militære aspekter. Også i denne henseende er bogen et yderst velkomment tilskud til krigens historiografi og et håndgribeligt udtryk for de senere års forbedrede samarbejde mellem militære og civile historikere. Når hertil lægges, at værket også på adskillige punkter bringer ny, veldokumenteret viden, er der god grund til at lykønske de to militærhistoriske kommissioner og værkets to redaktører med dette første resultat af et godt samarbejde.

Knud J. V. Jespersen

Bente Dahl Hansen: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*. (Landbohistorisk Selskab, 1984). 80,- kr.

Denne studie af den offentlige fattigforsorg før de store fattiglove af 1802 er en delvis omarbejdet specialeafhandling fra Københavns Universitet, som blev afleveret til bedømmelse i 1979. Årene er imidlertid ikke løbet fra fremstillingen, og den er også i dag et velkomment supplement til den eksisterende, ret sparsomme, forskning vedrørende forsorgsforholdene i perioden 1708-1802.

I en række klart afgrænsede kapitler gennemgås den eksisterende litteratur, kildematerialet, den lovmæssige bag-

grund i 1708-forordningen og de senere ændringer i tilknytning til denne lov op igennem 1700-tallet. Derpå følger en gennemgang af fattigvæsenets administratorer og deres indbyrdes funktionsområder, af de forskellige forsørgelsesmåder, af fattigvæsenets indtægter og udgifter samt til sidst en gennemgang af klientellet fra en række udvalgte sogne.

Mest givende forekommer gennemgangen af de forskellige forsørgelsesmåder og deres udbredelse på Sjælland samt afsnittet om klientellet at være. Udbredelsen af de forskellige forsørgelsesmåder på Sjælland er vist kartografisk sogn for sogn for årene ca. 1740, 1760 og ca. 1785, og trods de store huller i kildematerialet lykkes det for forfatteren overbevisende at dokumentere, at Harald Jørgensens opfattelse i værket *Studier over det offentlige Fattigvæsenes udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede* af, at omgangsbespising var den mest anvendte forsørgelsesmåde i 1700-tallet, ikke holder stik, men at man i hovedsagen leverede ydelserne til de fattige på deres bopæl i naturalier eller i penge.

Endvidere påvises en udvikling over tid, således at pengeforsørgelse omkring 1785 var blevet den dominerende forsørgelsesform. Noget andet og betydeligt vanskeligere er det imidlertid at dømme om tilstrækkeligheden af de ydede naturalier og/eller pengebeløb til de enkelte nødlidende. Her synes Bente Dahl Hansen at vurdere dette ret positivt på et spinkelt grundlag, bl.a. henholder hun sig til Maria Rytters konklusioner vedrørende forholdet på Fyn uden at diskutere dette punkt særligt ud fra det sjællandske materiale. Portionerne i varer eller penge bliver mindre ved uddelingerne til de enkelte i løbet af 1700-tallet, og det forekommer som om Bente Dahl Hansen her underbetoner de for de fattige skæbnesvangre konsekvenser af overgangen

til henholdsvis naturalydelser og pengeydelser fra omgangsspiseriet.

For den interesserede er der mange spændende og oplysende informationer at hente i denne sobre og solide fremstilling af den praktiske udmøntning af fattiglovgivningens teoretiske indhold, således som den fandt sted i 1700-tallets Sjælland.

Finn Stendal Pedersen

Lotte Dombernowsky: »*Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...*«. *Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800.* (Landbohistorisk Selskab, 1985 (1986)). 198 s., ill., 88,- kr.

Efter grundigt forarbejde indførtes ved en forordning i 1795 forligskommissioner overalt i Danmark, såvel på landet som i byerne. Ideen med disse kommissioner var, at man ved en organiseret mægling i en række civile sager ville prøve, om man kunne mindske presset på de ordinære retter, som var hårdt belastede. Denne aflastning kunne især ske ved, at en række banale småsager blev søgt forligt – og dermed forhåbentlig bragt ud af verden – inden de overhovedet kom frem for den retsinstant, hvor de ellers skulle have været behandlet.

Ordningen byggede til dels på en forordning fra 1769, der især vedrørte mægling i selvejerbønderes gældssager – og rester af den består endnu i den formelle mægling i skilsmisssager.

Udgangspunktet for arkivar Lotte Dombernowskys nye bog er, at hun under arbejdet med sin disputats blev optaget af det kildemateriale, der blev aflejret i forbindelse med forligelseskommissionernes arbejde, og at hun derefter ønskede at udnytte dette materiale ud fra social- og kulturhistoriske synsvinkler.

Lotte Dombernowskys forskning har hidtil rettet sig dels mod landbrugshistoriske, dels mod lokal- og godsadministratoriske forhold på Fyn, og derfor er det vel forståeligt, at hun fra begyndelsen har indsnævret sin undersøgelse til kun at omfatte de fynske landdistrikter. Det betyder imidlertid, at læsere med en mere generel interesse i forligelseskommissionernes arbejde – for eksempel i byerne – lades i stikken. Hertil kommer, at der foretages en tidsmæssig afgrænsning til årene lige omkring 1800, hvad der betyder, at institutionens udvikling og betydning i det 19. århundrede heller ikke tages op.

Disse savn – for sådan opleves det – skyldes utvivlsomt, at Lotte Dombernowsky i virkeligheden ikke er specielt interesseret i forligelseskommissionerne, fynske eller andre.

Hendes interesse er snarere, hvad hun i bogens undertitel kalder retsopfattelsen hos almuen, andre steder den almindelige retsbevidsthed. Og vejen til at tegne et billede af denne – i hvert fald hos den fynske landalmue – går så over læsningen og tolkningen af et par tusinde sager fra de fynske forligelseskommissioner.

Bogens emne rummer altså i sig selv elementer fra en række forskellige fag og faglige tilgange, såsom retshistorie og -sociologi, mentalitetshistorie, socialhistorie, administrationshistorie og landbohistorie, hvad der er spændende og kun kan skærpe interessen. Men uanset om en undersøgelse ligger centralt inden for en bestemt disciplin eller – som her – rækker ind over en række forskellige discipliner med mulighed for at binde dem lidt sammen, så er der en række forudsætninger, der i et vist omfang må være opfyldt, for at den kan tillægges faglig værdi. Disse forudsætninger kan variere lidt fra undersøgelse til undersøgelse – blandt andet afhængigt af det præcise formål – men uanset,

om en undersøgelse er mest historisk i sin tilgang eller mest samfundsvidenskabelig, så er det nødvendigt, at dens problemstilling er nogenlunde klar og sammenhængende. Det er også nødvendigt, at dens begreber defineres, at indsamlingen og analysen af det benyttede materiale er systematisk og veldokumenteret, og at konklusionerne følger på indlysende måde af analysen. Og hvis der af en eller anden grund er tale om, at der kun kan benyttes dele af det oprindelige materiale, er det uomgængelig nødvendigt, at der for eksempel redegøres for udvælgelsesprincipperne, således at det benyttede materiales repræsentativitet lader sig bedømme af den læser, der ikke selv har mulighed for at gå materialet igennem.

Desværre forsynder Lotte Dombernowsky sig stort set mod alle disse grundlæggende regler; det betyder – også under en traditionel og renlivet historisk synsvinkel – at det er vanskeligt at sige, hvad hendes resultater kan bruges til.

Det er der også andre grunde til. En af dem er, at hun kun undtagelsesvist gør opmærksom på, hvad der egentlig skete i de sager, hun har set på. Blev der indgået forlig eller ej? I hvilke typer af sager var der især tendens til at nå frem til et forlig, og hvad gik det i så fald ud på? I nogle tilfælde nævnes det naturligvis, men i mange flere antydes det end ikke, selv om det vel ikke kan siges at være et uvæsentligt spørgsmål. Var der større forligelsestilbøjelighed i nogle kommissioner end i andre, eller er det først og fremmest bestemte kombinationer af klagerens indhold og de sociale relationer – i vid forstand – mellem klageren og den indklagede, der kan forklare forligelsestilbøjeligheder? Skiftede det eventuelt over tid? Osv., osv.

Og dersom der ikke kunne opnås forlig, hvad skete der så? Hvor mange af

sagerne gik videre til næste instans i retssystemet, og med hvilket resultat? Det er imidlertid overordentlig vanskeligt at spore disse sager i retsmaskineriet, og derfor er det naturligt, at dette spor ikke følges. Men det betyder under alle omstændigheder, at den samlede analyse bliver mindre givende.

Et andet væsentligt problem er, at Lotte Dombernowsky ikke har forsøgt sig med refleksioner over, hvad retsopfattelse og retsbevidsthed egentlig er, og hvorledes et så diffust begreb bedst studeres på 150-200 års afstand. Den almindelige opfattelse nu er vist, at det er et spørgsmål om befolkningens opfattelse af, viden om og holdninger til retlige forhold. Hertil kommer som et yderligere problem spørgsmålet om sammenhængen dels mellem forskellige holdninger, dels mellem viden og holdninger. Disse spørgsmål studeres blandt andet ud fra den antagelse, at der er en sammenhæng mellem sociale og andre forklaringsfaktorer på den ene side og viden og holdninger – og samspillet mellem dem – på den anden.

Hvis man derfor vil vide noget om den almindelige retsbevidsthed i en større eller mindre befolkningsgruppe, må man studere gruppen og dens medlemmer nærmere, typisk ved en interviewundersøgelse. Det kan man naturligvis ikke gøre bagud i tid, og det er vel derfor, at Lotte Dombernowsky er gået i gang med at forsøge at udlede tidens retsopfattelse og retsbevidsthed af de klagemål, der blev indbragt for forligelseskommissionerne, suppleret med en række sager især fra det »almindelige« retsvæsen, og fra amtmændenes arkiver (med klagesager).

Det kan imidlertid ikke være en farbar vej. Man kan ikke studere den almindelige retsbevidsthed på grundlag af akter, der stammer fra personer, der enten var parter i økonomiske interessekonflikter – og der var økonomiske

elementer i langt de fleste af de sager, Lotte Dombernowsky har refereret i sin bog – eller som på anden vis var ude på enten at få en eller anden fordel raget til sig eller at undgå at miste en retighed, som mansatte pris på. Æreskrænkelser af mere eller mindre banal art (men som af nogle åbenbart blev oplevet som alvorlige nok, siden de pågældende gad have besværet med at rejse klagesager) er heller ikke velegnede som grundlag for at kortlægge retsbevidsthedens grundlag og indhold i forskellige sammenhænge, idet der her naturligvis blandt andet må kontrolleres for personlighedsstruktur.

Derfor bliver konklusionen på dette felt, at forfatteren har givet sig i kast med en uløselig – men bestemt ikke uinteressant – opgave, og derfor er heller ikke denne side af bogen særligt givende.

Flere af bogens kapitler er bygget op over bestemte typer af sager, velsagtens ud fra et ønske om på denne måde at vise noget om strukturen i materialet – og i retsbevidstheden? Det drejer sig for eksempel om klager, som på en eller anden måde vedrører forholdet mellem godsejeren og en eller flere af hans fæstebønder, om klager, der vedrører forholdet mellem embedsmænd af forskellig art og menigmand, og om klager mellem ligemænd. Andre inddelinger går på substansen i klagerne – allehånde hoveriproblemer, huggerettigheder eller spørgsmål om græsning, spørgsmål om ydelser til præst og degn, problemerne omkring vold, forskellige former for personlig fornærmelse, problemer med at få landsbyfællesskabet til at fungere hensigtsmæssigt – eller sager omkring ægteskabsaftaler, troløvelse og graviditet. Nogle af disse afsnit er naturligvis interessant læsning – også selv om de ikke alle giver lige meget nyt – blandt andet fordi der refereres et antal konkrete sager fra det gennemgåede

materiale, og fordi det handler om levende mennesker og deres store og små problemer. Men hvad de pågældende refererede sager egentlig repræsenterer – og dermed hvad andre kan bruge dem til – har desværre ligget uden for forfatterens interessefelt.

Materialet egner sig helt åbenbart til kvantitativ indholdsanalyse – ja, det er vel ikke for meget at sige, at det ikke kan analyseres rimeligt på anden vis. Der er dog ingen spor af overvejelser i den retning, og det er antagelig også forklaringen på, at et spørgsmål som multidimensionalitet i klagerens indhold – altså at klagerne på samme tid vedrørte en række forskellige problemer i forholdet mellem klageren og den indklagede – faktisk ikke berøres. For en almindelig maskinel bearbejdning ville det ikke have været noget problem – men nu er det blevet det for den læser, der ikke får svar på sine spørgsmål om kompleksiteten i de problemer, som Lotte Dombernowsky kredser omkring.

Det er godt, at Lotte Dombernowsky efter arbejdet med sin disputats er gået videre med et emne inden for den problemkreds og i den periode, som hun ved så meget om. Det er en skam, at hun ikke har magtet at få mere ud af det, som kan bruges i den fortsatte etablering af systematisk viden om landbosamfundets udvikling i årtierne før og efter år 1800.

Jørgen Elklit

Landbruget og landbrugskrisen 1818-28. (Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By 2. rk., 6. Landbohistorisk Selskab, 1984). 214 s., 74,- kr.

Dette er sidste hefte under hovedtitlen Landbohistorisk Tidsskrift af den serie, der startede som Bol og By og fra 1985 – i nyt format og med ny redaktion –

har genoptaget sit gamle navn og de-graderet Landbohistorisk Tidsskrift til undertitel.

Desværre har heftet to fejl på omslaget, der kan medføre bibliografiske og søgningsmæssige problemer. Årstallet er 1980, men skal ifølge titelbladet være 1984. Fællestitlen dækker ikke hele indholdet, idet kun 4 af de 7 afhandlinger handler om det, redaktionen i forordet kalder »den såkaldte landbrugskrise«. Som det kan udledes af tilfældige bemærkninger er 5 (6?) af afhandlingerne omarbejdede studenterspecialer, hvilket nok burde være særskilt oplyst.

Fælles for de 4 forfattere, der behandler landbrugskrisen, er, at de – vel inspireret af E. Helmer Pedersens afhandling »Landbrugskrisen 1818-28 – et forsøg på en nuancering« (i Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang, 1970) – tager, hvad de anser for de gængse forestillinger om krisen, op til kritisk vurdering. Var den så alvorlig, som mange samtidige hævdede, og som senere fremstillinger, der overvejende bygger herpå, har gentaget?

Det er godt, at der til stadighed sættes nye spørgsmålstejn ved overleverede opfattelser, og at vor viden herved i det mindste nuanceres mere og mere. De 4 afhandlinger bringer ny detailviden og bedre indsigt, men næppe revolutionerende eller i alle henseender helt overbevisende nyt. Tendensen går i retning af at afsvække de mest overdrevne påstande, der har været fremsat. Men der rokkes næppe alvorligt ved den grundopfattelse, som er skolelærdom hos alle, der har brugt Peter Ilsøes Nordens Historie, der om krisen fortæller, at »skønt staten stræbte at mildne krisen, måtte mange godsejere forlade gårdene; bondestanden bjærgede sig bedre igennem, da bondehusholdningen stort set var selvforsynende« (7. udg., 1956, s. 181).

Søren Olesen vil i »Det danske land-

brug 1815-30 – en undersøgelse af ... produktions- og afsætningsforhold« aflive »den standhaftige tese om den hårde landbrugskrise« (s. 10). Han mener, den skyldes manglende kildekritik hos forgængerne, der har overprioriteret »beretnings-aspektet« (samtidens skilddringer), i forbindelse med et »manglende eller ufuldstændigt krisebegreb«. Det er afgjort et interessant spørgsmål, hvordan man skal definere en erhvervs-krise. Men desværre giver forfatteren, så vidt jeg kan se, heller ikke selv noget svar. Er det f.eks. ikke krise, at priser og indkomster over en længere periode falder stærkt, hvis man fra foregående år har så meget på kistebunden, at de fleste af erhvervets udøvere overlever? Er det ikke krise, at »godserne krakkede på stribe« (Merete Johansen, s. 90), hvis gårdmændene stort set kom igennem med skindet på næsen? Er det ikke krise, hvis et hårdt trængt erhverv lægger kursen om og satser på ændret produktion og nye markeder og derved opnår en gevinst på langt sigt? Eller er det i virkeligheden ikke en strid om ord, når SO (s. 22 og 37) med E. Helmer Pedersen vil tale om »en kornsalgskrise fra 1818-25« i stedet for »en landbrugskrise 1818-28«? Han føjer endda lidt harcellerende til: »Periodiseringer kan være ret så sejlivede!« Sagen er vel den, at mens man som regel – ganske som ved en sygdom, hvorfra betegnelsen krise stammer – nøje kan tidsfæste udbruddet, er en eksakt datering af ophøret umulig og det tidspunkt, man af praktiske grunde vælger, skønmæssigt.

To af forfatterens hovedargumenter mod 1820erne som alvorlige kriseår er, »en positiv vækstrate på 1% p.a. ... 1818-28« (if. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970) og en tilsvarende befolkningstilvækst. Hvor sikker vækstraten er, ved jeg ikke. Men da forfatteren selv erkender (s. 33), at

landbruget alligevel havde »en mindre indtjening«, fristes man til at minde om, at landbruget i første omgang forsøgte at producere sig ud af krisen i 1930erne (hvis der da var en sådan!?). Også i 1820erne kan man jo have ment, at »det er mængden, der skal gøre det«. Når han dernæst (s. 15) hævder, at »befolkningsvæksten (må) ses som et udtryk for en stigende levestandard ... der ikke tyder på, at landbefolkningens kår var forværrede«, skylder han bevis for, at der altid er umiddelbar og kort-sigtet sammenhæng mellem velstand og fødselsoverskud. Kan ikke blot et blik på den 3. verden gøre ham betænkelig?

Jens Skriver har i »Fr. Chr. Gülden-crone og 1820ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824« gennemført en udmærket konkret analyse på grundlag af regnskaberne af disse godsejers økonomi. Han når det resultat, at de økonomiske problemer, som i 1821 tvang G. til at begære sine godser sat under administration, havde rødder helt tilbage i reformtiden, hvor passive investeringer i kirker og skoler og langsigtede i skovene belastede økonomien, og investeringer i fæstegodset og hovedgårdsdriften ikke gav det forventede udbytte på grund af bøndernes »aktive« (læs: genstridige) holdning. Forfatteren fremhæver, at G.s eksempel er atypisk. Men faktisk delte han jo skæbne med talrige andre godsejere, uanset om årsagerne kan have været noget forskellige. Forfatteren vil »ikke bestride« den i de andre afhandlinger modererede opfattelse af krisens dybde. Men gennem sin egen analyse af en godsejers økonomi yder han dog interessante bidrag også til bondeøkonomien i disse år. Jeg tænker bl.a. på hans tabel (s. 51) over indfæstningernes 5-årige gennemsnit (i rbd. n.v.): 1815-19: 355, 1820-24: 179, 1825-29: 164, 1830-34: 182%, 1835-39: 204%, 1840-44: 331. Den er

en af mange indikatorer på dårlige tider også for bondebruget i 1820erne. At indfæstningerne er lavest i 2. halvdel af 1820erne, mens kompriserne var lavest i 1. halvdel, bør ikke undre. Netop indtrykket af disse dårlige år, hvis afslutning man jo ikke kunne kende, måtte skabe en tilbageholdenhed, der først fortog sig, da en ny fremgang var erkendt som stabil. Tilsvarende retarderingsfænomen træffes ved tiendefæsteafgifterne under krisen i 1730erne (se min afhandling »Bortforpagtningen af baroniet Lindendorfs tiender ca. 1720 til 1752« i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978).

Merete Johansen har i »Landbrugs-krisen og gårdmændene. En lokal undersøgelse« for et sjællandsk herred (Tybjerg) gennemgået skøde- og pantebøger, auktions-, foded- og skifteprotokoller for at finde statistiske udtryk for krisens virkninger blandt bønderne, både selvejere og fæstere. Hendes konklusion, idet hun forlods har erkendt, at »godsernes vanskæbne synes godt belagt« (s. 92), og at de »krakkede på stribet« (s. 90) er, at »krisen har været mindre dybtgående end hidtil formodet« (s. 106). Der har ganske vist været flere tvangsauktioner end normalt i 1. halvdel af 1820erne, men dog kun 19 eller 5 % af alle gårdmænd i herredet. De har altså ikke, som hævdedet af Hans Kyrre, »hørt til dagens orden«. Vel sandt, men tvangsauktioner var vel kun toppen af isbjerget! Og at der var forholdvis endnu flere alene i 1829 og 30, nemlig 17, må nok tilskrives en retarderet virkning af krisen. Reserverne var opbrugt. Og hvad fodedforretninger angår, var stigningen, navnlig sidst i 20erne langt mere markant.

Endelig har Lars Denhardt Nielsen i »Den landøkonomiske debat... under landbrugskrisen 1818-28« analyseret den debat i samtiden, som eftertiden i så vid udstrækning har baseret sin op-

fattelse på. Vurderes den på baggrund af den økonomiske udvikling, som Søren Olesen har skitseret, siger forfatteren, »træder dens begrænsning som kilde til krisen også tydeligere frem«.

Under alle omstændigheder kan man nok tilslutte sig den opfattelse, at samtidens debat, så vigtig den er, er utilstrækkelig som kildegrundlag for en fremstilling af landbrugskrisen 1818-28. Sammen med Erik Helmer Pedersens rummer de 4 afhandlinger tilløb til udnyttelse af et bredere og solidere kilde-materiale. Det var meget at ønske, at de kunne inspirere til en mere systematisk og omfattende udforskning af denne periode, som danner en vigtig overgang fra reformtiden til dansk landbrugs moderne udvikling i 1800-tallets senere del. Der må utvivlsomt være gode muligheder for at skabe en solid talmæssig kortlægning, der dækker alle berørte grupper. Om man så vil ende med at kalde fænomenet for krise, depression, recession, strukturomlægning eller noget helt femte, gør jo mindre til sagen.

Foruden de omtalte rummer heftet afhandlinger af *Annette Knudstorp* om »Bondevenerne, bonden og fæstesagen«, *Bo Fritzboeger* om »Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660« og *Jes P. Jørgensen* »Omkring oprettelsen af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for landøkonomiske Forsøg«.

Jens Holmgaard

Jens Christensen: *Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830-1900.* (Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Kbh., 1985). 284 s., 148,- kr.

Det er en god idé med en håndbog, der introducerer dansk landbohistorisk statistik – til hjælp for både den mindre

erfarne landbohistoriker og for den mere erfarne, der vel først og fremmest har brug for at sikre sig mod at overse relevant materiale. Landbohistorisk Selskab skal derfor have tak for sit initiativ og Jens Christensen for det store arbejde, der tydeligvis er lagt i at fremskaffe statistiske oplysninger vedrørende landbohistorie i videste forstand: klima, befolkningsforhold, produktionsforhold, forarbejdningssektor, eksport/import, priser, landarbejderne, kredit/værdifastsættelse, skatter, uddannelse, sociale forhold, foreninger, religiøse forhold, politiske forhold, fæstevæsenets afvikling og de enkelte brug.

Håndbogen har fire delmål: (1) Inden for hvert af de ovennævnte 16 temaer vil den bringe en oversigtstabel for hele perioden, primært på nationalt niveau. (2) Den vil også give en oversigt over, hvor der findes yderligere statistik og på hvilket niveau, (3) en kort omtale af den ikke-officielle statistik og endelig (4) en omtale af det tilgængelige – bearbejdede og/eller ubearbejdede – materiale. Det understreges flere gange, at der *ikke* er tale om en systematisk litteratursøgning.

Idéen med en oversigtstabel inden for hvert af temaerne er uden tvivl tænkt som en hjælp til brugeren – som en mulighed for direkte at kunne slå nogle tal op her i stedet for via en henvisning at skulle ud i de statistiske værker. Desværre er udførelsen af idéen ikke helt vellykket. Det skyldes blandt andet, at bogens layout mildest talt ikke er god, hvad der specielt går ud over de ofte meget store oversigtstabeller; disse tabeller bliver derved særdeles uoverskuelige og meget lidt appetitvækkende, således at man i mange tilfælde alligevel vil foretrække – eller bliver nød til – at gå tilbage til tallenes oprindelse i de forskellige tabelværker osv.

Bogens største værdi ligger i det store arbejde, der er gjort for at systematisere og skaffe brugerne kendskab til mindre kendte statistiske oplysninger. Materiale er søgt og fundet mange steder; men meget forståeligt har ikke alle arkiver kunnet gennemgås. Et af de store arkiver, som ikke er blevet gennemgået, er Erhvervsarkivet. Med hensyn til det regionaladministrative materiale har det kun været muligt at gennemgå Landsarkivet for Sjælland m.m., hvilket fører til en bemærkning om, at Landsarkivet for Sjælland bør være repræsentativt for alle landsarkiverne. Det må man jo så håbe, at det er. To andre begrænsninger er yderst forståelige, nemlig at ikke alle arkivfonds er gennemgæede, og at lokalhistoriske arkiver heller ikke er det.

Til trods for eventuelle mangler og problemer med opsætningen af tabellerne må konklusionen være, at vi med *Håndbog i dansk landbohistorisk statistik* har fået en nyttig håndbog, der bygger på et stort arbejde med at fremdrage i mange tilfælde vanskeligt tilgængelige oplysninger. Og på grund af den rummelige fortolkning af landbohistorie er det oplagt, at også andre end landbohistorikere vil kunne benytte sig af håndbogens oplysninger og henvisninger.

Tove Elklit

Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler.* (Landbohistorisk Selskab, 1985). 211 s., 80,- kr.

Klaus Thingholm Kristensen: *Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred.* (Landbohistorisk Selskab, 1985). 161 s., 80,- kr.

De to anførte skrifter har ikke alene til

fælles, at de er udgivet af Landbohistorisk Selskab. Men også at de er studenterspecialer i let bearbejdet form. De indgår i den skriftserie, som Selskabet uofficielt betegner som *Studieserien*. Den fremtræder i nedfotograferet og offsettrykt skrivemaskinskrift, som forfatterne selv har ansvaret for.

Jens Boels bog behandler i en marxistisk ramme »såvel husmændenes og landarbejdernes vilkår og udviklingen i disse gennem perioden som deres reaktioner på disse vilkår« (s. 2). Denne lidt knudrede sætning er heldigvis ikke alt for typisk for fremstillingen, der både i form og indhold er klar og sober. Om den så helt lever op til det store mål »i højere grad, end det tidligere er sket, at se husmændenes stilling og udviklingen i den som en integreret del af de sociale processer i periodens historie« (s. 163), kan man jo altid diskutere. Det er naturligvis legitimt at ville være bedre end forgængerne, men det er vel klædeligt at lade andre fælde den dom! Og når forfatteren mener, at det har været frugtbart at tage udgangspunkt i en teoretisk opfattelse af, »at det var i brydningerne mellem klasserne og mellem feudale og kapitalistiske samfundsforhold, at drivkraften i samfundsforholdene lå« (s. 168), så må jeg sige, at det i grunden forekommer mig, dels at disse brydninger ikke kommer så vældigt stærkt til orde i fremstillingen, dels at husmændenes situation i perioden lader sig forklare – og faktisk af forfatteren forklares – meget godt på god, gammel-dags pragmatisk-empirisk vis.

Den faktor, der på afgørende måde bestemmer husmændenes og landarbejdernes forhold i perioden, er den stadige befolkningstilvækst i et endnu alt overvejende agrart samfund. Da den disponible jord er en stort set konstant størrelse, giver det næsten sig selv, at tilvæksten må medføre dels øget udstyknings, hvorfor der ikke er noget på-

faldende i, at de små ejendommers tal stiger, mens de større stagnerer eller viger lidt, dels udskydning af flere og flere af landbosamfundets medlemmer til en jordløs landarbejdertilværelse og tiltagende proletarisering. Når forfatteren (s. 32) skriver: »Den kapitalistiske udvikling i landbruget skabte ikke alene velstand blandt godsejere og gårdmænd, men producerede samtidig betingelserne for et voksende proletariat af landarbejdere«, fornemmer man imidlertid i hvert fald en tendens til at bytte om på årsag og virkning. I det mindste skylder forfatteren os bevis for, at befolkningstilvæksten som sådan var et produkt af den kapitalistiske udvikling. S. 62 placeres faktorerne indbyrdes nok mere korrekt, når forfatteren ser »det store og voksende landproletariat [der betød billig arbejdskraft] som én blandt flere forudsætninger for opgangen i det store landbrug«. Han kunne såmænd også gerne have føjet til, at det siden var en forudsætning for industrialiseringen. Man er så vant til at se denne fremstillet som den store, stygge proletariseringssulf. Og sandheden er vel, at det i Danmark som andetsteds er et allerede eksisterende befolkningsoverskud, der er med til at fremprovokere den industrialisering, som jo i virkeligheden er løsningen på de problemer, et stigende befolkningspres udøver. Problemet strejfs side 165, hvor det erkendes, at stigende udvandring og accelererende vandring fra land til by i takt med det hurtige industrialiseringstempo tog toppen af de værste sociale problemer på landet i 1870'erne.

Forfatteren har valgt at undersøge forholdene i Holbæk og Vejle amter, fordi disse repræsenterer områder med henholdsvis mange godser og mange fæste- og lejhuse og med få godser og dominans af selveje. Valget er fornuftigt, og analyserne viser markante for-

skelle i husmænds og landarbejderes forhold i de to amter. Måske burde forfatteren kort have oplyst som historisk baggrund for de to amters forskellighed, at Vejle amt var præget af at være gammelt ryttergods, som i 1760'erne solgtes til selveje.

Men alt i alt rummer bogen i overskuelig form gode analyser. Det gælder både ejendomsstrukturen, besiddelsesforholdene og levevilkårene, godsejernes og borgerskabets syn på husmændene og landarbejderne og disses selvforståelse og politiske adfærd.

Det fortjener at bemærkes, at bogen er særdeles smukt og praktisk talt fejlfrit maskinskrevet. Dog har der i tabel 6 (s. 53) indsneget sig den skrivefejl, at »fordeling« er blevet til »jorddeling«, og i tabel 10 (s. 77) er i overskriften 1859 blevet til 1850. Sproget er præcist og indholdet veldisponeret.

Klaus Thingholm Kristensens bog har desværre fået en lidt poppet hovedtitel og en »finere«, men mindre præcis undertitel end specialeafhandlingens oprindelige »Aspekter af udskiftningen i Middelsohm herred 1770-1800«.

Forfatterens formål har været at »periodisere« udskiftningen af Middelsohm herreds 37 landsbyer i forhold til de økonomiske konjunkturer og de to store udskiftningsforordninger af 23. april 1781 og 15. juni 1792. Havde de den betydning for udskiftningsforløbet, man hidtil har tillagt dem, og hvilken rolle spillede mere eller mindre gode tider for godsejernes beslutning om udskiftning?

Desværre må man nok konstatere, at det undersøgte område har været for lille til, at blot nogenlunde sikre svar herpå kan opnås. Med 37 landsbyer fordelt på kun 9 godser, altså 9 beslutningstagere, der skal reagere på konjunkturerne og forordningerne, bliver det statistiske grundlag meget snævert.

Hertil skal lægges, hvis det f.eks. drejer sig om at konstatere 1792-forordningens betydning, at der allerede (if. tabel V, 2, s. 100), inden den kunne få virkning, var udskiftet ca. 20 landsbyer. Det giver alt for få resterende udskiftninger (fordelt på 4 godser) til at bygge en vurdering af forordningens betydning på, hvis undersøgelsen skal have videre gyldighed.

Men kan man således nære tvivl om den generelle rækkevidde af forfatterens periodiseringsundersøgelser, der prioriterer konjunkturerne over forordningerne, kan man næppe betvivle værdien af hans detailundersøgelser over restanceproblemer, indfæstninger, hoveriafløsning, omkostningerne ved udskiftningerne og disses konkrete varighed og forløb. Altsammen viden som kan komme til nytte i mange sammenhænge. Forfatteren afviser (s. 53), og jeg mener med rette, Thorkild Kjærsgaards tese (I Konjunkturer og afgifter, 1980) om restancerne som en »uofficiel kassekredit ... for bønderne«. Han rejser tvivl (s. 63), nok ligeledes berettiget, om F. Skrubbeltrang's brug (i *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978) af forsiddelser [alene] som indikator på fæstebøndernes vilkår. Ved hjælp af godsregnskaber og landinspektør J. F. Wesenbergs dagbog kan forfatteren korrigere Claus Bjørns skøn over udskiftningsomkostningerne (ca. 500 rd. for en mellemstor landsby) og fastslå, at prisen (bortset fra udflytning) nærmest lå på det halve for landsbyer med omkring 15 gårde (s. 124). Videre skal nævnes, at han kan bekræfte den opfattelse, som i de senere år har vundet frem, at bøndernes holdning til udskiftningen gennemgik en positiv, og at den modstand, man tidligere har heftet sig ved, retter sig mod formodet konkret uret i forbindelse med udskiftningen, men ikke mod denne som sådan. I øvrigt kan han fastslå, at det i

hvert fald i Middelsom herred var almindeligt at lade bønderne deltage i udskiftningens omkostninger, også før dette ved 1792-forordningen under visse betingelser blev lovligt.

Desværre skæmmes bogen noget af mange sprog- og skrivefejl. Herregården Karmark bliver nogenlunde regelmæssigt til Karmak. Man bør nok ikke forsøge med kryds og boller at analysere en sætning som denne: »Det kan være fristende at tillægge det begyndende frasal i midten af 1790'erne årsagen til de mange udskiftninger på dette tidspunkt, men andet end at pege på sammenhæng kan der ikke«. – Man må virkelig begræde den sidste menneskealders slaphed i danskundervisningen.

Jens Holmgaard

Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848.* (Landbohistorisk Selskab. Odense 1985). 88,- kr.

I april måned 1848 invaderede bevæbnede skarer bestående af mennesker fra den sjællandske almue en række herregårde, bl.a. Rosendal og Gissel-feld, og gennemsøgte dem for at finde den oprørske hertug af Augustenborg. Skarerne påstod nemlig, at de havde sikre efterretninger om, at hertugen skjulte sig på en herregård på Sjælland. Allerede i Roar Skovmands skildring af begivenhederne i 1848 i bind 11 af Politikens danmarkshistorie får vi omtalt disse begivenheder, og det anføres, at årsagen til invasionerne kun var et påskud for almuens til at give udtryk for social harme og støtte krav om gennemgribende sociale reformer af landbosystemet.

Claus Bjørn har sat sig for at se nærmere på disse begivenheder og deres baggrund og præsenterer i den foreliggende velskrevne bog resultaterne af sine undersøgelser. Med baggrund i den

trykte brevsamling af politiske breve fra 1840'erne, en række specialer fra Københavns Universitet og egen forskning i en lang række sjællandske lokalarkiver giver Claus Bjørn en detaljeret skildring af disse og en række lignende begivenheders faktiske forløb og efter-spil i form af reformer og myndighedernes reaktion på optøjerne.

Gennem en indledende generel skildring af tidsbaggrunden i 1848 påvises det, at der i de herskende klasser i Danmark i 1840'erne generelt var en angst for, at en social revolution skulle bryde ud, og at denne angst forstærkedes gennem efterretningerne om februar-revolutionen i Paris 1848. Endvidere påvises det, hvorledes Bondevennernes selskab og dets talerør Almuevennen i marts 1848 gennem opråb, petitioner og krav om samfundsmæssige forandringer aktivt bidrog til at øge presset på den nye konge og hans enevældige regering. Det fremgår, at denne faktor er væsentlig at få med i opfattelsen af martsdagene 1848 ved siden af de københavnske akademikere, borgere og håndværkere, når dannelsen af martsministeriet skal forklares.

Det er forfatterens tese, at urolighederne på Sjælland i april/maj måneder 1848 skal ses som en forlængelse af den tradition for passiv/aktiv modstand i den danske landbobefolkning mod magthaverne, som han mener at have konstateret i 1700-tallets Danmark i sin bog fra 1981 *Bonde, Herremand, Konge*, hvoraf det fremgår, at det fælles organisationsgrundlag for modstand og protester var at finde i landsbyfællesskabets lavsorganisationer. En sammenhæng kan også findes i det forhold, at tærskelen for anvendelse af fysisk vold var ganske høj for den danske almue såvel i 1700-tallet som i 1848, i modsætning til f.eks. »la grande peur« i Frankrig i 1789. Dog er der i 1848 kommet det nye element ind, at mod-

standsbevægelsen mod magthaverne i stigende grad er blevet til en bevægelse ledet af og for de ringest stillede af landbefolkningen, husmands- og indersteklassen. Den sidstnævnte erkendelse var dog nok kommet klarere frem i fremstillingen, hvis begreberne bondepolitik, bondebefolkning og bonde var blevet anvendt entydigt, nu anvendes de i flæng om såvel landbefolkningen i almindelighed som gårdmandsklassen i snæver forstand. Det hovedkrav, som urolighederne i foråret 1848 virkelig gjaldt, viste sig hurtigt at være en rimelig pengeafløsning af husmandshovet, og det er da også dette krav, som i den følgende tid søges løst af de enkelte godsejere, af martsministeriet med den provisoriske lovgivning af 27. maj 1840 samt af rigsdagen med lovene af 4. juli 1850. Det er naturligvis vanskeligt at påvise i hvor høj grad, de spontane uroligheder i 1848 i virkeligheden var styret af en politisk organisation, men fremstillingen sandsynliggør på grundlag af stærke indicier, at urolighederne i høj grad må have været styret og til dels organiseret af den radikale del af bestyrelsen i Bondevennernes selskab og af Almuevennens redaktion. Alligevel får man fornemmelsen af, at forfatteren anser de herskende klassers frygt i 1848 for overdrevet og urolighederne for at have været ret harmløse netop på grund af de få tilfælde af fysisk vold. Flere gange nævnes protestaktionen på Giesegaard, hvor de protesterende husmænd blev spurgt om, hvad de krævede, hvorpå det hele fusede ud med, at en enkelt af dem stod frem og krævede et nyt brønddæksel. Udgangen på de enkelte uroligheder er dog snarere udtryk for en dygtig, psykologisk reaktion på optøjerne fra magthavernes side end for en svag kampvilje hos de aktionerende. Det er nok i høj grad et spørgsmål, om ikke de traditionsbærende træk, som kan føres tilbage til gård-

mandsaktionerne i 1700-tallet, må vige i vurderingen af urolighedernes baggrund til fordel for væsentlige nye udviklinger i perioden 1800 til 1848. Regimet og kongen stod ikke mere så stærkt i 1830'erne og 40'erne i landbefolkningens øjne som i slutningen af 1700-tallet. Den stigende nød og elendighed efter Napoleonskrigene, for landbefolkningen vel mest mærkbart under landbrugets afsætningskrise 1818-28, sammenholdt med den stærkt voksende landarbejderklasse, havde undergravet tilliden til regime og konge. Hertil kommer det oprør mod regimet, som vækkelsesbevægelsens kamp mod statskirken reelt var. Det eneste vellykkede oprør mod statsmagten i den nyere Danmarkshistorie. Andre forhold kunne tilføjes, som bevirkede, at urolighederne i 1848 havde en grundlæggende anden karakter end de fra 1700-tallet fremførte. Den veloplagte skildring af bonde- og husmandsurolighederne på Sjælland i 1848 er imidlertid et glimrende supplement til vor viden om de kræfter, der skubbede Danmark ind i juni-grundlovens statssamfund, og den giver et godt grundlag for at forstå realiteterne bag den alliance af godsejere og husmænd mod gårdmændene, som var D. G. Monrads hovedbevæggrund til så indædt at kæmpe for at få den almindelige stemmeret ind i den nye forfatning.

Finn Stendal Pedersen

– *men størst er kærligheden.* Eline Boisens erindringer fra midten af forrige århundrede. Udgivet af Anna, Elin, Gudrun og Jutta Bojsen-Møller og Birgitte Haarder. (Gyldendal, 1985). 432 + 32 sider. 198,- kr.

I påsken 1856 følte den 42-årige præstekone i Vilstrup (i Sønderjylland) døden nærme sig, efter at en »brystsyege« i længere tid havde generet hende. Det meste af familien var bortrejst, hun

havde intet at læse i og blev træt af at sy – »så vil jeg da i sådanne tider mere mig med at genkalde i min erindring hele mit tidligere liv«. Præstekonen var Eline Boisen, født Heramb (1813-1871).

Hun skriver selv i sin indledning, at »det vil vist næppe blive for andre end for mig selv« (s. 11); senere giver hun dog udtryk for, at hendes efterkommerer vil kunne lære af hendes optegnelser: »... dog var dette kun en svag begyndelse til de 13 pinlige år, som jeg hellere rev ud af mit liv end optegnede dem – hvis der ikke også var begivenheder af så storartet natur, at de helst af alt måtte overgives mine børnebørn til eftertanke og advarsel – som også til trøst og opvækkelse...« (s. 156).

Denne opfordring har 5 tipodedøtre fulgt. Desværre er det ikke originalmanuskriptet, der er udgivet. Det er nemlig forsvundet sammen med de gamle breve, Eline Boisen støttede sin hukkommelse på. Udgivelsen bygger i stedet på en afskrift, som imidlertid ikke kan være fuldstændig, da traditionen fortæller, at Eline Boisens mand og en af døtrene destruerede dele af erindringerne straks efter hendes død. Endvidere har udgiverne kortet erindringerne ned til ca. halvdelen, hvilket er synd og skam – uanset hvad begrundelsen har været – for de mange sider er spændende og fascinerende læsning.

Det kan i denne forbindelse undre en smule, at udgiverne – når der er foretaget så store udeladelser – ikke har fjernet nogle af de gentagelser, der dukker op: for eksempel historien om Søren Kierkegaards billedbibel, som gives i to ikke helt ens versioner (s. 110 og s. 132). Til gengæld skal de roses for deres gode og grundige noteapparat, samt for at have forsynet bogen med tidstavle, slægtstavler og ikke mindst personregister (som her kaldes navne-register).

Eline Heramb blev født 1813 i Kongsberg i Norge, hvor hendes far var overmagasinbestyrer ved uld- og linnedmanufaktur. Hendes mor kom fra en rig københavnsk familie. Faderen kom politisk i klemme ved at lede en lokal opstand mod det nye svenske herredømme og i økonomisk ruin på grund af tre medarbejders bedrageri. Moderen tog i 1822 til København med deres tre børn for at få kongens tilladelse til, at manden kunne vende tilbage til Danmark; men han blev syg og døde uden at efterlade sig stort andet end deres sølvtøj og linned, som måtte sælges stykke for stykke. Moderen havde svært ved at klare den store omvæltning – led tilsyneladende af en slags forfølgelsesvanvid, og Eline måtte tage sig af hjemmet og sine søskende, alt imens hun selv gik i skole og følte sig tvunget til at indtage førstepladsen, fordi kongen betalte hendes skolepenge.

I 1829 blev hun – 16 år gammel – forlovet (hemmeligt) med stud. theol. F. E. Boisen (Fritz), søn af biskop P. O. Boisen. Forlovelsestiden var en uhyggelig tid. Boisen ville ikke give hende lov til at arbejde som lærerinde, og derfor måtte hun hutle sig igennem som selskabsdame forskellige steder. I 1831 døde både Elines mor og biskoppen, som Eline holdt meget af, hvorimod forholdet til svigermoderen var og forblev meget dårligt. 1834 blev Boisen kateket i Store Heddinge; de blev så gift og flyttede straks til Stevns, hvor de boede 1834-37. I 1837 blev Boisen sognepræst i Skørpinge ved Slagelse, hvor »de vakte« havde en af deres højborgere, og hvor han blev medlem af det sydvestsjællandske præstekonvent. Han blev valgt til den grundlovgivende rigsforsamling. I 1850 fik han embede i Vilstrup ved Haderslev, hvor de blev til 1859. Dette år fik han embede i Stege, hvor Eline døde 1871.

Ægteskabet var stormfuldt, blandt an-

det fordi Fritz og Eline var meget forskellige: han impulsiv og lidenskabelig, hun reflekterende og følsom, men samtidig også en skarp iagttagere og bedømmer. De havde forskelligt syn på mange ting, for eksempel på to for dem så væsentlige ting som forholdet mellem mand og kone og bedømmelsen af nogle af de vakte. »Boisen fremdrog sine forældre – syntes det var godt, at de gensidigt skjulte for hinanden, hvad der kunne så, gensidigt havde hemmeligheder med mange, som de ikke fortalte hinanden – ja, at hver gik i grunden sin vej, og bar sine byrder hver for sig; – at dette var grundtanken for et ægte kærligt liv – kunne jeg ikke fatte. Jeg havde snarere tænkt mig forholdet som en sjæl i 2 legemer...« (s. 134). Med hensyn til de vakte – for eksempel blandt tjenestefolkene – blev Eline vred, når de gik fra børn og arbejde for at høre ordet uden i det mindste at give hende besked. Boisen derimod mente, »at man skulle adlyde Gud mere end mennesker« (s. 159); og han undlod ikke at irettesætte Eline i andres påhør.

De fik dog i løbet af 19 år 11 børn, hvoraf (kun) 3 døde som små. Og trods deres forskellighed kunne de finde sammen i deres fælles tro på den himmelske kærlighed og i det fællesskab om troen, som de fandt i forsamlingerne; det kommer også mange gange frem, at Eline satte Boisen meget højt som prædikant.

I Eline Boisens erindringer optræder et stort persongalleri, en vrimmel af kendte og ukendte personer. Hendes skarpe og uimponerede karakteristiker af Grundtvig og Søren Kierkegaard har allerede været nævnt og citeret i andre anmeldelser. »Alle Boisener er hensynsløse«, konstaterer hun et sted i forbifarten; og nogle af de vakte i Skørpinge får hårde ord med på vejen »uvillige, trodsige, hovmodige, grådige og utaknemmelige gæster«.

Men det, der gør størst indtryk, er hendes beskrivelser af de mange dødsfald, hun blev berørt af. Dér forstår man for alvor, hvor nærværende døden altid var for hende, der selv havde et svagt helbred, men alligevel klarede 11 vanskelige svangerskaber og fødsler – og ikke kun for hende, men for alle hendes samtidige. For det vrimler med varsler; strenge, der springer på en guitar, frugttræer, der blomstrer på forkerte årstider, historier om dødsfald efter at der har været 13 til bords og så videre. Specielt beskrivelsen af søsteren Idas død og sønnen Ottos dødelige sygdom, der varede næsten fire måneder, er gribende. Hun gør sig mange tanker om døden som syndens sold: »Var det moders eller faders synder... og hvordan skulle man dog få et andet sind, at dog vor Herre ikke skulle nødes til at vedblive med sligt?« (s. 240).

Det er for historikere en skam, at Eline Boisens skildring af de politiske forhold og af de nationale forhold i Sønderjylland slet ikke når op på højde med personskildringerne og beskrivelsen af de kirkelige forhold i Skørpinge. Man kan også blive skuffet over, at hendes og hendes families hverdag ikke er beskrevet mere udførligt, specielt mere sammenhængende, end tilfældet er. Hun skjuler ikke, at der konstant var økonomiske problemer, der bedst blev overvundet, når Boisen overgav hende styringen af finanserne, hvilket han imidlertid først var rede til i Vilstrup. Glimtvis fornemmer man problemerne (og Elines bitterhed herover): de første mange år uden sengeklæder til gæster; spædbørn, der får engelsk syge eller frost i hænderne i soveværelset; de elendige præstegårde; intet nyt tøj; krav om bespisning af mange mennesker om søndagen, mens familien til daglig selv levede meget beskedent; problemer med dyrkningen af den jord, der hørte til præstegården, med karle

og piger. Man får dog udtrykkeligt at vide, at mælkestuen og smørret var Elinens gebet, i hvert fald i Skørpinge.

Den mest direkte beskrivelse af et dagligt måltid gives faktisk i en note (til s. 139). Her citeres en af døtrene (Jutta Bojsen Møller), og det er tydeligt, at familien levede meget beskedent. Kaffe og te fik man overhovedet ikke, og det fremgår, at man normalt fik øllebrød – uden sukker – og at der til folkene var sild eller finker ovenpå.

Disse »mangler« – set fra historikeres side – betyder, at erindringerne på nogle områder ikke er så vigtig en kilde, som man kunne have håbet. Alligevel skal det stærkt understreges, at det er en stor oplevelse at læse Eline Boisens erindringer, og at hendes tipoldedøtre fortjener tak for at have givet os andre mulighed for at få del i denne oplevelse.

Tove Elklit

Karen Neiiendam: *Skuespillerinden Anna Nielsen. Belyst gennem hendes barndoms- og ungdomserindringer, rejsedagbog og enkelte breve.* (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1985). 199 s., illustreret, 158,- kr.

Skuespillerinden Anna Nielsen var samtidig med Johanne Louise Heiberg, og de to fremstod for samtiden som rivalinder. Hvor Johanne Louise Heiberg i sine erindringer har videregivet *sin* fortolkning, har Anna Nielsen kun efterladt nogle få breve, en rejsedagbog samt nogle barndoms- og ungdomserindringer, der dog ikke var skrevet med udgivelse for øje.

Karen Neiiendam har forsynet bogen med et forord og en skildring af Anna Nielsen og af den rejse, hun i 1838 foretog til Paris via Tyskland sammen med sin mand, skuespilleren N. P. Nielsen.

Derfor er selve dagbogsnotaterne lette at gå til, og hertil kommer, at bogen er forsynet med et stort noteapparat.

Det, der gør størst indtryk, er imidlertid Anna Niensens ganske korte skildring af sin barndom og ungdom. Den fylder kun 15 sider, men den virker gripende og ægte.

Bogen må uden tvivl være af betydelig interesse for personal- og teaterhistorikere.

Tove Elklit

Erik Gamby: *Edgar Bauer. Junghegelianer, Publizist und Polizeiaгент. Mit Bibliographie der E. Bauer-Texte und Dokumentenanhang*, pp. 1-102 (= *Schriften aus dem Karl-Marx-Haus Trier*, 32), Pris: DM 12,00.

Med denne bog er den første Edgar Bauer biografi kommet. Den bygger på et stort materiale, som Erik Gamby har fundet på mange forskellige europæiske arkiver og biblioteker.

Edgar Bauer stod hele sit liv i skyggen af sin broder Bruno Bauer, der var en forholdsvis kendt filosofiprofessor og teolog i Prøjsen og før 1848 en af de kendteste »Jungheglanere« i Berlin. Arbejderbevægelsens historikere kender først og fremmest Edgar Bauer som en af dem, der delte emigrantens lod med Karl Marx og Friedrich Engels i 1850ernes London.

Erik Gamby peger i de indledende sider på, at medens året 1848 for Marx og Engels betød et gennembrud som politikere og politiske forfattere, var det allerede afslutningen på Bauers næsten lige begyndte politiske karriere. Men på trods af dette er de næste toenhalf årtier i Bauers liv ganske interessante, især p.g.a. hans tætte forbindelser til dansk politik i disse år.

Edgar Bauer blev født 1820 i Char-

lottenburg. Fra 1838 til 1842 studerede han i Berlin, bl.a. hos broderen Edgar, men også historie og teologi. I 1842 måtte han afbryde sine studier p.g.a. pengemangel og prøvede så at leve som forfatter og politisk og samfundskritisk journalist. Det sidstnævnte var ikke ligefrem let i det censurhærgede forrevolutionære Prøjsen.

Både under og efter sine universitetsstudier var E. Bauer med i den berømte »Doktorclub« i Berlin, hvor de radikale hegelianere – heriblandt Marx og Engels, Bruno Bauer og Max Stirner – mødtes og diskuterede. E. Bauer var en af de mest produktive blandt klubbens medlemmer; han skrev bl.a. sammen med Engels en pamflet, der brød med den overleverede teologi og erklærede biblen for at være et middel til at slavebinde folket. Lidt efter lidt udviklede han ifølge Gamby en »diffus« ideologi, hvori han opfordrede til at afskaffe alle privilegier. Som en af de første gik han ind for, at proletariatet skulle være den samfundsklasse, der gennemførte privilegiernes afskaffelse og opbyggede det nye samfund.

Det var dog især det i 1843 udkomne samfundskritiske værk »Der Streit der Kritik mit Kirche und Staat«, der i 1845 indbragte ham fire års fængsel, hvoraf han dog kun kom til at afsone de tre. I 1848 fik han amnesti og slog sig straks derefter igen ned i Berlin, hvor han repræsenterede de demokratiske bevægelers yderste venstre.

Da myndighederne gjorde ham ansvarlig for nogle optøjer i Berlin i august 1848, måtte han flygte fra den prøjsiske hovedstad, først til Wien, senere til Hamborg. Afgørende for hans liv blev, at han fra juli 1851 virkede som redaktør for »Altonaer Zeitung«, et blad der fik støtte af den danske regering og som havde til opgave at tale den danske sag i hertugdømmerne. Da politiet i august 1851 igen var på sporet

af ham, lykkedes det for E. Bauer at flygte til Flensborg og senere videre til København, hvor professor Peder Hjort, der stod for den danske regerings udenlandspropaganda og dermed også for »Altonaer Zeitung«, skaffede ham en skibspassage til England.

E. Bauer opholdt sig i London fra 1851 til 1861, og det er især disse 10 år af hans liv, der er interessante for historikeren. Selvom E. Bauer ikke selv deltog aktivt i de politiske emigranternes liv i den engelske hovedstad, var han meget velorienteret om de europæiske emigranter, deres ideer og organisationer. Han kom sammen med Marx, Engels, Liebknecht, Kossuth og færdedes blandt demokrater og »communiste« fra så at sige alle europæiske lande i London. Grunden var først og fremmest, at E. Bauer tjente den københavnske politidirektør Cosmos Bræstrup som agent. I de 10 år, han var bosat i London, forsynede han Bræstrup med detaljerede oplysninger om emigranternes gøren og laden i London. Det blev til ialt ca. 2000 sider, som honoreredes ganske godt af de danske myndigheder, således at E. Bauer formentlig har levet bedre end størstedelen af de undertiden ludfattige europæiske emigranter i London. De ca. 2000 sider, E. Bauer leverede til Bræstrup, findes i dag på Rigsarkivet i København (privatarkiv nr. 6498 og nr. 5232). En del af dem gik fra København videre til politiet i Dresden, Hannover og Wien, som Bræstrup samarbejdede intenst med. Alt i alt vurderer E. Gamby E. Bauers beretninger til Bræstrup som »en usammenlignelig historisk fremstilling af den europæiske radikalisme i 1850erne«. Der foreligger m.a.o. her et historisk materiale, som historikerne fremover vil kunne drage megen nytte af til at kortlægge og vurdere det demokratiske og »communistiske« røre i de politisk meget mørke 1850ere.

Bortset fra sit virke som Bræstrups agent engagerede E. Bauer sig i disse år kraftigt i den danske sag i Slesvig, idet han i talrige brochurer og artikler på tysk og engelsk gjorde sig til talsmand for helstatsløsningen.

Da amnestien i 1861 også viste sig at omfatte E. Bauer, flyttede han tilbage til Berlin, hvorfra han i de følgende år sendte nogle beretninger til Bræstrup om forhandlingerne i den prøjsiske landdag. Hans rolle som den københavnske politidirektørs konfident var dog udspillet, og de danske myndigheders interesse i ham var dalende. Efter 1867 virkede han en overgang som en slags personlig rådgiver for de to danske repræsentanter i den nordtyske rigsdag, hvilket Bismarck – til den danske regerings forfærdelse – åbenbart var velvidende om. I 1870erne skrev E. Bauer, der som kun få andre vidste besked med problematikken omkring Slesvig-Holsten-spørgsmålet, flere danskvenlige artikler i »Dannevirke« og en bog om Artikel V, »Artikel V. Der deutsche Gedanke und die dänische Monarchie«. Det danske udenrigsministerium var dog ikke særlig glad for denne bog, idet den var for »pikant«.

I sine sidste leveår prøvede E. Bauer at virke for den hannoverske sag; formentlig var grunden til dette hans efterhånden permanente pengemangel. Engagementet for den hannoverske sag var dog ilde set i Prøjsen og indbragte ham – bortset fra nogle pengegaver fra det hannoverske kongehus – først og fremmest bøder og fængselsophold.

Da han i 1886 døde som en fattig og næsten fuldstændig glemt mand, bragte både »Nationaltidende« og »Dagbladet« små nekrologer om ham, hvori hans indsats for den danske sag i her-tugdømmerne mindedes med anerkennende ord.

Erik Gambys lille og velskrevne bog er værdifuld især for den, der beskæfti-

ger sig med det demokratiske og socialistiske røre i 1850'erne. Ved at drage denne mærkelige »Junghegliaer«, danske politiagent og tyske helstatsmand frem i lyset, orienterer Gamby ydermere om et hidtil næsten ukendt kapitel i dansk politihistorie, der er tæt knyttet sammen med udenrigspolitikens historie.

Bogen afsluttes med en gengivelse af nogle af E. Bauers beretninger til Bræstrup. Som Gamby antyder i forordet, agter Karl-Marx-Haus i Trier at udgive samtlige E. Bauers agentrapporter til Bræstrup. Det lyder meget lovende – forhåbentlig bliver det snart.

Hans-Norbert Lahme

Helge Larsen: *Fra liberalisme til radikalisme. Københavns liberale Vælgerforening 1883-1908*. (Odense Universitetsforlag, 1985). 165 s., 146,40 kr.

I denne bog redegør Helge Larsen for den liberale opposition imod Højre i København i perioden fra 1883 til 1908. Den ikke-socialistiske opposition samledes i Københavns liberale Vælgerforening, og Larsen behandler først denne forenings fremkomst og derefter udviklingen inden for den.

Som noget nyt påviser forfatteren, at den liberale vælgerforening favnede alle samfundsgrupper og ikke kun akademikere som hidtil antaget. Larsen skildrer bruddene inden for Københavns liberale Vælgerforening – brud, der hver gang resulterede i en radikalisering af foreningen, og som endte med, at den indmeldte sig i det nystiftede Radikale Venstre og ændrede navn til Københavns radikale Venstrevælgerforening. Forfatteren behandler også samarbejdet mellem den liberale vælgerforening og Socialdemokratiet. Ved folketingsvalgene delte de opstil-

lingskredsene mellem sig, og ved de årlige kommunalvalg opstillede de liberale og socialdemokraterne fælleslister. Ved århundredskiftet opnåede de flertallet i Københavns borgerrepræsentation. Valgalliancen holdt – bortset fra 1903 – igennem hele perioden. Endelig skal det omtales, at Larsen giver en række fine og nuancerede portrætter af hovedpersonerne.

Helge Larsen har udarbejdet bogen på basis af et omfattende kildemateriale, primært den liberale vælgerforenings arkiv samt en række privatarkiver. Bogen er uhyre detaljeret, særdeles velskrevet – og perspektivrig. Det eneste man kunne kritisere Larsen for er, at han har en tilbøjelighed til at fremstille de implicerede personer og deres baggrund lovlig minutiøst, og at han undertiden kommer med irrelevante, familiære oplysninger. Eksempelvis forekommer det ikke relevant at nævne Jacob Marstrands tre kusiners giftermål (s. 28). Men denne kritik hører hjemme i småtingsafdelingen.

Det er en overordentlig vægtig bog, der udfylder et hul i både Venstres og Det radikale Venstres historie.

Peter Sørensen

Jørgen Steen Jensen: *Møntsamlere og Forskere. Dansk Numismatisk Forening 1885-1985*. (Dansk Numismatisk Forening, 1985). 126 s.

Den 27. november 1885 oprettedes »Møntsamlereforeningen i København« til fremme af interessen »for Møntvidenskab og Medaillørkunst«, især ved »Udgivelse af numismatiske Værker [og] Afholdelse af Møder med Foredrag og Forevisninger«. Det har derfor været naturligt, at Dansk Numismatisk Forening, som den nu hedder, har villet fejre sit 100-års jubilæum ved et festskrift. Og lige så naturligt var det, at

opfordringen gik til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, som Foreningen har et nært forhold til.

Men, som forfatteren selv skriver i sit forord, har arbejdet været hæmmet af to ting. For det første er Foreningens eget arkiv meget mangelfuldt bevaret; én eller måske flere bestyrelsesprotokoller er simpelthen forsvundet. For det andet betød det bratte personskifte på Møntsamlingen, at Jørgen Steen Jensen ikke fik den fornødne tid til at følge de spor, der i øvrigt ligger i de spredte mundtlige og skriftlige oplysninger.

Resultatet er blevet, at bogen i højere grad er blevet en noget tør gennemgang af de forskellige bestyrelses sammensætning og navnlig formændenes virke for foreningen. Og det er synd. Forfatteren er selv opmærksom på, hvor lidt akademikerne har præget foreningen, hvis medlemsskare navnlig har været forretningsmænd, embedsmænd og håndværkere, altså det »bedre borgerskab«. Og det interessante ligger just i, at disse amatører ikke kun har samlet på mønter for investeringens skyld, men i mangfoldige tilfælde mundtligt såvel som skriftligt har givet udtryk for en faglig interesse og forståelse for mønthistoriske emner, som har aftvunget den dybeste respekt blandt de professionelle udøvere. Herhjemme som i udlandet er dette samspil imellem private samlere og uddannede fagfolk en uvurderlig del af numismatikens væsen og historie.

Selv om bogen således ikke ganske giver Dansk Numismatisk Forenings historie, rummer den dog mange værdifulde oplysninger og interessante episoder, herunder bataljer af en art, som de færreste vel vil forbinde med »møntpuksere«. Jeg har dog navnlig glædet mig over de gode fotografier samt syv bilag med genoptryk af originaldokumenter.

Det sidste af disse er skrevet den 12. december 1955 af den daværende overinspektør for Møntsamlingen, Georg Galster, og er stilet til Nationalmuseets daværende direktør, Johannes Brøndsted i anledning af, at denne har nedlagt forbud imod, at Numismatisk Forening fortsat benytter museets lokaler til sine møder. Galster slutter sit brev således: »Mener De at måtte fastholde denne opsigelse, må jeg begære min afsked fra udgangen af maj eller juni. Vil De vise Møntsamlingen, mig og Numismatisk Forening den imødekommenhed at trække opsigelsen tilbage, vil jeg derimod være villig til at fortsætte i embedet lidt endnu – så mange år kan der jo ikke være tale om«.

Enhver, som har kendt Galster, kan ved disse ord se ham lyslevende for sig og vil smilende notere sig den tilføjelse, kopien har fået dagen efter: »Professor Brøndsted meddelte meget venligt, at han tog opsigelsen tilbage«.

Erik Christiansen

Søren Eigaard og Knud Risskov Sørensen: *100 års sammenhold. Fagbevægelsen i Odense 1885-1985*. Arbejdernes Fællesorganisation i Odense. (Odense Universitetsforlag, 1985). 263 s., 178,- kr.

Efter indholdet at dømme skulle man ikke tro, der var tale om et jubilæumsskrift. Ganske vist omtales de markante personligheder i den odenseanske fagbevægelse på behørig vis; men der er ikke blot tale om en hyldest til dem og den fremgang, fagbevægelsen og socialdemokratiet har haft gennem de sidste 100 år.

Omdrejningspunktet for fremstillingen er sammenholdet og arbejdskampen, kampen for forbedrede arbejds- og lønforhold samt for faglig og politisk anerkendelse. Dermed bliver den hi-

storiske udvikling til et resultat af denne stadige faglige og politiske kamp, og man får et levende indtryk af, hvilke ofre de utallige nederlag og sejre har kostet bevægelsen. Men forfatterne forfalder netop ikke til at glemme nederlagene i dette arbejdskampstudie, ligeså lidt som de fejrer oppositionen og de interne uenigheder ind under jubilæumsskrifternes traditionelle gulvtæpper (det ville også have været vanskeligt at gøre for Odense's vedkommende).

Man savner et par kort over Odense by og nærmeste omegn til forskellige tider, så det bliver muligt at følge med i de mange begivenheder og konkrete henvisninger. Men ellers er der tale om en veldisponeret skildring i et letfatteligt sprog med en række velvalgte illustrationer. Det er et meget gedigent værk, der da også har fået støtte til udgivelsen af Kreditforeningen Danmark.

Bogen falder i to afsnit, hvor det første skildrer den historiske udvikling. I anden del har man valgt at levere en mere omfattende skildring af udvalgte emner som: kooperationen, pressen, arbejderoplysningen og arbejderidrætten samt en række interessante arbejdererindringer. Sidstnævnte giver skildringen af kampen og sammenholdet »kød og blod«, samtidig med at der er tale om en nådesløs skildring af den økonomiske og sociale elendighed, af skæbner som dog ikke forhindrer folk i at kunne se de lyse sider af livet (som f.eks. i Inger Skov Pedersens erindringer).

At man vælger at lægge disse uddybende afsnit i anden del gør også, at den første del, hvor Søren Eigaard og Kurt Risskov Sørensen skildrer den samlede udvikling, kommer til at stå klart og sammenhængende. Forfatterne formår at skildre arbejderbevægelsens udvikling og betydning for arbejderne og for byen på en sådan måde, at organisationshistorien bliver levende og

nærværende. Den bliver sat ind i sin sociale politiske og økonomiske sammenhæng, der tegnes et tydeligt billede af erhvervsstrukturen, arbejdsforholdene, befolkningsgrupperne, arbejderkulturen m.v. i Odense.

Samtidig med denne nære skildring af udviklingen i Odense mister forfatterne dog ikke det overblik, der skal til for at se denne som et led i en større udvikling på landsplan. De enkelte begivenheder bliver hele tiden sat i relation til en større sammenhæng.

Bogen har derfor interesse langt ud over fagbevægelsens rækker i Odense – der er tale om et eksemplarisk stykke Danmarkshistorie.

Kurt Klaudi Klausen

Jørgen Hamre og Johann Runge (red.): *Barn og ung i Sydslesvig, 1900-1982, Bd. 1-2.* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Rosenkilde og Bagger, 1986). 512 s., 160,- kr.

Studieafdelingen gav de danske sydslesvigere smag for erindringer, da Poul Kürstein i 1972 udgav en første Flensborg-antologi. Siden er selvstændige erindringsbøger udgivet af kendte og mindre kendte sydslesvigere som Niels Bøgh Andersen, Svend Johannsen, Helmuth Leckband og Franz Wingen-der. Studieafdelingen fortsatte med sin næste samling, da Poul Kürstein og Lars Schubert i 1977 udgav endnu et bind Flensborg-erindringer. Det udmærkede sig ved, at børn fra arbejderklassen nu talte stærkere med i koret fra de fåtallige førende familier, navnlig gennem Helmuth Leckband, Hans Paulsen og Lars Schubert selv.

Socialt og nu også geografisk har Studieafdelingen videreført denne perspektivudvidelse i disse to nye bind, som Jørgen Hamre og Johann Runge

har udgivet. Med fem af de seksten bidrag er flensborgerne stadig stærkt repræsenteret, deraf fire ved forfattere, der ikke stammer fra de førende familier, nemlig Frederik Mommsen, Henrik Lisberg, W. L. Christiansen og Gerhard Ernst, og kun én, Bente Hillebrecht (f. Lieb) fra en mere kendt. Men læseren føres nu også over bysamfundets udkant (Svend Kjems fra Harreslev og Hans Werner Hansen fra Tarup) til andre sydslesvigske byer (Ina Carstensen fra Husum, Ilse Kürstein fra Slesvig, Hedwig Lorenzen fra Tønning og Anke Werner fra Rendsborg) og ud på landet. Dertil findes skildringer fra de sogne umiddelbart syd for grænsen, hvor der var en tynd, delvis sammenhængende danskhed (brødrene Sigfred og Karl Andresen fra Kalleshave ved Agtrup og Anders Ture Lindstrøm fra Ladelund) og til egne, hvor en enkelt familie måtte leve en isoleret dansk tilværelse i et ellers helt igennem tysk miljø (Marie Lassen fra Strukstrup i Angel og Meta Lorenzen fra Kollund mark på gesten nordøst for Husum).

Vel er der andre lokalsamfund, man også gerne havde set skildringer fra. Ved deres fravær glimrer især Harreslev mark, blandt hvis arbejderbefolkning der fandtes mange dansksindede, og Jaruplund, der rummede mellemkrigstidens eneste virkelig sammenhængende danske lokalsamfund på landet, om der overhovedet fandtes noget. Savnet er også erindringer fra Lyksborg, Valsbøl og Østerby mark, hvor der fandtes danske forsamlingslokaler. Avenøft kunne lægges til, havde det ikke været for Niels Bøgh Andersens levende beretning i hans egne erindringer.

Alligevel må udgiverne lykønskes med en vellykket publikation. Det har ingenlunde været let at finde og overtale en så bred vifte af bidragydere. Ikke alle er skrivende folk, selv om det har

hjulpet, at der er en overvægt af lærere, børnehavelærerinder og bibliotekarer. Stort set er alle i stand til at fængsle.

Blandt de mange illustrationer findes ved siden af portrætter og gruppebilleder slet ikke få fotografier af omgivelser og interiører, der konkretiserer indtrykket af miljøerne. De realhistoriske kommentarer i noterne lader ikke mange spørgsmål stå ubesvaret, og i et særligt afsnit bringer Johann Runge 28 omhyggeligt udarbejdede biografiske skitser af mindretallets fremtrædende skikkelser. Til sammen rummer noterne og skitsernes møjsommeligt sammenstillede oplysninger et betydeligt personalhistorisk stof, der giver værket en særlig værdi.

Det er mindretallets hverdagshistorie i mellemkrigstiden, erindringerne kan belyse. Børnenes lege, omgangen med forældre, søskende og kammerater, livet på gaden og i skolen minder om tilværelsen i den tids arbejderklasse, som den har udspillet sig andetsteds. De mange lokale læsere, bøgerne fortjener, vil have den særlige fornøjelse at nikke genkendende til personer og tildragelser, de kan huske. Den udenforstående vil uvilkårligt interesseres mest af familiernes placering mellem dansk og tysk.

I nogle familier var det danske en selvfølge, men i mange var det ikke, og det er dem, der fængsler mest. Der var værftsarbejderen, der havde danske arbejderskammerater og blev dansk i skuffelse over det tyske socialdemokrati ved 1. verdenskrigs slutning. Der var den offentligt ansatte i Flensborg, der skønt hans forældre og svigerforældre var danske tillidsmænd, sendte sin søn i tysk skole, fordi han skyldte sin ansættelse dette hensyn med det resultat, at sønnen gled over mod det tyske. Der var den lille socialdemokratiske håndværksmester, som den nazistiske magtovertagelse forankrede i mindretallet.

Og der var arbejderen i Tønning, der tog sin datter ud af den nystartede danske skole, fordi det blev krævet, da han fik offentlig ansættelse. Hun græd, da hun i 1945 blev sendt tilbage til den danske.

I de fleste tilfælde er det fortalt så knapt og antydende, at man kun aner sammenhængene. Det var forældrenes beslutninger, oplevet og gengivet af børnene. Kun Frederik Mommsen ofrer det flere sider. Denne gennemarbejdede overvejelse gør sammen med en fåmælt karakteriseringsevne og besk humor hans afsnit til et af værkets bedste. Men selv om der ellers går stille med dørene, levendegøres dog medlemstallenes tørre vidnesbyrd om, at det gamle danske mindretal ikke var en fast størrelse, men en bevægelse, der steg og sank under indtryk af vilkårene i det tyske samfund.

Slående er, at næsten alle bidrag rummer eksempler på, hvor stærkt segregerende nazismen virkede. De fleste blev udsat for pression for, at de skulle sige Heil Hitler og strække armen frem. Nogle stod imod, andre bekender frimodigt, at de valgte en lettere udvej. Det er kun et enkelt, men gennemgående eksempel på den brune bevægelses dynamiserende indtrængen i hverdagen. Skønt myndighederne fra 1933 i hvert fald til at begynde med søgte at fastholde en forholdsvis liberal linie, satte nazismen kræfter fri, lokalsamfundene hidtil havde bundet i traditionelle normer. Mindre ansvarsbevidste elementer følte magtens sødme. Man fornemmer, hvordan brovtende adfærd og billig chikane kom til at gælde for den bedste anbefaling under den nye tingenes tilstand.

Også den tyske skole blev taget i den dynamiserede nationalismes tjeneste. Sigfred Andresen fortæller, at han sammen med kammeraterne skulle sælge emblemer til fordel for tyskheden i ud-

landet. Da han ikke gjorde noget ved det, blev han chikaneret. Dette og andre udslag fik forældrene til at sende ham med toget til Duborgskolen i Flensborg. Kort efter sluttede også de op, så der i 1936 kunne oprettes en lille dansk privatskole i Ladelund. Den blev, på landet, mellemkrigstidens første og eneste uden for Flensborgområdet.

Dette sætter også tiden før 1933 i perspektiv. Ingen af forfatterne kommer udførligt og direkte ind på, hvordan den almindelige holdning til mindretallet var før 1933 i nabolag og på arbejdspladser. Men skildringen af den drastiske vending til det værre tyder dog på, at en rimelig tålsomhed var fremherskende, før nazisterne tog magten. Paradoksalt nok bidrog på en måde nazismens gennemslag til mindretallets opretholdelse. Vel gnavede den også stykker af danskheden, men segregationen satte en stopper for nogle af de assimilerende tendenser, der var opstået i det mildere klima i tyvernes anden halvdel.

2. verdenskrig oplevede de fleste af forfatterne som børn eller unge. Flere beretter om, hvad de oplevede, mens de var indkaldt. Man har dog på fornemmelsen, at det var dem, der slap lettest igennem. Den 17-årige Karl Andresen nægtede at aflægge troskabseden og bemærker tørt: »Hvis jeg skriftligt ville fastholde følgerne heraf i de påfølgende måneder indtil november 1944, hvor jeg som »irregeführt« blev rehabiliteret og tildelt en normal enhed, ville jeg bryde rammen for det mig tildelte afsnit, og jeg ville først og fremmest skildre hændelser, der i sin sandhed ikke kan genopleves«.

Enkelte bidrag rækker ind i tiden efter 1945 med dens håb om snarlig grænseflytning og voldsomme tilgang til mindretallet. Også i den gamle danskhed kunne omvendelserne fremkalde

skepsis. Gerhard Ernst oplevede på nært hold tilmeldelserne til Den slesvigske Forenings 8. distrikt i Flensborg, hvor hans far var formand. De foregik i familiens dagligstue. Her overværede han sultende mennesker trygle om optagelse. Uden at skære alle over én kam har han modet til at bryde tavsheden og konstatere, at selvfølgelig drev også ønsket om at få del i bstanden fra Danmark en del tyske ind i mindretallets foreninger. Bente Hillebrecht er inde på det samme. Og Gerhard Ernst fortsætter med at skildre, hvordan en instinktiv skepsis drev ham til et oprør i Duborgskolens blad med påfølgende holmgang i elevforeningen. Senere ændrede han mening, men i tonen stikker stadig noget af hans uvilkårlige reaktion. Den snærende og forstående frimodighed, hvormed han berører disse ømtålelige brydninger og anfægtelser, hæver hans bidrag til et af de mest læseværdige.

Men Gerhard Ernst delte naturligvis håbet om grænseflytning. Han er ikke i tvivl om, at det var det, der fik mindretallet til at slå portene op. Da skuffelsen kom, blev reaktionerne mangeartede. Kun få forfattere kommer ind på det. Skarpt og kort igen Karl Andersen, der dengang lod sig uddanne til lærer i Tønder. Han slutter sin beretning: »Derefter lod jeg mig vælge ind i seminariets Grænseforening og fik et par dage efter en fod i klemme, da jeg gik fra dør til dør og solgte Grænseforeningens lodsedler. Døren blev smækket i, før foden var ude. Og langsomt gik det op for mig, at det væsentlige i et dansk arbejde også i Sydslesvig er kærligheden og viljen til »at bære hver glans og hver plet, der falder på Danmarks navn«.

De to erindringsbind er historien fortalt af mennesker, der stadig identificerer sig med mindretallet. Enkelte er flyttet til Danmark, men engagementet

mærkes endnu. Kun ét bidrag falder uden for denne ramme.

Det er Ina Carstensen's lavmælte familiesaga. I få sikre streger, ved anekdotens hjælp, ridser hun en lærerfamilies historie op. Bedstefaderen hørte til i det frisiske sprogområde. I sin kulturelle orientering var han tysk, i sin politiske holdning liberal. Efter 1864 stødte han sammen med den nye tyske præst, hvis hovenhed i hans øjne kom til at stå som tegn på, hvor anmassende den prøjsiske stat kunne hævde sin autoritet. Sønnen unddrog sig patriotismen og de nationale brydninger ved at slå sig ned i Husum, hvor han virkede som lærer og var aktiv i liberal politik. Den gamle selv fik latente danske sympatier, som i deres kerne vel blot var anti-prøjsiske eller antiautoritære. Dem betroede han Ina Carstensen. På det grundlag har hun skrevet et fremragende bidrag, der sprænger rammen.

Det rækker ud mod erindringer, der endnu ikke er indsamlet. Mange skæbner, beslægtede eller forskellige fra hendes, har været i berøring med Sydslesvigs organiserede danskhed uden nødvendigvis nu at identificere sig med den. Hvis Studiefælle, som beskendent bebudet, vil fortsætte denne vellykkede serie, kunne man ønske også dette perspektiv udvidet.

Johan Peter Noack

Bent Blüdnikow: *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920* (Borgen, 1986) 324 s., 178,- kr.

Bent Blüdnikow har tidligere i småartikler og i et festskrift (HISTORIE 1985, 130f) skrevet lidt om østeuropæiske jøder i København og har nu samlet og udvidet sit materiale til en større fremstilling. Som nutidshistorie er bogen mønsterværdig, og forfatteren har lagt et meget stort arbejde i at samle

samtidigt billedmateriale og interviews med overlevende.

Bogen indledes med at nævne den store emigration af russiske jøder fra øst til vest. (På tilsvarende måde som deres forfædre for mange hundrede år siden havde vandret fra vest til øst). I begge tilfælde var det forfølgelser og manglende eksistensmuligheder, der var årsagen. Fra 1890 til 1900 emigrerede 279.811 jøder fra Rusland, der jo den gang omfattede Polen, og i perioden 1901-1910 var tallet oppe på 704.245. Blüdnikow har samlet alt talmateriale vedrørende jøder, der indvandrede til Danmark, men det er umuligt at fastsætte det nøjagtige tal. På højdepunktet har tallet nok ligget i nærheden af 3.000.

Bogen beskriver alt, hvad der er værd at beskrive om disse immigranter. Størst interesse har den daværende jødiske menigheds forhold til immigranterne og de danske myndigheders forhold til dem. I jødernes historie finder man en solid modsigelse af den nazistiske påstand om, at alle jøder holder sammen i en verdensmagt, der er vendt imod alle de andre. Tværtimod kan det helt generelt siges, at de jøder, der havde blot nogle generationers bopælsret i et land, på det stærkeste modsatte sig immigration af »fremmede« jøder, der kunne undergrave de bosatte jøders for længst tilkæmpede rettigheder. Det er meget ubehageligt at få genopfrisket de »gamle familiers« indædte uvilje imod disse russere, der var fattige og som regel kun talte jiddisch. De samlede sig i Københavns fattigkvarterer og dannede dér små ghettoer, hvilket naturligvis ikke gjorde deres forhold til danskerne bedre. Der var imidlertid også politiske, sociale og religiøse forhold, der gjorde afstanden mellem de gamle og de nye større.

Danmark havde den gang en liberal fremmedlov, men efterhånden fortol-

kede politiet administrativt loven betydeligt mere restriktivt, end der var hjemmel for. Efter at kravet om pas i 1916 var blevet en betingelse for at komme ind i landet, var det slut med flygtninge i egentlig forstand. Blüdnikow har anvendt alle de relevante offentlige arkiver, og han har så vidt muligt også benyttet sig af David Simonsens privatarkiv, som blev afleveret til Det kgl. Bibliotek efter hans død i 1932. Arkivet er imidlertid besynderligt nok stadig ikke registreret og derfor vanskeligt at anvende. Trods støtte fra Simonsen og enkelte andre medlemmer af den københavnske menighed var der frit slag for politiets direkte antisemitiske virksomhed.

Bogens kerne er naturligvis immigranternes bosættelse og livsvilkår de første år. De fleste klarede sig, og hvis man i vor tid på en jødisk festdag kigger ind i den københavnske synagoge, vil man kunne se, at det nu er de russiske immigranternes efterkommere, der præger menigheden. Uden dem ville der kun have været en meget lille menighed tilbage. Blüdnikow oplyser, at han er en af disse efterkommere. Jeg kan så til gengæld oplyse, at min fædrene slægt hørte til den »danske« side, men de var bestemt ikke rige. Det er nemlig ikke rigtigt, når Blüdnikow sætter skel mellem de rige danske jøder og de fattige russere, eftersom der fandtes fattige danske jøder, men de så trods deres fattigdom også ned på »russerne«. Der er stof til sociale teoridannelser på dette område.

Poul Meyer

Tage Kaarsted: *Ove Rode som indenrigsminister* (Institut for Presseforskning og Samtidshistorie, 1985). 364 s.

Med dette 3. bind er professor Tage

Kaarsted i sin store Ove Rode-biografi nået til det vanskelige punkt. Da han i sin tid lagde ud med »Ove Rode – en politiker bliver til« (1963) var alt legende let og lykkelig lyst. Vor helt var næsten til overmål ung, smuk og begavet. I 2. bind »Ove Rode som partipolitiker« (1971) blev han også flittig og begyndte at vinde position og indflydelse. Det var to meget vellykkede bøger, men det var også på flere måder en taknemmelig opgave at skrive dem.

For dette bind om ministeren Ove Rode har betingelserne været mindre gunstige. Kaarsted nævner selv den overvældende mængde af relevant materiale som en vanskelighed. Men paradoksalt nok gælder også det stik modsatte. Kaarsted må afstå fra at give en mere indgående skildring af Rode som leder af sit ministerium af den enkle grund, at der ikke findes kilder at bygge den på. Den daglige forbindelse mellem ministre og deres departementer er jo efter dansk tradition næsten udelukkende mundtlig, og de bevarede optegnelser af medlemmer af ministeriet Zahle er mest koncentreret om deres indbyrdes meningsudvekslinger. Vi ved langt mere om, hvad de sagde til hinanden, end hvad de hver for sig sagde til deres departementschefer.

Der er også det, at politikere på højdens af deres karriere har en tilbøjelighed til at forsvinde mellem fingrene på dem, som søger at skrive deres biografi. Det unge geni på vej frem i verden kan man arbejde med som en skulptur; der er rum omkring ham, vi kan se ham fra alle sider. Den ledende politiker og ministeren er indvævet i en stor gobelin; man kan ikke løsrive ham fra den, uden at han bliver uforståelig, men det kan være svært at fastholde et klart og for læserne anskueligt billede af ham i det store brogede mønster.

Til disse mere almindelige vanskeligheder mener jeg desværre må føjes

endnu én, som er af specifik art: Det er kendeligt, at forfatteren undervejs er blevet træt af sin helt. Bogen er gennemsyret af den grundopfattelse, at ministeriet Zahle i almindelighed og dets indenrigsminister i særdeleshed led af magtbrynde og kronisk selvovervurdering.

Allerede analysen af forhandlingen den 5. august 1914 er ganske underlagt det hovedsynspunkt, at de radikale ministre prioriterede forbliven på taburetterne over alt andet. Medens man vel hidtil navnlig har hæftet sig ved, at I. C. Christensen med en hensynsløshed, der gjorde et ubehageligt indtryk endog på hans egne partifæller, fejede regeringens forslag om et samlingsministerium af bordet, så lyder Kaarsteds konklusion, at »da det kom til stykket, var det jo også det Rode og hans fæller helst ville. Ellers havde de nok fundet en udvej« (!) (s. 43). Og standpunktet gentages indtil monotoni bogen igenem »De – og ikke mindst Rode – var svært tilfredse med at sidde ved roret med de store magtbeføjelser, krigen gav dem« (s. 106). »Bortset fra Edv. Brandes... ønskede ministrene nok helst at blive siddende« (s. 124). S. 172 forsikres vi om, at de radikale ministre intet øjeblik var i tvivl om, at de var bedst til at lede regeringen, osv. osv.

I konklusionen fremhæves som »noget væsentligt: de radikale ledes og måske specielt Rodes hybris (!)« (s. 339).

Synspunktet er jo ikke nyt; det spillede en ret fremtrædende rolle i oppositionens agitation i samtiden – og kunne af den grund nok fortjene en analyse. Men i stedet har Kaarsted adopteret det og gjort det til Leitmotiv for fremstillingen, og det er efter min mening et alvorligt fejlgreb. Problemstillingen er jo temmelig triviell. Den er også for upræcis til at gøre den egnet til at kaste lys over de agerendes reelle motiver og navnlig over nuancerne mellem dem.

Et eksempel: »Statslånskrisen viste Rodes og hans fællers magtgælde og uundværlighedstraume«, skriver Kaarsted (s. 270). Nu var forholdet jo, at ministeriet Zahle ved den lejlighed faktisk gik af, men kom igen, efter at Kongen havde ombragt en næsten fuldbåren regering I. C. Christensen med erklæringen om, at han ikke ville udnævne et ministerium, der savnede flertal i folketinget. Der er gode grunde til at antage, at det ikke mindst var Rode, der fremkaldte ministeriet Zahles demission. Hans hovedmotiv var, at han ikke ville finde sig i med kort varsel at blive berøvet augustloven. Zahle og Brandes støttede mere eller mindre Rodes linie. Men P. Munch var af den opfattelse, at Rode og de andre drev krisen for højt op. Hans synspunkt var, at »jeg foretrak, at vi førte vor politik igennem, til det slesvigske spørgsmål var løst, og vi derefter regelmæssig kunne gå til valg« (P. M. s erindringer 1918-1924 s. 83). Lidt senere i forløbet argumenterede Munch, »at den herskende opfattelse i befolkningen var, at der intet sagligt indhold var i denne konflikt, da man i realiteten var enig om statslånet og om, at augustlovens foranstaltninger vel skulle afvikles, men kun efterhånden; denne stemning ... ville vende sig mod os, hvis det sprang på ting, der synes krakileri fra vor side ...« (sst. s. 85).

Det var den 26. februar 1919. Dagen efter rejste Munch til Paris i spidsen for en delegation af partirepræsentanter og notabler. Hans opgave var at bibringe Versailles-konferencen det indtryk, at alle her i landet, hvis mening betød noget, var enige med regeringen om den rette løsning af det slesvigske spørgsmål. Den 28. modtog han telegram om, at krisen var under fuld udvikling, og den 1. marts gik ministeriet Zahle af. I denne parlamentariske nøgenhedstilstand fremstillede Munch sig for Freds-

konferencen, alt imens det i korridorerne vrimlede med personer, der agiterede for Danmark til både Ejder og Kiel. Det må have været hyggeligt.

Men Kaarsted kan bringe alle trøst. Det var, hævder han, ikke afgørende for det slesvigske spørgsmåls udfald, hvad den danske regering mente eller sagde. »Et regeringsskifte under statslånskrisen i 1919 havde næppe ændret meget udover at minimere det uundgåelige radikale valgnederlag« (s. 339). Jeg synes, det er for flot, og jeg kan ikke se, hvor Kaarsted skal komme af med etiketten uundværlighedstraumatiker.

Det skulle da være på ryggen af I. C. Christensen. Forestillingen om det andet ministerium Zahles hybris bør nok analyseres med bestandigt hensyn til ophavssituationen.

Selv om man af det just nævnte måske nærmest vil have fået det indtryk, at Kaarsted mener, at Rode sammen med det øvrige ministerium Zahle burde være gået af ved første givne lejlighed, så er hans bedømmelse af Rodes arbejde som indenrigsminister meget positiv. Rode berømmes for sin store arbejdsevne og beherskelse af debatten og det saglige stof. Der er heller ikke i bogen tale om nogen egentlig kritik af Rodes foranstaltninger. Kaarsted gennemgår således meget grundigt rugmaksimalen – både forberedelsen, gennemførelsen og den efterfølgende debat. Det er jo også berettiget, for det var ministeriets mest omstridte enkeltforanstaltning, den som vælgermæssigt blev dyrest for de radikale og den, som mere end nogen anden kom til at stå som symbolet på »systemet Rode«.

Kaarsteds konklusion er den, at maksimalprisen på rug var uundgåelig, da det eneste alternativ: pristilskud, finansieret ved progressive skatter, ville være vanskeligt gennemførligt. Kaarsted finder også, at Rode klarede godt

for sig, både under rigsdagsdebatterne og på de skændemøder i de jyske rug egne, hvortil han uforfærdet stillede op.

Såvidt jeg kan se, fremtræder Ove Rode i dette afsnit som idealtypen af en politiker, han er god på alle niveauer, fra den snævraste forhandling til det største folkemøde, fra en sags detaljer til dens principper, han træffer selv beslutningerne, men han hører, bruger og påvirker under forberedelsen folk fra mange sider. Som rigsdagstaler er Rode vel omtrent den sidste, hvis præstationer tåler genlæsning. Selv udgav han i 1921 nogle stykker under titlen »I Krigens Vendetegn«. Her står den berømteste af dem alle, Gimletalen, som Kaarsted vier et helt kapitel i sin bog.

Det, som ligger Kaarsted på sinde, er at »afideologisere« vores forståelse af Gimletalen. Han mener ikke, den var udtryk for bekendelse til nogen som helst ny ideologi – den var »den gode borgers bekendelse til en medmenneskelig behandling af samfundets svage. Det var præcist, hvad Odenseprogrammet af 1905 også ønskede« (s. 151).

Meget rimeligt begynder Kaarsted analysen med at sætte Gimletalen ind i dens oprindelige sammenhæng, som var et skænderi mellem Borgbjerg og Brandes om, hvor vidt fremtiden ville tilhøre socialismen. Ordvekslingen fandt sted i oktober 1916 under folketingets finanslovdebat, hvor jo efter dansk parlamentarisk tradition alt muligt bliver sagt og meget overhørt. Men man havde netop da fået løst den vestindiske krise ved hjælp af den mærkelige kontrolministerordning, og mange følte behov for at placere og forklare sig. På dette plan var det naturligvis rigtigt set af Rode, at det lille skænderi åbnede mulighed for at få præciseret visse ting omkring Det radikale Venstres stilling. Og det er fuldkommen rigtigt set af Kaarsted, at *det* skulle der

jo ikke være noget nyt i. For den sags skyld kunne Rode have læst op af sin ikke publicerede artikel fra 1902, hvor han – i polemik med Brandes – definerede »et dristigere, radikalere fremskridtsparti«, placeret mellem borger-skabet og socialdemokraterne.

Men i sin iver for at understrege, at hos Rode var alt ved det gamle, er Kaarsted tilbøjelig til at overhøre, at Rode faktisk også prøvede at fortælle, at han havde oplevet noget nyt – nemlig »det ny indenrigsministerium«. Det drejer sig ikke om ideologi – men om en ny praksis for samvirken mellem statsmagt og erhverv, som Rode har set udvikle sig i og omkring den overordentlige kommission. Et nøgleord er her »sammenslutningen«, »den faste organisation på få hænder«, som kan være både andelsorganisation og trust (selv om Rode i fremtiden helst ser det første). I begge skikkelser har sammenslutningen den egenskab, at den kan gennemføre aftaler, sluttet med statsmagten, gældende for hele markedet. Også om trust (monopoler) stod der noget i Odense-programmet, men Rode mente i 1916 at have et bidrag at yde til diskussionen om, hvordan erhverv og stat praktisk kunne arbejde sammen – også når krigen var forbi.

Det er svært at nægte ham adkomst til det, for meget i Kaarsteds fremstilling tyder jo på, at Rode personlig har bestemt grundtrækkene i »det nye indenrigsministerium«, og i det mindste må hans personlige indsats have været afgørende for, at »systemet Rode« faktisk fungerede så godt. At det ikke var nogen selvfølge kan man forvise sig om ved at skæve til Norge, hvor krigsadministrationen ustandselig blev omorganiseret.

Ved Verdenskrigens udbrud den 1. august 1914 udtalte Rode til sine naturligt ængstelige og opskræmte partifæller i den radikale rigsdagsgruppe:

»Vær ikke i denne situation bekymrede for radikale ideer. De vil ikke efter dette få ringe kår i verden. Og bryd Dem ikke om os ministre. Der kommer situationer, der kræver sine mænd, og det kan være, at disse situationer opbruger disse mænd.«

Det er nok sådan, at Ove Rode var opbrugt i 1920. Han var – for at forlænge hans egen tankegang fra krigsudbruddet – færdig med sin skæbne. Men den havde i ualmindelig grad givet ham mulighed for at yde det ypperlige – og var derfor en god skæbne.

Erik Stig Jørgensen

Villy Karlsson: *Tingene sker ikke af sig selv. Episoder omkring Arbejderbladet og Land og Folk gennem 50 år som dagblad.* (Forlaget Tiden, København 1984). 60 s. 50,- kr.

Den kommunistiske presse i Danmark regner sit udgangspunkt i bladet Solidaritet, der begyndte at udkomme i 1912, udgivet af syndikalisterne. I 1919 startede kommunisterne Arbejdet. De to blade blev sluttet sammen i 1921 til Arbejderbladet. I 1922-23 udkom Klassekampen, der derefter gik op i Arbejderbladet. Dette udkom herefter i en årrække som ugeblad – *når* det udkom! Samtidig med, at to kommunister indvalgte i Folketinget i 1932, voksede det kommunistiske ugeblad. I 1934 ændrede det periodicitet og blev til et dagblad.

Det er episoder omkring Arbejderbladet, det senere Land og Folk, gennem 50 år som dagblad, der berettes i dette lille skrift, forfattet af Villy Karlsson, som kom til Land og Folks redaktion i 1951 og var bladets chefredaktør 1960-1970.

Vi får en række meget hurtige og til dels indforståede rids af 50 års politisk historie og pressehistorie: Den vanske-

lige dagbladsstart i 1934, politiaktionen mod bladet i 1935, engagementet i Den spanske Borgerkrig fra 1936, den stolte litterære medarbejderstab med navne som Hans Scherfig, Hans Kirk, Otto Gelsted og Martin Andersen Nexø, »blomstersproget« mellem linierne i den første besættelsestid, derefter den velforberejdede illegalisering og fremvæksten af hele den illegale kommunistiske presse, en bladskov under jorden med Land og Folk som det centrale og største blad. Her synes fremstillingen at haste unødigt stærkt frem – for i stedet mere at dvæle ved efterkrigstidens vanskeligheder.

De første dage efter befrielsen havde Land og Folk fået navnet Folkets Dagblad. Det gik ikke! Læserne krævede – med god grund – det illegale navn bevareret. Der var for Land og Folk som for Information mange og store besværligheder med overgangen fra illegalt blad til legalt dagblad. Men på Nationaltidendes rotationspresse – med Arbejdsgiverforeningens velsignelse – lykkedes det at få en legal eftermiddagsavis ud. Genrejsningensfonden sikrede senere egen bladbygning og eget trykkeri.

Kampagnejournalistikkens bedste og største sager bliver der heldigvis også plads til en omtale af. Her ville fremstillingen dog afgørende have vundet ved, om vi var blevet taget lidt mere på rundvisning *bag* spalternes facade. Som næsten alle jubilæumsfremstillinger har også denne karakter af at dvæle udpenslende ved en succes og forbigå fiaskoer – også fiaskoer, der kunne være med til at sætte en succes i perspektiv. Flere konturer af lys og skygge i den journalistiske hverdag ville have fået den tidligere chefredaktørs beretning til at fænge mere, end den nu gør. Anken skal forstås positivt. Land og Folk har på udvalgte stofområder drevet kampagnejournalistik, før genren blev en journalistisk moderetning. Netop

derfor havde vi gerne hørt lidt mere om omkostningerne – her tænkes på andet og mere end de ganske mange gange, en redaktør på Land og Folk næsten under et reklamebrøls opmærksomhed er bragt i fængsel for sager, som eftertiden kan have svært ved helt at fatte kunne skaffe en ansvarshavende redaktør måneders ophold bag tremmerne. Men sådan var det altså – og Land og Folk er ikke den avis, der kunne overraskes herover.

I perioder har Land og Folk redaktionelt været skruet ned på vågeblus, reduceret til en trediedel af fordums styrke, både hvad angår antal af medarbejdere og antal spalter. Ja, så trangt har der i perioder været for bladet, at det overvejede igen at vende tilbage til ugeudgivelsen. Dog synes de imponerende indsamlingsresultater, som bladet har kunnet opvise, og overgangen til ny teknik nu at have konsolideret udgivelsen som dagblad.

Villy Karlssons skrift er ikke – og prætenderer heller ikke at være – nogen pressehistorisk studie. Men bogen er et interessant kildeskrift til forståelse af Land og Folks selvforståelse – og til forståelse af, hvorledes det er lykkedes at opretholde Land og Folk som Kommunistpartiets ubetinget loyale organ i en periode, hvor bånd mellem parti og presse ellers er løsnet eller helt bristet.

Erik Lund

Niels Blædel: *Harmoni og enhed. Niels Bohr. En biografi.* (Udgivet af Carlsbergfondet. Rhodos 1985). 382 s., 248,- kr. hft., 278,- kr. indb.

Biografiens kunst er måske den sværeste. I Niels Bohrs tilfælde hæmmes forfatteren tillige af det faktum, at der er tale om en person, der døde for kun 23 år siden, en person, der tilhører den nationale kulturarv og hædres tilsva-

rende i hundredåret for sin fødsel, men også af, at Bohrs banebrydende forskningsindsats ikke på samme måde som humanistisk forskning er umiddelbart tilgængelig uden for fagkredse, samtidig med at hans filosofiske tanker ingenlunde er lettilgængelige overhovedet – for Bohr selv var *sandhed* og *klarhed* vistnok modstillede begreber (s. 159). Alene af denne provokerende sammenstilling fremgår, at Niels Bohr er et studium værd for andre end højenergifysikere.

Blædels biografi er en bog, man læser med stor glæde i følelsen af, at det er lykkedes at komme tæt på personen Niels Bohr. Bogens titel er velvalgt, idet den på samme tid er udtryk for det gennemgående tema i bogen og for det centrale i Bohrs tanker om kompletaritet. Om på nogen ville det forslidte udtryk *en helstøbt personlighed* sikkert kunne anvendes på Niels Bohr. Hans arbejder er ikke kronen på et langt livs værk, og den filosofiske interesse for tvetydigheden i sproget og i argumenterne blev bemærket af omgivelserne siden hans barndom. Allerede som 26-årig kunne han fra Cambridge erklære til sin forlovede, Margrethe Nørlund: »... for jeg tror paa Lykken og Meningen i Livet. Men jeg kan ikke tro paa, hvad der ikke er sandt, og hvad der ikke er sandt, vil for mig sige, hvad der vilde berøve Livet Mening, og det gælder lige fra de største til de mindste Ting; derfor, og kun derfor er det ikke sandt, at 2 og 2 er 3, og derfor er det ikke sandt, at et Menneske skal tigge hos og handle med indbildte Magter, der er uendelig mange Gange stærkere end det selv.« For andre filosoffer – og heriblandt vist Einstein – ville denne opfattelse af naturens harmoni netop blive begrundelsen for antagelsen af et gudsbegreb; men under alle omstændigheder repræsenterer dette et metafysisk krav til den fysiske teori: den må

ikke være meningsløs; det er genklangen af det Ockhamske krav om den simplest mulige forklaring af detaljerne samlet i den store, harmoniske ramme. Dette var også udtrykt i Bohrs første hovedindsats i fysikken. Ved at kombinere simple ligninger fra to områder af fysikken, som tilsyneladende var uden forbindelse, og ved nogle aldeles ufysiske betragtninger over elektronernes bevægelser under udsendelse af stråling (lys) mellem nogle i øvrigt klassisk-fysiske baner omkring atomkernen, lykkedes det ham at beregne energispektrene for simple grundstoffer med en utrolig nøjagtighed, der måtte overbevise de spektralanalytikere, der egentlig havde ment, at Bohr »forurened« de batten med sine betragtninger (fordi elektronen tværtimod burde udsende stråling i sin *faste* bane efter klassisk teori, hvorefter enhver accelereret ladet partikel udsender stråling). Dette var den bedrift, der overbeviste Einstein og med et slag gjorde Bohr verdensberømt.

Fra denne optakt kunne man da have ventet modgangen: at formatet ikke slog til, at formatet hos de danske bevilgende myndigheder ikke slog til, at formatet som nybegt institutbestyrer (1921) i professorvældets dage ikke var på højde med formatet som forsker. I stedet hører vi fra alle sider historien om prototypen på det velfungerende videnskabelige institut, hvor det sociale klima og de åbne diskussioner i grupper skabte den baggrund, der betingede de banebrydende arbejder. Havde Bohr ikke bedrevet andet, ville alene skabelsen af et sådant frugtbart videnskabeligt miljø have grundfæstet hans betydning for fysikkens udvikling. Til dette kan lægges indsatsen for de forfulgte i Tyskland. Den unge jødiske fysiker Otto Frisch kunne i 1933 efter et besøg i Hamborg af Bohr, der havde kaldet ham til København, skrive til sin mor:

»Vor Herre selv har taget mig i Vesteknappen« (s. 240).

I Bohrs personlige liv vandrede sorg og glæde tilhobe, og krigen bragte distance i forholdet til den gamle medarbejder Heisenberg (der var avanceret i de ledige stole i Tyskland), og atombombens byrde og vel også umuligheden af at genskabe miljøet fra førkrigstidens København skabte bekymringer; men i Bohrs filosofi kunne lykken næppe være identisk med sorgløsheden; modgangen skabte ingen modløshed.

Bogens styrke rummer også svagheden, som kunne udtrykkes i en linie af fysikeren Hendrik Casimirs digt til 50-årsfødselsdagen: »Bezweifle Bohrsche Weisheit nicht« (s. 158). Forfatteren har konsulteret fysikere af fag – i sagens natur Bohrs elever og elevers elever – og uden at der findes nogen formel overhovedet (ud over i ord en definition af, at impuls betyder masse gange hastighed) lykkes det at give fornuftige forklaringer, der selvfølgelig ikke kan være videnskabshistorisk dækkende. Naturvidenskabelige teorier er dog ikke »rigtige« eller »forkerte« på den måde, det fremstilles, og Einstein spiller en større rolle i fysikken end som den, der altid var dømt til at give fortabt over for Bohrs ideer: »Men fremfor at forsinke atomfysikkens udvikling har Einsteins modstand snarere stimuleret Bohr til med stadig større klarhed at belyse komplementaritetsteststillingen« (s. 211). Dette er sikkert en underdrivelse; Bohr var ikke blot høflig, når han atter og atter betonedede værdien af diskussionerne med Einstein. Selve diskussionen og samtalens kunst måtte vel også for Bohr stå som indbegrebet af hans idé om altid at holde alle muligheder åbne; at udvikle forestillingen om en ting gennem en samtidig indbefattelse af dens modsætning, og dette er en frugtbar tanke af videre rækkevidde. Hvorfor søger historikere derimod så

ofte den eneste rette tilgangsvinkel?

Det fortjener at nævnes, at bogen er smukt trykt (Poul Kristensen, Herning), og at anmelderen ikke har bemærket trykfejl.

Søren Balle

Wilhelm Christmas-Møller: *Niels Bohr og atomvåbnet*. (Vindrose, 1985). 247 s.

Denne bog behandler et mere afgrænset emne end Blædels. Forfatteren er historiker, men ansat ved Institut for samfundsfag ved Københavns Universitet, og det udtrykte formål er at se begivenhederne både som enestående i sig selv og som eksempler på generelle forhold inden for den internationale politik og relationen mellem videnskab og politik.

Bogen har en længere forhistorie, som der redegøres for i indledningen. Denne begynder med en henvendelse fra departementschef Hans Henrik Koch til historikeren Povl Bagge. Koch var da formand for atomenergikommissionen, men havde tidligere – trods sin ansættelse i socialministeriet – omkring 1946 ihærdigt arbejdet for Bohrs ideer inden for centraladministrationen; så aktivt i sagen om Bohrs åbne brev i 1950, at det vist står mellem linierne, at Koch modarbejdede sin politiske chef, Hedtoft (s. 158ff, 176). Samtidig anføres forfatterens personlige engagement i fredsbevægelsen som en bevæggrund til at skrive bogen. På forhånd kunne man derfor have frygtet resultatet af såvel selvpålagte som udefra kommende begrænsninger af forfatterens frihed. Det er derfor glædeligt at se, hvorledes de modstillede synspunkter afløser hinanden og sammenvæves i en sober redegørelse og diskussion; man fristes til at sige: påvirket af den Bohrske filosofi.

Muligheden for at lave en fremstilling om årene lige efter krigen er blevet stærkt forbedret gennem offentliggørelsen af udenlandske, især amerikanske arkiver. Dertil kommer et studium i elers ikke tilgængeligt dansk materiale. Den mere sekundære litteratur (der bl.a. skal karakterisere Bohrs position videnskabshistorisk) forekommer dog at være udvalgt noget mere spredt og tilfældigt, og udsagnene er næppe mere originale, end at de kunne have været givet uden notehenvielse overhovedet. Beskrivelsen af det intellektuelle miljø omkring Bohr-familien i forrige århundrede er god, nærmest mere omfattende end hos Blædel, mens det er åbenlyst, at ingen fysiker har læst manuskriptet (f.eks. er »den energimæssigt neutrale neutron« (s. 47) rent nonsens). Det er også vel meget at søge rødderne til det unge universitetsfag »international politik« hos Thukydid i en fremstilling på 4 linier (s. 14), fordi sådanne indskud ikke har anden funktion end skolestilens »Allerede de gamle grækere ...«. Tyngdepunktet ligger da også i fremstillingen af de faktiske resultater af Bohrs initiativer, hvor den skarpe analyse også undertiden giver nye velbegrundede teser (f.eks. at ikke kun Churchill, men også Roosevelt i virkeligheden tog afstand fra Bohrs ideer, og at den største amerikanske svaghed lå i fejlurderingen af russernes evne til i løbet af kort tid at konstruere en atombombe). Interessant er også Bohrs forbindelse med Sverige og Tage Erlander – ikke blot omkring den fredelige udnyttelse af atomkraften, men også om et eventuelt svensk atomvåben, hvor den unge Olof Palme i en rapport i 1958 fik holdt døren åben for »beskyttelsesforskning« i atomvåben (til forskel fra »konstruktionsforskning«). Måske savner man da en lidt videre redegørelse for Bohrs syn på den fredelige udnyttelse af atom-

kraften (og hans andel i oprettelsen af Risø), fordi de to forhold netop for Bohr var to sider af samme sag – ikke for at kritisere, at forfatteren ikke har skrevet en anden bog.

Bogen skal derfor absolut anbefales, blot man erindrer sig dens begrænsninger.

Søren Balle

Gunnar Andreasen: *Første halvleg*. (Forlaget Vest, Harboøre, 1983). 144., 80,- kr.

Hvis man skal tro Gunnar Andreasen, har de danske forbrugere i mere end 25 år betalt adskillige milliarder kr. for meget for salt. Det skyldes en korrupt aftale mellem kryolitselskabet under politisk beskyttelse og det hollandske saltmonopol. Cheminova kunne have leveret billigere fra salthorsten på Rønland, produceret ved spild damp. Det kan da kaldes et kontant udspil, og sådan er Gunnar Andreasen. Kontant hele vejen igennem. Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, at han er røget uklar med dansk bureaukrati adskillige gange, og sådan forholder det sig også.

Det billede, der tegner sig af personligheden, når man har læst disse erindringer, viser en pionertype inden for dansk kemisk industri, myreflottig, opfindsom, stædig, krævende, jævn, humoristisk og noget frustreret i forhold til sit livsværk, Cheminova. Han lugter af fosfor og svovl, den mand (hvad han også engang fik at vide af en vred dame i toget). Hans beretning er mere inciterende end mange fra nålestribe de erhvervsfolk, der træder forsigtigt, ikke vil støde nogen, og som først og fremmest fortaber sig i helt private erindringer om barndommens verden.

Andreasens mor var psykiatrisk patient, men han voksede op hos en møster

og onkel, der kun ville ham det godt. Levende og kort fortæller han om barndoms- og ungdomsår, om tredivernes cykelture i Europa og om den polytekniske uddannelse. Han var ikke nem, men han kunne sin kemi, og han var praktisk anlagt. Herudaf kom hans livsværk, Cheminova, som han uden videre forærede til Århus Universitet i 1943. Denne nærmest radikale mand med en ikke særlig formuleret kommunistisk fortid mente ikke, privat ejerskab var ideelt. Han lader imidlertid skinne igennem, at Cheminova ikke, da han forlod fabrikken 20 år efter, gav ham noget som helst til livets ophold. Uden kendskab til Gunnar Andreasens privatøkonomi er det svært for læseren at tage stilling i den sag.

Umådelig inciterende er beretningen om de mange besværligheder under krigen og efter, og hans store succes med at dyrke markedet op i Kina for skadedyrsbekæmpelse.

Skal man komme med nogle indvendinger mod bogen, skal de gå på, at han en gang imellem skriver for indforstået; det gælder f.eks. kapitlet om VJ-planen, der ikke er til at få mening i uden forkundskaber. Der kunne godt være læst lidt bedre korrektur, og det virker pudsigt at se citater i vestjysk dialekt gengivet på nærmest sjællandsk, Gunnar Andreasens modersmål. Bogen fortjener i høj grad at blive læst.

Ib Gejl

Ole Kiilerich: *Ubetalelige Danmark. Journalisten og alle de andre*. (Odense Universitetsforlag, 1985). 137 s., ill., 122,- kr.

Ole Kiilerich efterlod sig ved sin død i 1983 et maskinskrevet manuskript, som kun var delvis gennemarbejdet af forfatteren – næppe tænkt til offentliggørelse i den foreliggende form, i hvert

fald ikke for alle afsnits vedkommende.

»Råmanuskriptet« – det veloplagte og letløbende første udkast, om man vil – er blevet gennemset af samtidshistorikerne Tage Kaarsted og Jørgen Hæstrup samt af redaktør Carsten Nielsen, der alle mente, at dette udkast til en erindringsbog fortjente at blive udgivet.

I samarbejde med lederen af Odense Universitetsforlag, arkivar Jørgen Thomsen, har Københavnske Journalisters Veteranklub påtaget sig udgivelsen. Dermed foreligger nu et kalejdoskopisk billede af et halvt århundredes spændende journalistliv. Vi får indblik i mediemiljøet på så forskellige journalistiske arbejdspladser som Nationaltidende, det illegale Frit Danmark, Information og fjernsynet i dets pionérfase samt BT, hvor Kiilerich i 18 år var udenrigspolitisk redaktør.

Glimtvis får vi i disse erindringer indsigt i presseforhold, der ellers ikke er meget omtalt i den foreliggende journalistiske memoirelitteratur. Man kunne have ønsket sig, at Kiilerich havde udvidet akkurat disse afsnit, hvor han er en så fortræffelig primær kilde, og havde afstået fra så meget andet erindringsstof, hvor han blot fremstår som én af mange sekundære kilder.

Disse samtidshistoriske strejflys er dog alle skrevet på en så underholdende og ligefrem måde, at de absolut har læseværdi for enhver, der interesserer sig for de omhandlede 50 års politiske historie – men det er som pressehistorie, de har deres egentlige værdi.

Uden på nogen måde at forfalde til selvoverturdering får Kiilerich fremstillet mange forskellige journalistroller gennem sit lange liv i pressens – og lejlighedsvis også politikens – tjeneste. Det skal nok overraske de fleste, at det måske i virkeligheden kunne være som udlandsredaktør på BT i næsten en snes år, at han ydede den pressemæssigt

største indsats – sådan at forstå, at han her ydede en indsats, som ikke andre under de givne vilkår ville have vovet – og tildels evnet – at binde an med.

Ved systematisk at vælge sig andre kilder end morgenbladenes, og ved at holde sin velkendte uhøjtidelige stil og så i udenrigsorienteringen, formåede han at gøre det næsten umulige: At bringe en nogenlunde kort og karakteriserende udlandsdækning under tabloidjournalistikkens vilkår. Han kunne utvivlsomt have nået længere her både som redaktør og kommentator, om spalteplassen ikke havde været så knap tilmålt – men den ultrakorte spalteplass fordrede og fremmede den fyndige formulering, som han under mærket »HAMAR« førte ind også i den indtil da mere alvorstunge udenrigsjournalistik.

Mærket »HAMAR« var i mange år en gåde for læserne. Ingen kunne gætte, hvad det betød. Kiilerich røber det i disse erindringer. Det stod for El Hamar, som betyder hanæsel på arabisk. Han kunne skrive det bagfra med de arabiske bogstaver! Han valgte det som mærke, fordi et æsel slæber og slider, tørster og faster for et meget lille vederlag, som det ofte selv må finde i vej-kanten...

Sådan var journalistens lod i størstedelen af hans liv. Via organisationsarbejdet var han selv med til at ændre disse vilkår – men det er indsatsen i spalterne og under besættelsen, der gør hans livsløb til en så fængslende mosaik af tildragelser og tilstande ud over det sædvanlige.

Stærkest i disse livsforløb med de bratte brudlinier er skildringerne fra Ved Stranden 18 og Store Kongensgade 40 – Nationaltidende og Information. Hvilke journalistkoler har disse to blade ikke formået at fungere som ind mellem de puniske krige, der blev ført om dem og på dem!

Kiilerich er ikke den eneste journalist, der er gået fra disse to blade til BT – men han er den eneste, der til dato har formået at fastholde overgangen fra »den store omnibusmorgenavis« Nationaltidende over specialavisen Information til tabloidavisen BT i stærkt virkende øjeblikk-billeder. Tages tiden ved fjernsynet med, bliver det til en rejse gennem store dele af det danske medielandskab gennem 50 år.

Kiilerich er en indsigtfuld og oplagt guide, der – ikke mindst under indtryk af den form, han udviklede på BT – formår at gøre også det tunge stof let. Det er ikke nogen dårlig egenskab for en memoireforfatter, omend pressehistorikerne gerne havde set ham grave adskillige spadestik dybere i den pressehistorie, han snart var impliceret i, snart på kompetent jagttagethold af.

Erik Lund

Bengt Nilson: *Handelspolitik under skärpt konkurrens – England och Sverige 1929-39*. Bibliotheca Historica Lundensis LVIII. (Lund, 1983). 217 s.

Bogen er primært en undersøgelse af svensk handelspolitik, men rummer også nye oplysninger af interesse for den danske. Det skyldes først og fremmest, at forfatteren har anvendt det britiske dokumentmateriale, som ikke var tilgængeligt, da Viggo Sjøqvist i 1966 udgav »Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940«. I Foreign Office behandlede forholdet til de skandinaviske lande ofte under et, og danske og svenske bestræbelser berørte undertiden hinanden. Således blev de britiske begrænsninger af dansk landbrugseksport også opfattet som et svensk problem, da de ansås for at være hovedårsagen til den stramme danske importregulering gennem valutacentralen, der hæmmede den svenske industrieksport. Bogen be-

lyser blandt andet et svensk initiativ i 1936-37, som skulle løse problemet ved et tresidigt arrangement. England skulle forøge sin import fra Danmark, som til gengæld skulle liberalisere sin udenrigshandel, hjulpet af et valutalån fra svenske banker. Det afvistes af England. I denne som i senere sammenhæng bekræfter de få refererede britiske akter, at England ikke mente at være nødsaget til at basere sin forsyning med fødevarer på danske leverancer, hvorfor Danmark 1930erne igen stod svagt i handelsforhandlingerne. Politiske overvejelser og britiske bestræbelser for at krydse et formodet tysk handelsfremstød i Norden synes efter det foreliggende at have udgjort den vigtigste baggrund for, at Storbritannien trods alt vedblev at acceptere en uligevægt i den dansk-britiske handelsbalance.

Henning Poulsen

Bent Bågøe Anthonisen: *Hanstholfæstningen. Nordeuropas største fæstningsanlæg fra 2. verdenskrig*. (Bollerup Boghandels Forlag, 1985). 100 s. 98,- kr.

Bogen henvender sig især til danske og tyske turister, der besøger museet i Hanstholm, og teksten er på begge sprog. Den behandler fæstningens oprettelse og udbygning, de konsekvenser det fik for den stedlige befolkning, træk af garnisonens historie og til slut overgivelsen og den delvise nedbrydning af anlægget. Der er tale om en saglig og instruktiv gennemgang, som er krydret med beretninger og episoder, der gør den let læst, og det store billedmateriale er virkelig godt. Der er enkelte usikkerheder i baggrundsskildringen; men alt i alt er det en bog, museets besøgende godt kan være tjent med at købe med hjem.

Henning Poulsen

Dansk politi under tysk besættelse 1940-1945. (Tidsskrift for Dansk Politik 19. sept. 1984). 100 s.

Dette temanummer, der markerede 40-året for politiets deportation 19. september 1944, er først og fremmest interessant, fordi det offentliggør en række prøver på de beretninger fra såvel menige som overordnede politifolk under besættelsen, der siden 1981 er blevet indsamlet på foranledning af Politihistorisk Selskab. De er publiceret anonymt, og det er næppe muligt at vurdere deres kildemæssige betydning, før de bliver anskuet som en helhed og sammenholdt med det øvrige materiale; men det ser ud til, at samlingen vil blive et vigtigt bidrag til en beskrivelse af de særpregede arbejdsvilkår, hvorunder politiet fungerede under den tyske besættelse.

Henning Poulsen

Ole Degn Nissen: *Feltpolitidetachmentet 31. juli 1944-20. juni 1945. En dansk politienhed i Sverige og Danmark.* (Politihistorisk Selskab 1985). 31 s., 40,- kr.

Skriftet fortæller om en dansk politienhed, som blev oprettet i Sverige i 1944 med den særlige opgave at bistå de britiske militærmyndigheder med ved befrielsen at opspore tyskere og danske i tysk tjeneste, som var efterlyst for krigsforbrydelser, eller som kunne befrygtes at ville indgå i en varulvebevægelse. I praksis kom halvdelen af den lille styrke til at gøre tjeneste i kontrollen ved den dansk-tyske grænse, som passeredes af den bortdragende tyske værnemagt, mens resten tog del i inter-

neringerne i Danmark. Skriftet bidrager med en række interessante og præcise enkeltheder, og så meget mere beklageligt er det, at der savnes oplysninger om, hvilket kildegrundlag den bygger på.

Henning Poulsen

O. C. Brøndum: *Desertør til Fronten.* (Stig Vendelkjærs Forlag, 1985) 95 s., 98,- kr.

Bogen rummer en levnedbeskrivelse og andre papirer skrevet af en officer, hvis løbebane under besættelsen blev usædvanlig. Først da han 29. august 1943 nægtede at kapitulere og i stedet førte sit batteri fra Holbæk over Gilleleje til Sverige, og dernæst da han i august 1944 efter uoverensstemmelser med ledelsen af Brigaden besluttede at vende tilbage til Danmark og gik ind i modstandsorganisationen Holger Danske. Begge dele bragte ham i konflikt med det militære hierarki og synliggør den indre konflikt mellem militæretiske forestillinger i situationer, hvor valget stod mellem at kæmpe eller at adlyde ordre.

Henning Poulsen

Johan Hvidtfeldt: *Fra Kapitulationsdagene 1945. Wehrmachtbefehlshaber Dänemark, Kriegstagebuch 20. april-26. maj 1945.* Rigsarkivet - Studier og kilder 2 (G. E. C. Gad, 1985), 126 s., 134,20 kr.

Hvidtfeldts store artikel er et efterladt manuskript, som han udarbejdede i 1969 og formodentlig holdt tilbage for at supplere det med senere fremkommet materiale. I dag er det på flere punkter overhalet af anden forskning, især af Jørgen H. Barfoed, Aage Trommer og Ulf Torell; men som samlet

fremstilling af omstændighederne ved den tyske kapitulation i Danmark 5. maj 1945 er det stadig af interesse. En henvisning til senere fremkommet litteratur om emnet ville have forøget artiklens værdi for læseren – i langt højere grad end de uddrag af general Lindemanns krigsdagbog, som fylder bogens anden halvdel. Nyt heri er egentlig kun to dokumenter, general Lindemanns tale til de militære chefer i Danmark 24. april 1945, hvori han erklærede at ville forsvare dansk område til den sidste patron, og den efterfølgende rapport om troppernes tilstand, der karakteriserer denne hensigt som virkelighedsfjern. Resten føjer kun lidt til Hvidtfeldts fremstilling, og det er ikke let at se, hvorfor dagbogen kun er gengivet in extenso fra 30. april til 10. maj, hvor den afbrydes med bemærkning om, at den i den resterende periode frem til 26. maj kun omhandler den praktiske afvikling af rømningen af Danmark. For dette er jo faktisk det eneste interessante emne i det, der er aftrykt.

Henning Poulsen

Jens Brøsted og Mads Fægteborg: Thule-fangerfolk og militæranlæg. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1985). 213 s., ill.

Bogen præsenteres som en retlig-historisk undersøgelse af Thule basens anlæggelse, Thules flytning og befolkningens erstatningskrav. Dens ærinde er at dokumentere, at befolkningen i Thule har et retligt krav på erstatning for de fangstområder, der blev inddraget som base, og dens udgivelsestidspunkt er tænet således, at en forældelsesfrist på 20 år netop kunne undgås. (s. 137f.) Den er således i høj grad et partsindlæg, og det viser sig ved, at forfatterne med stor omhu har samlet de argumenter og

sagsforhold, som kan støtte konklusionen. Det er gjort med stor dygtighed og ihærdighed. F.eks. er det tit lykkedes at opspore kopier af sagsakter i andre arkiver, når originalsagerne i Ministeriet for Grønland var »blevet væk«.

Fremstillingen af beslutningsprocessen omkring selve flytningen af bopladsen er vist den mest gennearbejdede til dato. Det lykkes til fulde at vise, at myndighederne bestemt var aktive for at få fangerrådet til at acceptere det. Nogen formel beslutning var der næppe tale om. Det er derfor berettiget, når forfatterne peger på diskrepansen mellem det dokumenterbare forløb og myndighedernes samtidige og senere fremhævelse af fangerrådets frivillige beslutning uden angivelse af graden af frivillighed. Årsagen til myndigheders pres var, bortset fra de af alle erkendte forringede fangstmuligheder på pladsen, et amerikansk ønske om at bruge bopladsområdet til antiluftskys. Det er forfatternes fortjeneste at have fundet frem til det aktstykke til finansudvalget, hvoraf sammenhængen fremgår. Aktstykket blev først tilgængeligt i 1984.

Med en så udviklet evne til at se, når sprogbug bliver vildledende, er det underligt, at forfatterne ikke rydder op i diskussionen om flytningen var tvunget eller frivillig. De vil helst have det til at være tvang. Det korte af det lange var dog, at tvangsflytning i form af påbud eller indsættelse af politi var der ikke tale om, men at »tvang fra omstændighederne« naturligtvis forelå, nemlig forringede fangstmuligheder på grund af forbud mod fangst på baseområdet og den forstyrrende trafik til og fra basen. Dertil kom lokkemaden, hjælp til nye huse, hvis de flyttede.

Eftersom det virkede, blev det aldrig afklaret, om de danske myndigheder havde været villige til at bruge tvangsmidler for at få folk til at flytte.

Beboerne rejste tidligt krav om erstatning for mistede fangstmuligheder (1954, 1959), men det fik de aldrig. Det får forfatterne til at anklage de danske myndigheder for pligtforsømmelse og lige gyldighed. Forklaringer kan dog ligge i de sagsakter, som de enten ikke fik adgang til, eller som var »blevet væk«.

Forfatternes »proces« mod staten skal ikke vurderes her. Det er en juridisk problemstilling, hvor i hvert fald »modpartens« argumenter savnes for en kvalificeret stillingtagen – og selv i så fald bør den næppe foretages af en historiker.

Axel Kjær Sørensen

Poul Gerhard C. Kristiansen: *Op- og nedture. Retsforbundet 1950-60.* (Forlaget Sørvis, 1985). 120 s.

I perioden fra 1950 til 1960 gik det op og ned for Retsforbundet (R). Ved valget i 1950 fordoblede partiet sine mandater i Folketinget fra 6 til 12. Ved valgene i april og september 1953 mistede R hver gang 3 mandater. Ved valget i 1957 gik partiet frem fra 6 til 9 mandater og blev partner i den såkaldte »trekantregering«. Og ved valget i 1960 røg R helt ud af Tinget.

Hvad var årsagerne til R's op- og nedture? Det er hovedproblemstillingen i Poul Gerhard C. Kristiansens bog, der er et let redigeret speciale fra Historisk Institut ved Århus Universitet. En anden væsentlig problemstilling er R og trekantregeringen, og en tredje vigtig problemstilling er partiets vælger- og medlemskorps.

Valgsejren i 1950 forklarer Kristiansen især med R's kampagne mod restriktionerne og rationeringerne efter 2. verdenskrig, men han tillægger også partiets agitation imod regeringens overenskomstindgreb i foråret 1950 stor betydning. DKP og R gik begge

imod indgrebet, men da kommunisterne stadig var upopulære p.g.a. magtovertagelsen i Tjekkoslaviet i 1948, sluttede mange af disse arbejderstemmer sig til R. Videre nævner forfatteren Viggo Starckes optræden i radio og TV (sic!) blandt årsagerne til valgsuccesen. Sidstnævnte årsag omtales imidlertid ikke i forbindelse med den egentlige valganalyse (s. 13-15), men anføres senere i bogen (s. 37). Således efterlyses større systematik og klarhed i analysen.

Valgnederlagene i 1953 skyldtes ifølge Kristiansen den åbne strid i partiet om forsvaret. Forfatteren påviser, at der var rivaliserende fløje, bl.a. en pro-NATO fløj og en pacifistisk fløj. Desuden peger Kristiansen på det forhold, at det var R, der havde fremprovokeret Hedtoft-regeringens fald, hvilket medførte tab af arbejderstemmer. Yderligere mener han, at vælgerne ikke længere anså R for et nødvendigt presionsmiddel, da rationeringerne var ophævet. Analysen er springende, og igen efterlyses større systematik og klarhed. Videre havde det vel været naturligt at sondre mellem de to valg i 1953.

Valgsuccesen i 1957 hang efter forfatterens opfattelse sammen med følgende forhold: for det første – og især – R's skærpede agitation imod øgede skatter og mod tøjskat, for det andet en generel utilfredshed med SD, bl.a. på grund af overenskomstindgrebet i 1956, og for det tredje Starckes udnyttelse af radio og TV (sic!) og hans agitation imod svangerskabsafbrydelse. Som en fjerde årsag kunne DKP's upopularitet som følge af partiets positive holdning til Sovjets invasion i Ungarn i 1956 være nævnt. Når forfatteren tillægger Viggo Starcke betydning for valgsejrene i 1950 og 1957, havde det været relevant med en angivelse af hans personlige stemmer ved de to valg.

Kristiansen lægger stor vægt på R og trekantregeringen. Først gennemgår

han på basis af Tage Kaarsteds bog om regeringskrisen 1957 forhandlingerne om dannelsen af denne regering. Overbevisende afviser han Kaarsteds tese om, at Starcke væsentligst hældede til VK-siden, og han tilbageviser også med rette Starckes påstand om, at trekantregeringen var en naturlig følge af en klar og bevidst linie hos R fra 1947. Ifølge forfatteren regnede Viggo Starcke ikke med regeringsdeltagelse, og Starcke lagde sig ikke fast på en bestemt kombination, men ønskede det samarbejde, der ville give de bedste resultater. Derimod blander Kristiansen sig desværre ikke i den spændende debat om, hvem der skal have æren for trekantregeringens tilblivelse. Dernæst diskuterer forfatteren R's motiver til regeringsdeltagelse. Han afviser påstanden om Starckes og Oluf Pedersens ministerønsker. Han mener, at partiet ville have indflydelse, og at det specielt forventede at få gevinster på grundskyldsområdet. Ligeledes håbede R at reducere RV's indflydelse og overtage dette partis rolle som »tungen på vægtskålen«. Videre behandler forfatteren forhandlingerne om regeringsprotokollen, der vurderes som utilfredsstillende (»vage løfter«), set ud fra R's synspunkt. Ydermere gennemgås oppositionens og den interne reaktion på regeringsdannelsen og sluttelig analyseres R's virksomhed i regeringen. Forfatteren konkluderer, at partiet slugte bitre kameler, men at det også opnåede gode resultater, f.eks. i grundskyldsspørgsmålet.

Det katastrofale valgnederlag i 1960 forklarer Kristiansen med en række faktorer: vælgernes tilbagevenden til de borgerlige partier og SD, SF's opsigning af venstrevælgerne, R's overvurdering af grundskyldens betydning m.fl. Forfatteren benytter den »additive metode«, dvs. at han blot opremser en hel række grunde uden at diskutere

og afveje dem i forhold til hinanden. Analysen er igen usystematisk og uklar. Nogle af årsagerne – f.eks. Starckes lave profil under valgkampen – nævnes således først i bogens sammenfattende konklusion.

Gennemgangen af R's vælger- og medlemskorps illustreres med gode tabeller og instruktive grafiske fremstillinger. På grund af manglende vælgerundersøgelser er Kristiansen ikke i stand til at sige ret meget om sammensætningen af R's vælgere. Dog påviser han, at arbejderne udgjorde 30 % ved 1950-valget. Om stemmernes geografiske placering fastslår han bl.a., at de største udsving skete i hovedstadsområdet. R fik 32,3 % af sine stemmer fra dette område ved valget i 1950.

Om medlemskorpsen konstaterer Kristiansen, at mens valgnederlagene i 1953 betød en »lavineagtig« medlems tilbagegang (fra 10322 til 6683 i 1956), gav sejrene i 1950 og 1957 ingen væsentlig medlemsfremgang. Videre påviser han, at organisationsgraden var meget lav i København og relativt høj i det øvrige land. Endelig fastslår forfatteren på grundlag af en noget mangelfuld undersøgelse fra 1956, at R's medlemmer fortrinsvis bestod af selvstændige, landmænd og arbejdere.

Kristiansen er erklæret retsstatsmand (og blev efter specialets færdiggørelse landsformand for partiet), men dette forhold har tilsyneladende ikke præget fremstillingen, der forekommer objektiv. Han skjuler ikke de bitre opgør og personlige modsætninger i partiet, ligesom han ofte forholder sig meget kritisk til R's politik. Politikeren kommer først frem i et efterskrift, hvor han forsøger at drage den politiske »lære« af undersøgelsen.

I en samlet vurdering hører det til bogens positive sider, at den bygger på et omfattende og relevant kildemateriale (interne dokumenter, medlemsbla-

de, aviser, Folketingstidende og interviews). Ganske vist kan det undre, at Knud Tholstrup – én af partiets hovedpersoner i den behandlede periode – ikke er blevet interviewet. Ligeledes er det et plus, at undersøgelsen indplaceres i en forskningssammenhæng, og at den er metodisk solid. Det er endelig en styrke, at alt søges forklaret, og at forklaringerne er velunderbyggede og rimelige.

Til bogens negative sider hører, at der savnes større systematik og klarhed i flere af analyserne. Selv om forklaringerne er rimelige, forekommer de undertiden lovlig forsigtige og traditionelle. Således efterlyses også større dristighed og flere nye synspunkter/tolkninger. Ud over disse generelle svagheder skæmmes bogen af forstyrrende tryk- og sprogfjøl, inkonsekvens i orddeling og tegnsætning, ligesom de tætte sider – der er ca. 1/3 mere på hver side end normalt – ikke er læservenlige.

Bogen er trods svagheder et værdifuldt bidrag til R's historie.

Peter Sørensen

Peter Nordendorf Olson: *Fredspolitisk Folkeparti. Et pacifistisk forsøg på opnåelse af folketingsrepræsentation.* (Odense Universitetsforlag, 1985). 86 s., 97,60 kr.

Bogen om Fredspolitisk Folkeparti (FF) – et ikke-socialistisk pacifistisk parti – er et forkortet speciale, der er et led i den glimrende serie af småpartistudier fra Historisk Institut ved Odense Universitet.

På grundlag af private arkiver og en række samtaler med de implicerede politikere fra FF skildrer Peter Nordendorf Olson kort og præcist partiets idégrundlag, dets ledende personer (Aage Bertelsen, K.J. Gammelgaard og Sv. O. Christensen m.fl.), partiets van-

skelige tilblivelse i 1963/64 samt dets forsøg på opnåelse af folketingsrepræsentation ved valget i september 1964.

FF opnåede kun 0,3 % af stemmerne eller 9070 stemmer ved 1964-valget, og forfatteren søger især årsagerne i en fejlvurdering af SF, manglende opbakning fra selv partiløse pacifistiske kredse samt et for spinkelt partiprogram (uden indenrigspolitik). Disse rimelige grunde kunne suppleres med partiets mangel på organisationsapparat og især ledere med appel og troværdighed.

Selv om FF ikke opnåede folketingsrepræsentation, fik partiets opstilling ikke desto mindre afgørende betydning. Således var FF's deltagelse i valget ifølge Nordendorf Olsons opfattelse årsag til, at det mangeårige SR regeringsamarbejde blev bragt til ophør. RV havde nemlig forud for valget erklæret, at det ikke ville fortsætte samarbejdet, hvis partiet gik tilbage, eller hvis regeringskoalitionen mistede sit flertal i Folketinget. RV tabte ét mandat, og koalitionen mistede sit flertal i Folketinget. Forfatteren mener, at »FF via sine 9070 stemmer fratog de radikale det mandat, de mistede« (s. 68).

Spørgsmålet er imidlertid, om Nordendorf Olsons tese holder. Der er nok ingen tvivl om, at FF hentede nogle af sine stemmer hos RV, men partiet har også – og vel især – fået stemmer fra Retsforbundet, hvor pacifisterne havde endog særdeles vanskelige kår. Det vil i øvrigt have været relevant med en oplysning om, hvor mange stemmer RV manglede for at have beholdt det »afgørende« mandat. Nordendorf Olsons tese er interessant, men den forekommer noget tvivlsom og er under alle omstændigheder ikke tilstrækkelig sandsynliggjort.

FF fik ifølge forfatteren to andre virkninger. For det første blev valgloven ændret, således at en anmeldelse af

et nyt parti via løsgængere i Folketinget (som i FF's tilfælde) ikke mere fritog et parti for at indsamle det nødvendige antal underskrifter. Den anden – interessant – virkning var, at partiets dannelse var en forløber for det opbrud, der prægede dansk politik i 60'erne og 70'erne, og som nåede højdepunktet med jordskredsvalget i 1973.

Nordendorp Olsson har skrevet en lille fin – og perspektivrig bog.

Peter Sørensen

Elisabeth Riber Christensen & John Pedersen: *Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrerhistorie. Den danske udvandring til USA fra 1840 til 1920 og den dansk-amerikanske historie til 1983*. Udvandrerarkivets skriftserie: Udvandrerhistoriske studier nr. 1. (Aalborg Universitetsforlag, 1986). xiv + 243 s. Kr. 80,- (medlemspris)/kr. 120,-.

Bibliografien fortegner 2295 titler på bøger, tidsskriftsartikler og specialer om emnet og giver desuden en oversigt over relevante serierpublicationer og vigtige arkiver, museer og biblioteker.

Selve bibliografien er ukommenteret; men udgiverne har haft til hensigt at forsyne alle de selvstændige publikationer med mindst én signatur, der skal give brugeren anvisning på, hvor skriftet findes. Det er egentlig unødvendigt at angive, at danske bøger findes på Statsbiblioteket eller Det kongelige Bibliotek, når der eksisterer tvangsaflevering, men det sparer så et opslag i kartotekerne. I øvrigt er hensigten ikke gennemført; det gælder specielt for specialer, hvor det måske havde været mest nødvendigt at oplyse, hvor de kan findes.

På samme måde må man konstatere, at hensigten med at angive, hvor serierpublicationer findes, og i hvilket omfang, ikke er fulgt konsekvent. Den

afsluttende gennemgang af institutioner skal tjene som indgangsnøgle til vigtige arkivgrupper, og det må siges at være yderst brugervenligt, når man ikke har ønsket at lade henvisninger til arkivalier indgå i den systematiske del.

Indgangsapparatet består af en fyldig indholdsfortegnelse med mange underinddelinger og et forfatterregister, hvor der desværre er sparet for meget på pladsen. Efter forfatterregistret følger en oversigt over benyttede hjælpemidler, hvor *Dansk historisk bibliografi 1943-47* er gledet ud (glemt?), og hvor *Dansk tidsskrift index* ikke har fået skiftet navn til *Dansk artikel index*.

Men det er petitesser; bibliografien står under alle omstændigheder som en grundig og uundværlig bibliografi for alle, der er interesserede i den danske udvandring til USA og dansk-amerikanernes historie.

Tove Elklit

Lykke Andersen og Karen Borglykke: *Bibliografi over danske »Stater« 1913-1981*. (Danmarks Biblioteksskole, 1985). 183 s., 97,60 kr.

Det er efterhånden ikke så få nyttige bibliografier, der er udarbejdet som hovedopgaver af studerende ved Biblioteksskolen; den her foreliggende er yderligere en af de mest spændende. Det er jo således, at næsten ethvert forskningsemne i historie kræver personalhistoriske kilder, og hvem kan f.eks. vide, at Vendsyssel Årbog 1916 har en fortegnelse over vendsysselske skudehandlere?

Bibliografien består af næsten 1.000 numre, og den er bygget op på en overskuelig måde. Foruden en specificeret indholdsfortegnelse har den omfattende registre, der letter arbejdet med den. Denne bog fortjener stor udbredelse.

Ib Gejl

Verner Bruhn (red.): *Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog*. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger. Kbh., 1985). 184 s. Medlemspris 113,- kr., bogladepris 150,70 kr.

Mens nyudgaven af den leksikalske del af *Håndbog for danske lokalhistorikere* fortsat lader vente på sig, er der nu kommet en afløser for (eller snarere et supplement til) den øvrige del af den gode gamle håndbog. Den nye vejledning falder i tre dele af hver sin forfatter: Verner Bruhn skriver »om at skrive og redigere«, Knud Prange »om at finde og bruge hjælpemidler« og Eric Mourier »om at få bogen trykt«.

Det er ikke nogen nem opgave, de tre forfattere har sat sig for at løse, nemlig at fungere som en førstehjælp for alle, der vil skrive lokalhistorie, altså også for nybegyndere. Der står mange gode og rigtige anvisninger i de tre afsnit, og det er givet, at mere erfarne lokalhistorikere kan få god hjælp ved at læse den roligt igennem og undervejs suge til sig. En nybegynder vil sandsynligvis drukne i de mange oplysninger.

Selvfølgelig kan man ved hjælp af indholdsfortegnelsen pejle sig ind på de områder, man er interesseret i; men speicelt afsnittet om hjælpemidlerne kan man ikke lige »slå op i«, lige som man ikke kan bruge litteraturlisten s. 114-124 som enkeltstående bibliografi, men kun sammen med teksten. Det skyldes, at forfatteren har valgt at undgå en formel systematik til fordel for, hvad han kalder »praktiske hensyn«.

I samme afsnit er hovedvægten så absolut lagt på de arkivalske hjælpemidler, som man får en god og grundig gennemgang af. Det må være rimeligt, da de fleste lokalhistorikere *in spe* formodentlig føler sig mere hjemme på biblioteker. Det anbefales, at man begynder arbejdet på biblioteket, fortsætter på det lokalhistoriske arkiv og til sidst

går videre til landsarkiv, rigsarkiv med flere steder. Det er jo meget rigtigt, men det ville her have været på sin plads – i stedet for at henvise til bibliotekarens hjælp – at anføre de mest almindelige bibliografiske hjælpemidler, som for eksempel de topografiske afsnit i Dansk historisk bibliografi, Heilskovs provinstopografi eller Dansk tidsskrift/artikel index. Disse tre værker nævnes overhovedet ikke – heller ikke i den samlede litteraturoversigt, hvor man også savner det nyudkomne Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660.

Det sidste afsnit »om at få bogen trykt« vil sikkert føre mange ind i et ukendt område. Og selv om det ikke er meningen, at lokalhistorikere skal gå fagfolk i bedene, er det godt at vide noget om de tekniske sider af bogfremstilling, så man i samarbejde med fagfolk kan få et hensigtsmæssigt slutprodukt.

I første og tredje afsnit er der ved hjælp af gengivelser af sider eller illustrationer fra lokalhistoriske udgivelser givet eksempler på de problemer, der diskuteres i teksten. Det virker godt og illustrativt. Et eksempel på et dårligt register eller et dårligt beskåret billede virker mere afskrækkende end en påmindelse i teksten – lige som layout-eksemplerne bagest i bogen er særdeles nyttige.

Alt i alt har vi her fået en nyttig håndbog, som med lidt tålmodighed vil kunne være til stor hjælp for (lokal)historikere.

Tove Elklit

Kristian Hvidt: *Det politiske portræt i Danmark*. (Schultz, 1983). 128 s.

Det var Julius Bomholt, der fik folketingets indsamling af politikerportrætter lagt i faste rammer. Folketingsformændene bestemmer selv kunstneren, og tinget betaler. Alle andre politikerportrætter skal finansieres af det pågældende parti og tilbydes folketinget som gave – en gave, det i flere tilfælde har nægtet at modtage.

Christiansborgs portrætsamling går dog længere tilbage end til Bomholt, men samlingen var ret lille i tiden før indflytningen til det tredje Christiansborg 1918. Kristian Hvidt har til denne publikation udvalgt 42 politiske portrætter, hvoraf kun 4 er hentet uden for samlingen på Christiansborg. I tid rækker det fra Marstrands portræt af J. F.

Schouw fra 1840, som er en arv fra Roskilde Stænderforsamling, og frem til Hans Bergs noget diskuterede collageagtige fremstilling af K. B. Andersen fra 1981.

Det er en perlerække af ansigter, der træder frem, og Broby Johansens i forordet refererede stærkt kritiske udtalelser om samlingen er hen i vejret. Constantin Hansen præsenterer sig med fin kunst i flere værker fra 1860'erne, ligesom dette århundredes portrætkunst er repræsenteret af f.eks. Aksel Jørgensens billede af Borgbjerg i luende rødt, komprimeret kraft; eller Henry Heerups præcise opfattelse af Jørgen Jørgensen.

Den smukke bog er udsendt af J. H. Schultz A/S i anledning af 200 års jubilæet.

Ib Gejl